

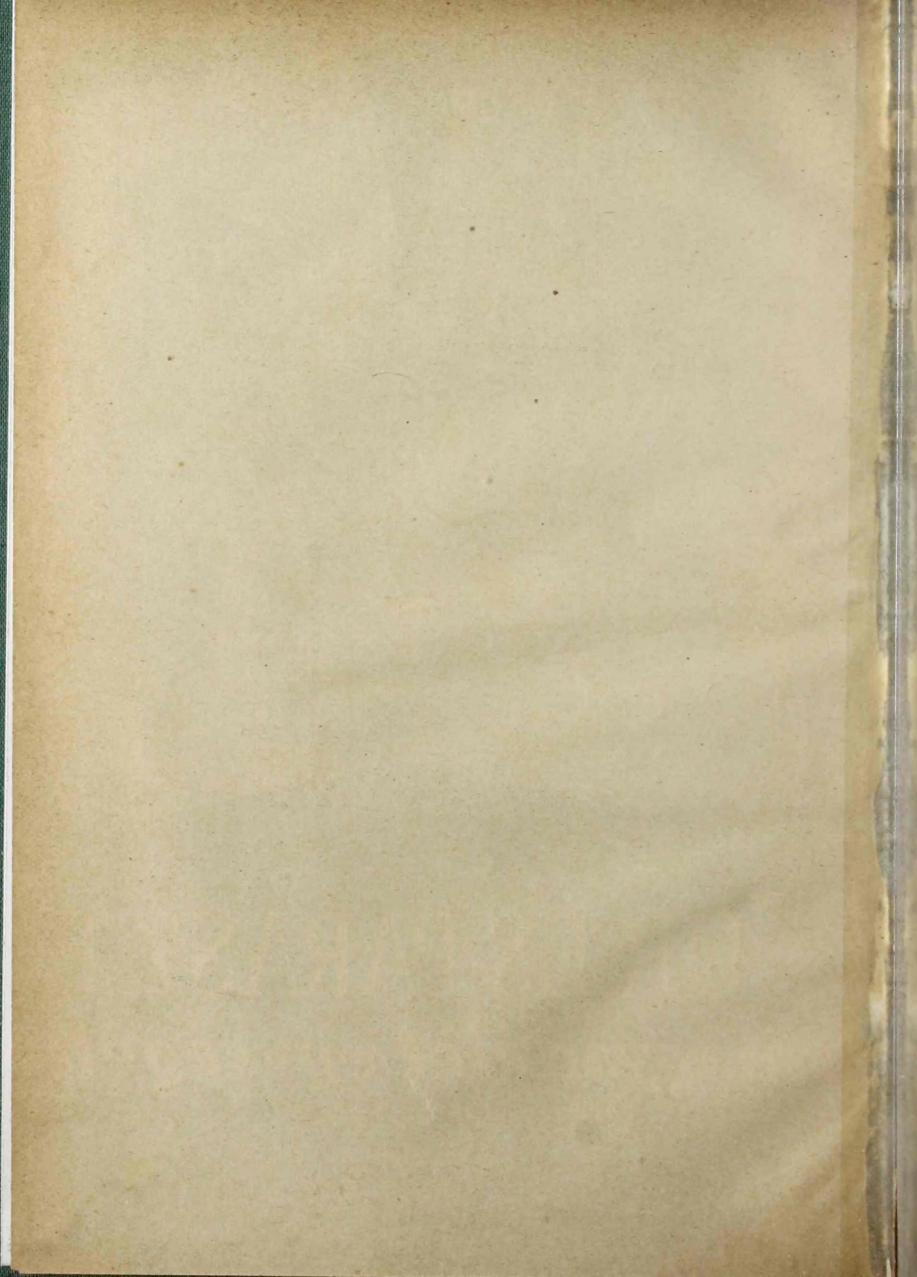

COLLECTOR'S MARK
S. M. 1914

UR ÉS PARASZT

a magyar élet egységébe

SZERKESZTETTE:
ECKHARDT SÁNDOR

ÚR ÉS PARASZT

A MAGYAR ÉLET EGYSÉGÉBEN

IRTA

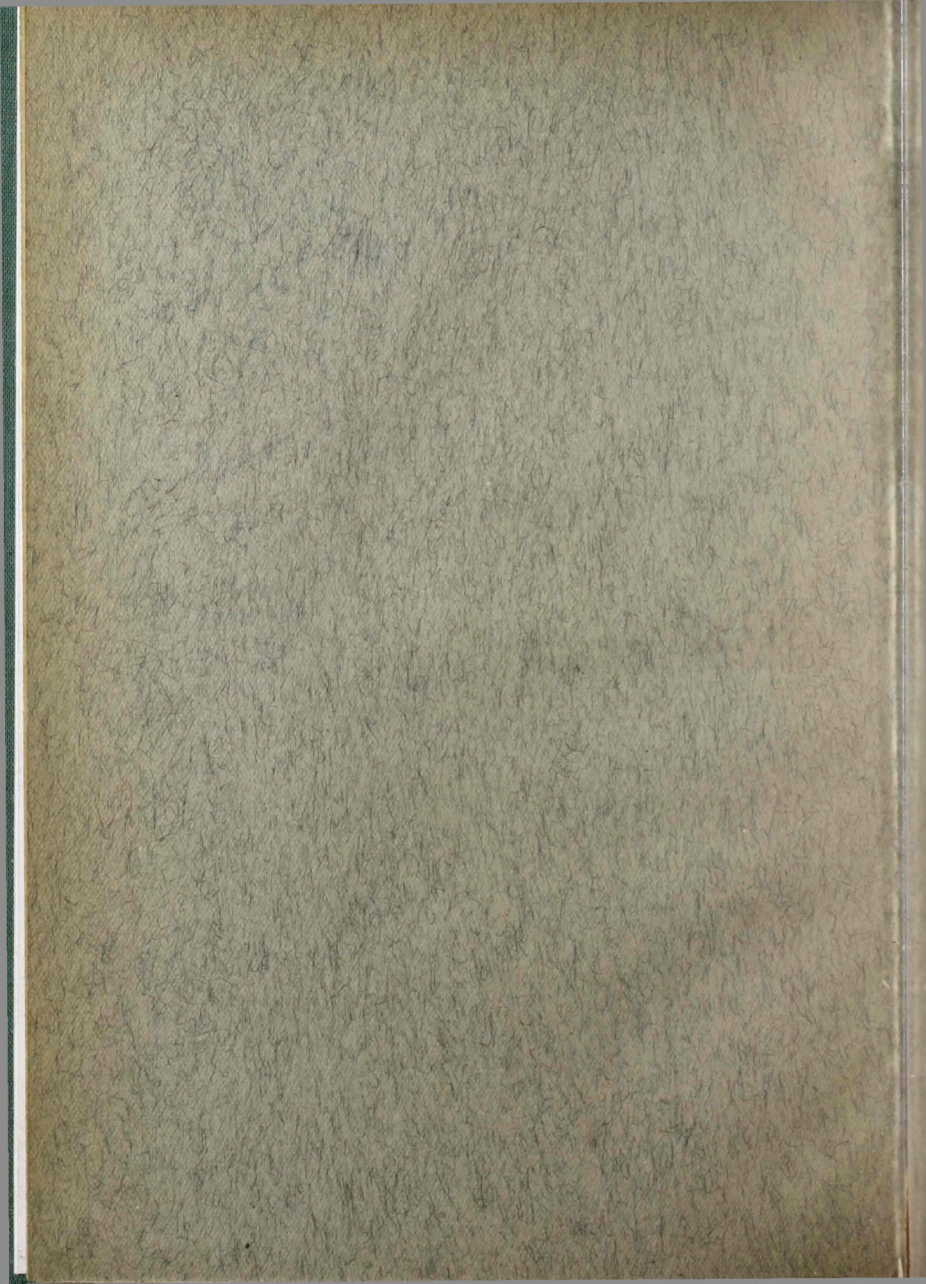
BÁLINT SÁNDOR, KERESZTURY DEZSŐ, KODÁLY ZOLTÁN,
MENDÖL TIBOR, ORTUTAY GYULA, SINKOVICS ISTVÁN,
SZABÓ ISTVÁN, VISKI KÁROLY

SZERKESZTETTE

ECKHARDT SÁNDOR

KIADJA A BUDAPESTI KIR. MAGYAR PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNY-
EGYETEM BÖLCSESZETI KARÁNAK MAGYARSÁGTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST, 1941

ÚR ÉS PARASZT
A MAGYAR ÉLET EGYSÉGÉBEN

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

682182

ÚR ÉS PARASZT

A MAGYAR ÉLET EGYSÉGÉBEN

IRTA

BÁLINT SÁNDOR, KERESZTURY DEZSŐ, KODÁLY ZOLTÁN,
MENDÖL TIBOR, ORTUTAY GYULA, SINKOVICS ISTVÁN,
SZABÓ ISTVÁN, VISKI KÁROLY

SZERKESZTETTE

ECKHARDT SÁNDOR

KIADJA A BUDAPESTI KIR. MAGYAR PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNY-
EGYETEM BÖLCSÉSZETI KARÁNAK MAGYARSÁGTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST, 1941

MTA
KIK

220879

Tö 5941

É.: 3. - RM

A kiadó ajánd. 1941.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 4440 /1958.....sz.

ELŐSZÓ.

«Magas» vagy «mély» kultúra? Nemesi, «történeti» vagy paraszti, népi műveltség? Hol van a magyar élet alapja, mire a nemzeti mult és jövő épült és épülni fog? Paraszttá állam vagyunk, hangzik a jelszó, míg más oldalról gyanakvó felháborodással fogadják a magyarság alsóbb rétegeinek felfelé törekvését és a vádlottak padjára utalják a nép betegségeinek diagnózisát megállapító írókat.

Azt hisszük, a tudománynak is van szava ebben a tragikus vitában. Ezért a Magyarságtudományi Intézet előadássorozatot rendezett az elmúlt év folyamán, felkérve a magyar néppel és a nemzeti multtal foglalkozó tudósok egy csoportját, világítsa meg tárgyilagos hűséggel a történeti és népi kultúra összefüggéseit.

Az eredmény nem lepi meg azt, aki már korábban megszokta, hogy a dolgokat józan tárgyilagossággal szemlélje: valamennyi előadó megállapítja, hogy a magyar műveltség alsó és felső rétegei állandó körforgásban élnek; majd alulról érkezik a tápláló nedv, majd meg felülről a termékenyítő ösztönzés, sőt a két műveltség egységbe olvad, a magyar nemzeti műveltség nagy egységébe.

A tanulmányokat itt adjuk: mit tanulhat belőle a

politikus, a publicista és az író, azt kiki maga állapítsa meg, bár a kötet egyik fejezetében, az irodalom elemzője világosan összegezi a tudományos szemlélet hasznosítható szempontjait.

Egy bizonyos: aki elszakad a valóság szemléletétől és gyors általánosítással erőszakot tesz rajta, azt az élet keserves tapasztalatai tanítják meg arra, amit gondos és higgadt — vagyis tudományos — szemlélettel maga is megtanulhatott volna.

1940. december.

E. S.

NEMESSÉG ÉS PARASZTSÁG WERBŐCZI ELŐTT.

A magyarság, mikor a steppék örök mozgása a IX. század végén a Kárpátok medencéjébe sodorta, a steppei nomádok társadalmát hozta Európa latin, germán, szláv népei közé. Ez a társadalom nem egyforma harcosok együttélése, hanem erős tagoltságot mutat. Benne két nagy réteg egészíti ki egymást: a fegyverforgató szabadok és a termelő szolganépek. De a szabadok társadalmában is vannak határozottan kivehető különbségek. A vezető törökfajú nemzetségek kimagaslanak a többiek egyformaságából, egyforma életmódjából. Sátorokkal nyaranta-ősszel nagyobb állatállományok járását kísérik, s a folyópartokon, az egy helyhez szilárduló téli szállások szomszédságában nagyobb számú rabszolga dolgozik, töri a földet. Fegyvereik, ékszereik díszesebbek, mint a többieké, állati prémeik, szőnyegek gazdagabbak, értékesebbek. Még a halál után is megjelenik a többiektől elkülönítő távolság. E nemzetségek a földi életből távozó tagjaikat nem temetik a többiek közé, hanem valamivel távolabb, magános elszigeteltségben. A másik nagy csoportban, a sátrak és a téli szállások körüli munkákat végző népek között voltak idegen rabszolgák is, de e társadalom törzsét finn-ugor nyelvű magyar szolgáregetek alkották. Ezek biztosították az új hazában a magyarság népi túlsúlyát és népi hatalmát.

A kereszténység felvételével, miként az élet különféle

területein, a társadalomban is nyugati elemek jelentkeznek. Nyugat először is új embereket jelentett: papokat, szerzeteseket, lovagokat, kézműveseket, földműveseket. Beilleszkedésük is merőben új. A steppéken az idegen mint a nemzetségekhez csupán a szolgálatban kapcsolódó rabszolga jelent meg. A királyság védelme alatt magyar földre jövő idegenek mindegyike a neki megfelelő életszinten helyezkedik el a magyarságban. Rajtuk keresztül a magyar nép a nyugatiak századok óta alakuló-fejlődő lépcsőzetes társadalmi rendjével került közvetlen érintkezésbe, elsősorban azzal az alapgondolattal, hogy az embernek nem a vérségi kapcsolat, hanem a királyi hatalomtól vállalt szolgálata jelöli ki helyét a társadalom épületében.

A nyugatiak megjelenése a közös származásból alakult eddigi egységek szétfejtését és társadalmi átcsoportosítást jelent, de alapjában nem változik meg a nomád társadalom. A kereszténység első századainak magyar társadalma továbbra is a nomád korból hozott elválasztóvonalat mutatja: szabadok és szolgák elkülönítését. A két nagy egységen belül előlépő sokszerű rétegződések között nincsenek mereven szétválasztó jogi határok. Legfeljebb, mint a steppéken, vagyoni különbségek iktatnak távolságot ember és ember közé. A büntetések összegei, amelyek a királyság által megszabott isteni és emberi rend ellen vétkezőket sujtották, elárulják, hogy a vagyonosok vékony felső rétege messze kiemelkedik a szabadok társadalmának népes tömegeiből, a katonának, szabadnak nevezett elemekből, akik között csaknem elmosódtak a különbségek. Míg a nagyok 50—100 tinót fizetnek büntetésként vagy engesztelésként, ha embertársuk házára törnek, ha esküjüket megszegik, ha ok nélkül megölik feleségüket, vagy ha más rabszolgáját engedély nélkül felszabadítják, az alsóbbak ilyen esetekben

12—10—5 tinóval váltják meg magukat. A különbségek azonban nem áthidalhatatlanok: a nagyúr, ha elveszíti földjét, embereit, visszasüllyed az alsóbb katona vagy közszabad rétegek szintjére és ugyanez a társadalom mozgása az ellenkező irányban is.

A másik nagy embercsoport, a szolgák társadalmá még tarkább összetételt mutat. Közéjük számítják a keletről hozott szolgálónépeket, az itt talált, meghódolt szláv, bolgár, török lakosságot, a külföldről behurcolt rabszolgákat.

A szolgálótól a szabadokig az átmenet a valóságban nem ugrásszerű. Bár a törvények elválasztva szabályozzák a két réteg tagjainak kapcsolódását befelé egymáshoz és kifelé a társadalom másik csoportjához, a háttérben, a társadalmi rétegek találkozásában alig mutat zökkenést az érintkezés. Áthidalják a szakadékot a szabadok süllyedő szegényebb rétegei, amelyek már nagyrészt idegen fennhatóság alatt élnek és amelyek már nem tudják a középkori társadalom szabadjainak legsajátosabb feladatát, a fegyveres szolgálatot ellátni. Még egy laza szál kapcsolja őket a szabadokhoz és különbözteti meg a szolgálótól: az ú. n. szabad dénár, a hadi szolgálat pénzbeli válsága. A határsávon vannak a szabadosok, akik már elszakadtak a szolgasorból és közel érzik magukat ahhoz, hogy végérvényesen beleilleszkedjenek a szabadok társadalmába.

A vízszintes tagozódás mellett a társadalom az egymás fölé helyezkedő rétegeket áttörő, új összefüggésekbe foglалó csoportosulásokat mutat. A nemzetségszfék népeket egységbe parancsoló nomád hatalmából, a nyugati értelemben vett úri — későbbi viszonyok szerint mérve, amikor már a föld jelenti a vagyont, földesúri — hatalom körvonalai bontakoznak ki. Az úr, dominus a pusztákon még nemzetségszféát jelentett. Most alátartoznak katonák,

külföldről jött telepések, mezőgazdasági vagy ipari foglalkozásba kezdő szabadok és a szolgák tarka összetételű csoportjai: az úr udvarában szolgálatot teljesítő népek, a falvak határát művelő, állattenyésztő, halászó vagy az uraság ipari szükségleteit fedező, szántóvetők, halászok, iparosok. A leghatalmasabb földesúr a király, aki az Árpád-nemzetség szállásbirtokai mellé magának foglalta le a hűtlen törzsfők földjeit, népeit és a gazdátlan területeket, a kiépülő várszerkezetben csoportosítva alátartozó népeit. Jelentős birtokai vannak az egyháznak, továbbá a fiatal magyar királyságnak szolgálatukat felajánló külföldi lovagoknak, s azoknak a magyar uraknak, akik kilépnek a nemzetségi keretekből, hogy az uralkodó szolgálatába állva induljanak felfelé a társadalmi emelkedés útján.

A vízszintes rétegek, független kisemberek és a földesúri hatalom vonzási körébe húzódó csoportok társadalmi egymásmellettségét döntően alakította ki az ország települési rendszere.

Az egykori pusztai téli szállásokból megszületett magyar falvak népe, amíg föld bőviben volt, legelésző állatait kísérve, vagy a szomszédságában kimerült szántóföldek helyett újakat keresve, gyakran elhagyta régi lakóhelyét, az új vidéken idegen népekkel találkozott össze és velük együtt alapított új falut. Az erősödő összetartozású faluközösségekbe népcsoportok, falutörédek, egyesek kérnek bebocsátást. Így tehát megindul a különféle jogállású és különféle földesurakhoz tartozó néprétegek helyi elkeveredése. Ugyanegy falu lakossága tarka összetétel; a király, egy-egy káptalan, monostor vagy magyar nagyúr szolgáló, félszabad népei mellett szegényebb-tehetőbb szabadok telepednek meg és együttesen, földközösségben használják a faluhatárt. Foglalkozásuk szerint pásztorok, lovászok, kanászok, szántóvetők, tálkészítők,

sütők, szakácsok, tímárok, fegyverkovácsok, viaszöntők, harangozók, szekeresek, aranyművesek, szinte kiismerhetetlen változatosságban. Mindez természetesen meglátszik a falu külsején is, az egybetartozók házcsoportjai gyakran annyira elkülönülnek, hogy az idegenek több önálló falut látnak bennük.

Hogy pedig ebben a tarka rétegződésű, földesúri, foglalkozási, közösségi szálakkal át meg átfűzött társadalomban nincsenek egységesítő, felfelé és lefelé elhatárolt osztályok, elárulja az egyes társadalmi rétegződések, alakulások neve. Az egykorúak majd eiről, majd arról az oldalról próbálják meghatározni, körülírni az emberek együttélésében kivehető rétegződéseket, és e szóhasználatban éppen a sokféleség és az egyes fogalmak kereszteződése miatt gyakran áttekinthetetlen a zűrzavar, elkerülhetetlen a következetlenség. Az elhatárolás alapja lehet a vagyon (hatalmas, gyenge, szegény), a foglalkozás (katona, szántóvető, szőlőműves), a származás (vendég, idegen), jogi helyzet (szabad, szolga), valami gazdasági vagy jogi egységbe tartozás (várnép, polgár, várjobbágy), a személyi kapcsolat (familiába tartozó, familiáris). De kifejezheti a név egy-egy réteg meg nem állapodott, átmeneti helyzetét (szabados), vagy kiemeltségét, kiválasztottságát (nemes).

Ez a szétfolyó, változatos összetételű társadalom mégis teljesen kiegyensúlyozott, mindenkinek megvan a maga helye, joga, kötelezettsége, foglalkozása, életigénye; az emberek között egy hallgatóságos kölcsönösség emelkedik uralomra, amely megállást parancsol az egyéni érdek közösségbontó indításainak és amely a hagyomány erejével öröklődik az elmenő nemzedékekről a helyükre lépőkre, megszakítás nélküli sorban. Legtöbbször nincs is írásban lefektetve, nyilvántartója és szükség esetén védelmezője az emberi közösség: a nemzetség és még inkább a falu,

amelynek vonzási körébe beletartozik a falutelep valamennyi lakója.

A rendszer érintetlen a XIII. századig, amikor a közösségek sorra összeomlanak: a nemzetségi birtokokat a tagok egymásközt szétosztják, a királyi várszerkezet összefogó erejét szétmorzsolják a folytonos adományozások, és a tatárjárás pusztításai egész országrészekről eltüntetik a falvakat. Ezzel megbomlik a társadalom évszázadokon át épülő szerkezete. Az emberek nem vállalják ellenmondás nélkül a társadalom egészében reájuk osztott szerepüket, hanem érdekeiknek megfelelőbb helyzet felé törekednek. Az egyensúlyát veszített társadalom élete folytonos ellentét, széthúzás, pereskedés: a szolgálónépek maguk közé akarják olvasztani a közöttük élő szabad elemeket, sok helyen pedig megtagadják köteles szolgálataikat, arra hivatkozva, hogy szabad társadalmi helyzetű emberek. A szabad és a szolga társadalom elválasztó vonalai közben teljesen összekuszálódtak.

Ez az alakulás-forrongás körülbelül csak a XV. század elejére tisztult le, de már jóval előbb kivehető az új társadalmi elrendeződés körvonalai. Három társadalmi alakulás figyelhető meg benne: az úri osztály, a szolgálónépség és mint új jelentkezés, a városi lakosság. Mind-egyik új osztálynak valamelyik beléolvadó réteg lett a névadója. Az első a régi szabad társadalom legelőkelőbbjeit megkülönböztető «nemes» (nobilis) nevet veszi fel, a földesúri hatalom alatt álló csoportokat legmagasabb szintű tagjaik, az egykor fegyveres szolgálatot teljesítő várbírák után egységesen jobbnépeknek (jobagio) nevezik. A városiak pedig a várnépek egyik emelkedő társadalmi rétegének polgár (civis) elnevezését öröklik. A nemesség, polgárság és jobbnépek attól kezdve, hogy kialakulásuk a XIII—XIV. századi nagy társadalmi elrendeződésben megindult, a magyar társadalom alapját adják egészen

1848-ig, a rendi világ végéig. Minthogy azonban a magyar fejlődésben a városi polgárság hasonlíthatatlanul színtelenebb tényező, mint a másik két osztály, a társadalom útját a nemesség és a parasztság helyzete, egymáshoz fűző kapcsolata határozza meg.

Az átalakulás elsősorban a régi szolga-szabad határvonal közelében elhelyezkedő, lélekszámban igen jelentős rétegeket érintette. Ide tartoztak ugyanis a várak katonáskodó népei, a várjobbágyok. Hozzájuk közelálló szinten voltak a magánbirtokokon, részint védelmet kereső szabadokból, részint emelkedő szolganépekből származó, «jobbágy», «igazi és hadakozó jobbágy» néven emlegetett elemek. A pannonhalmi Szent Márton monostornak több mint nyolc megyében szétfolyó hatalmas birtokain a XIII. században ezek a felsőbb rétegek az egész nép 20 %-át tették ki. Ugyancsak kiemelkedő helyzete van annak a gazdasági szolgálatokat teljesítő mozgékony rétegnek, amelyet az eredeti vendég jelentését társadalmi fogalomná változtató hospes névvel jelölnek. Mindezeknek az embereknek jövőjüket a nemesek, polgárok vagy parasztok sorában igen különböző körülmények jelölhették ki. A várjobbágyok egy részének a várjavak szétesésekor sikerült önálló magánbirtokot biztosítani, ha nem, akkor nyitva állott a választás: elmennek-e vagy vállalják az új földesúr fennhatóságát, az úrhoz hűbéri természetű személyes kötelékkel kapcsolódva, vagy a földesúri népek közé süllyedve. Ugyanígy választhattak a hospesek is a magasabb társadalmi beilleszkedés és a paraszti sors között.

De nemcsak a társadalom középső rétegeit osztotta szét jobbra vagy balra az új elrendeződés, hanem az átalakulás sodra a társadalom tetején és mélyén egyformán elmozdította az embereket. S ebben a társadalmi forrongásban nagy helycserék következtek be. «Akik azelőtt

gazdagok és hatalmasok voltak — jegyezte fel az egykori megfigyelő — és akiknek kíséretében mérhetetlen sokaság volt, saját magukat is alig tudták fenntartani». Míg az egyik oldalon a gazdagok elszegényedtek, nemesek parasztokká lettek, a másik oldalon egyszerű szolgáló várnépek, kihasználva az eddigi összetartó kapcsok szétoldódását, észrevétlenül a nemesség alakuló osztályába emelkedtek, hogyha ez a társadalmi helyváltoztatás nem is volt egyszerű. Egyének, családok sorsát, jövőjét nem egyszer csakis a véletlen döntötte el.

Nézzük meg, hogyan jelentkezik ez a nagy társadalmi átalakulás néhány felfelétörtető család életében. 1381-ben Garai Miklós nádor a szokásos igazságszolgáltató körútja során Gömör falu közelében összehívta Gömör és Torna megyék közönségét. A gyűlésen Szakácsi Jakab királyi ügyvéd előadta, hogy a megyebeli Hubó nevű földet bizonyos várnépek, udvarnokok, hallgatólagosan, más igaz nemesek módjára birtokolják, holott a nevezett föld királyi birtok és a vár hírnökeihez tartozik. A bepanaszoltak tiltakoztak a vád ellen és adott alkalommal a királyi udvarban bemutatták Hubó föld birtoklását igazoló irataikat. Minthogy pedig ezekből kiderült, hogy nevezettek már IV. Béla korában nemes várjobbágyok, és nem mint hírnökök bírták Hubó-t, Mária királyné írásban biztosította nekik Hubó zavartalan birtokát. Alig három évtized múlva a Hubóiak Zsigmond király elé járulnak, előadják, hogy őseik a gömörmegyei Hubó földet mint a gömöri vár vagy Gömör vármegye bírói közgyűléseinek kihirdetői a várnépek módjára birtokolják régi időtől fogva. Hűséges szolgálataikért felmentést kérnek a «várnépi teher és a szolgaság igája alól», Hubót örökjogon kérik és egyúttal az a kívánságuk, hogy a király iktassa őket az ország igazi nemeseinek sorába. Zsigmond király 1411-ben teljesíti kéréseiket. Minthogy a Zsigmondhoz

forduló Hubóiak nem mások, mint egyrészt a Garai-féle előbbi vizsgálatban szereplő személyek, másrészt pedig ezeknek fiai, nem valószínű, hogy a Mária királyné előtt felmutatott bizonyítékok és a királyné oklevele feledésbe mentek volna. Hogy nem is sokára egészen más úton igyekeztek bejutni a nemességbe, annak az lehetett az oka, hogy 1384-ben csak átmenetileg sikerült birtoklásukat és a nemességbe való tartozásukat biztosítaniok, mivel pedig irataik nem voltak minden kétséget kizáró erejűek, — ilyenek nem is lehettek, mert Hübó az adatok szerint korábban mindig várföld volt — eredeti szolgálataukba szorították őket vissza, és mint a vármegyei közgyűlés kihirdetői szolgáltak 1411-ig, amikor a társadalmi forrongás lecsillapodása után királyi adománnyal végérvényesen beléphettek a nemesség soraiba. Hasonlóan szerencsés volt a sorsa az ugyancsak felvidéki Prónai családnak. Bár kiderült, hogy jogtalanul birtokolják Mezőházát, és a királyi jogok eltitkolásáért büntetés várna rájuk, Nagy Lajos 1363-ban érdemeikért megbocsát és a vitás birtokot nekik adományozza.

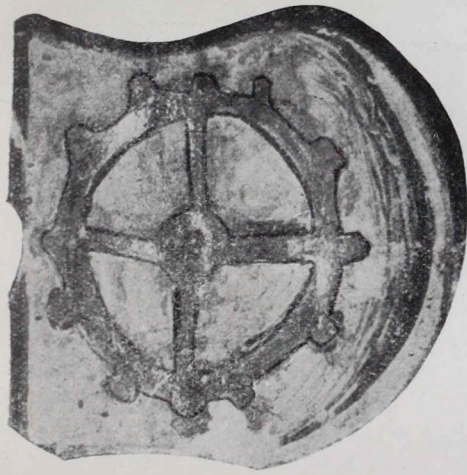
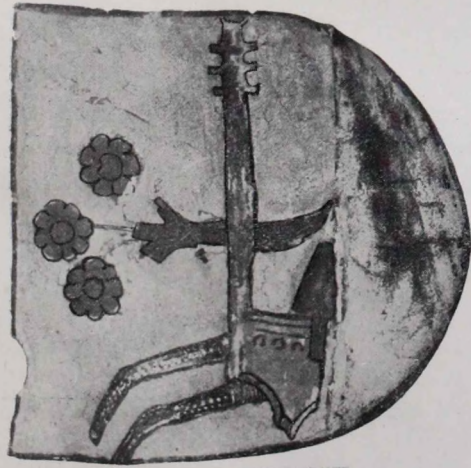
Voltak természetesen olyanok is, akiknek nem sikerült a társadalmi emelkedés. Így járt pl. töttös-iszkázi Mayus fia Mihály, akit a tornai Szent Lambert monostor apácái 1332-ben perbe fogtak, azt állítva, hogy nevezett a monostor jobbágya és a veszprémmegyei Iszkáz falut jogtalanul birtokolja. Minthogy Iszkázról való Mihály erre oklevéllel bizonyította, hogy a falut egyik őse örökbirtokul nyerte az egyháztól, Csanád érsek Mihályt felmentette a vád alól és a monostort elutasította. Ezzel azonban még nem dőlt el a birtok sorsa, 80 év múlva Veszprém vármegye közönségének törvényhozó gyűlésén, Garai Miklós nádor az apácák bizonyítékai alapján megsemmisítette Csanád érsek döntését és Töttös-Iszkázt az apácamonostornak ítélte vissza, ezzel pedig véget ért az iszkáziai

nemessége. Vagy egy másik eset. Bár nemzedékeken át a nemességbe tartozónak tekintették magukat, Tamás országbíró 1350-ben jogigazolásra szólított fel 11 turóc-megyei embert. Okleveleik felmutatása után a per a királyi kúriába került, ahol megállapítást nyert, hogy a benyújtott oklevelek egytől-egyig hamisítványok. Az ítélet tehát a királynak adta vissza a jogtalanul elfoglalt királyi birtokot, a bitorlókat pedig oklevélhamisítás, hamis oklevelek bemutatása és a királyi jogok eltitkolása miatt főbenjáró bűnben elmarasztalta.

Mindezek a példák mutatják, mennyire esetleges volt a családok sorsa: kis szerencsével a nemesség körében léphettek át a XV. századba, de ugyanígy visszasüllyedhettek a parasztság tömbjébe.

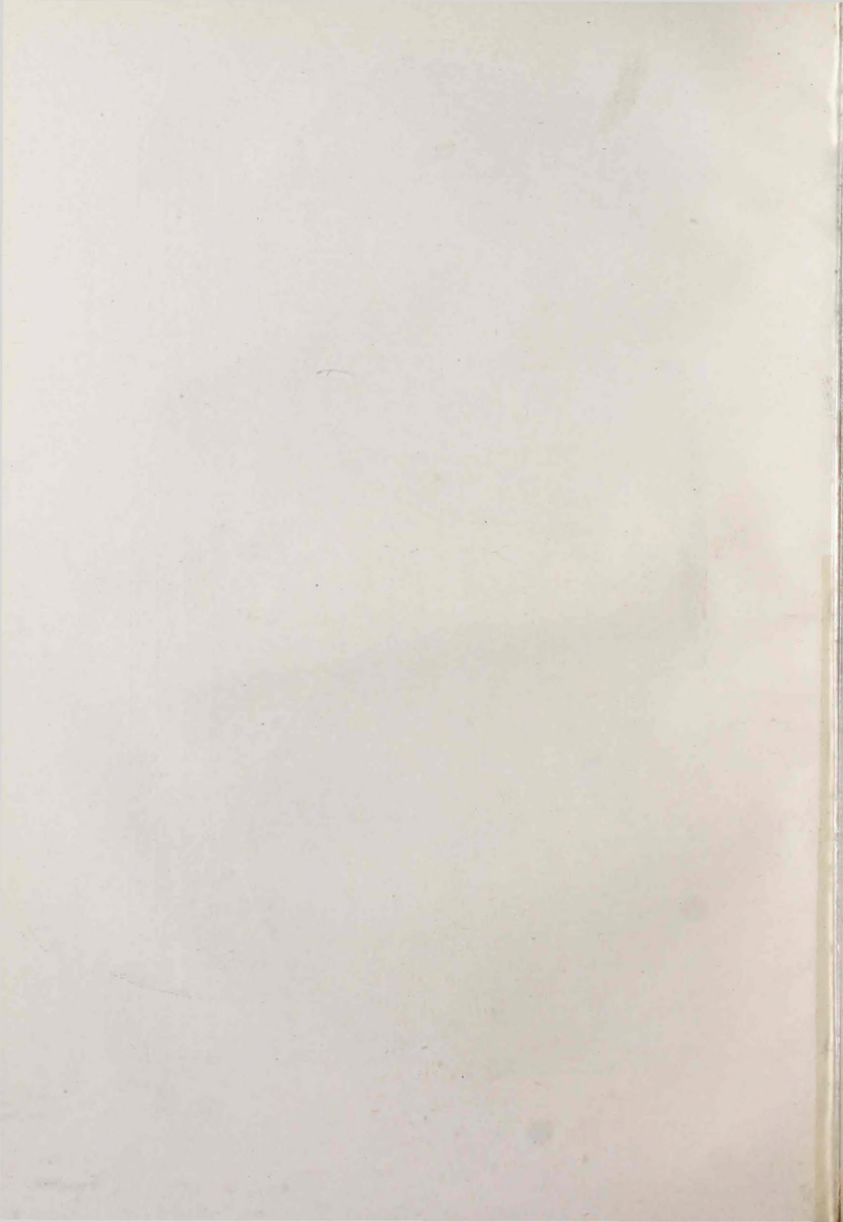
De azt is sejtetik ezek az esetek, hogy hány család tette meg a nemesség felé vezető utat észrevétlenül, — egykori kifejezés szerint — «a hallgatagság takarója alatt», úgyhogy a vele egyformán emelkedő közösség többi tagjai megvédték, vagy pedig sikerült elkerülnie minden hivatalos vizsgálatot. Előkelőbb nemes családokkal házasodott össze, új meg új birtokokat szerzett és származása lassankint feledésbe merült. Amíg a társadalmat a XV. században nem választotta el kivehetőbb jogi határ, addig alig érezhető az átmenet a parasztságtól a nemességig. Nagy Lajos király 1363-ban figyelembe véve a vásárhelyi apácák monostorának pusztulását, birtokaiknak megfogyatkozását, azzal igyekszik segíteni rajtuk, hogy az apátnők által különféle népeiknek adott birtokadományokat, nemesítéseket, mentességeket megsemmisíti, s ezzel a nemesség felé járó rétegeket, akik magukat nemeseknek tartván megtagadják szolgáltatásaikat, visszaszorítja a földesúri népek közé. Jogi téren, életmódban elhatárolt osztályokból összetett társadalomban ilyesmi elképzelhetetlen lett volna.

A paraszt-életforma jelei megnevesített családok címerében. Eke a Szenthei, máskép Sárói Mátyás részére V. László által 1456. jan. 31-én adományozott címeres nemeslevél címerfestményében. (Országos Levéltár, címeres levelek). Malomkerék (rota alba molendini fluvialis) a Pryber Benedek részére I. Mátyás által 1476. jún. 11-én adományozott címeres nemeslevél címerfestményében. (Országos Levéltár, címeres levelek.)

Az ingadozást még jobban elősegítette az, hogy mind-egyik osztályban különféle rétegek találkoztak össze és a XIII., XIV., esetleg XV. század folyamán csak fokozatosan egyenlítették ki korábban elválasztó különbségeiket. A nemességbe léptek az eredeti nobiliseken, nagyurakon kívül az ú. n. királyi szolgák (servientes regis), akiket az adományozási rendszerrel súlyában sokat veszítő királyi hatalom emelt társadalmi jelentőségre, magyarok és idegenek közül egyaránt nem egyszer anyagi tekintetben is kedvezően álló birtokos, harcos rétegekből. Ezt az egykorú társadalomszemlélet úgy fejezte ki, hogy az uralkodó jelképesen a királyi kíséret tagjaivá tette őket. A szerviensek foglalták össze 1222. évi ismert Aranybullában jogaikat és két-három emberöltő alatt véglegesen beleolvadtak a nemességbe.

A tatárpusztítás után az ország újjáépítésekor égetően szükségesnek látszott a fegyveres erő gyarapítása, a király tehát új meg új elemeket vont be katonai szolgálatra. Elsősorban az ország később települő peremvidékein, ahol a vármegyei szervezet a fejlődés ütemében századokkal elmaradt a többi országrészek mögött. Ez az új szolgálat, mint a középkorban általában, földhöz, illetve birtokjoghoz kapcsolódik. Az uralkodó, szemben a régi adományozásokkal, a nyugati hűbéri rendszerhez közelálló módon, feltételes, hadi szolgálat vállalása fejében adományoz új földeket vagy esetleg csupán az eddigi földhöz fűződő birtokjogot változtatja meg. Az új rendszer virágzási helye Trencsén, Zólyom, Turóc, Liptó, Szepes megye, Erdély, Szlavonia. Egyesek, egész falvak — köztük nem egyszer tiszta szláv ajkú közösségek — emelkednek az országos nemességet megközelítő társadalmi szintre. Ilyenek a nevüket, származásuk, szolgálatuk, lakóhelyük stb. után nyerő ú. n. jobbágyfiúk (filii Jobagionum), tízlándzsások, feltételes (conditionalis) nemesek, praedia-

listák, szepesi nemesek, szepesi aranyadózók. Birtokjog, katonai szolgálat, esetleg adózási mentesség tekintetében még élesebb-halványabb határok választják el őket az országos nemesek egyre szélesedő osztályától, de megindul az elkeveredés és ezzel a különbségek, hosszú, százados fejlődés folyamán, észrevétlenül vagy felsőbb indítással gyorsítva áthidaltatnak. A kiegyenlítés folyamata néhol egyes időpontokhoz rögzíthető, így az erdélyi nemesség 1324-ben, a szepesi aranyadók 1330 körül, a drávántúli nemesek 1351-ben nyerik el az országos nemesség «arany és igazi» szabadságát.

Ugyanígy sokféle rétegből alakult ki a jobbágyosztály. A süllyedő egykori szabadok mellett, akik az egész osztály társadalmi szintjét feljebb emelték, ide olvadtak be a legalsóbb foktól, a rabszolgáktól kezdve a különféle, emelkedőben lévő szolgálcsoportok. A különbségek kiegyensúlyozása itt is lassú folyamat, hiszen egyes rétegek, várnépek, udvarnokok, rabszolgák még később is szerepelnek, elárulva, hogy a parasztság egysége még kifelé sem teljes.

Az 1351-i törvények, a különféle rétegződések összeolvadásának meggyorsítása végett, igyekeznek biztosítani az osztályok egyöntetűségét. Erre mutat, hogy az alakuló nemesi osztályban valamennyi tag egy és ugyanazon szabadságát (*una eademque libertas*) hangsúlyozzák, a földesúri népek kiismerhetetlenül sokféle tartozásainak leegyszerűsítésére pedig az ú. n. kilenced-et (*nona*) hozzák be, s ezt kivétel nélkül az összes földesurak kötelesek birtokaikon szedni.

Az egységesítő törekvések kétségtelenül bizonyos elhatároltságot teremtenek kifelé, de a határokon belül a nemességben is és a jobbágyságban is nagyok a vagyoni, s ennek megfelelően az életforma-különbségek, sőt még jogi szempontból is csak látszólagos az egység.

A nemesi osztályba tartoztak a nagybirtokos urak, akik a Nagy Lajos halála után meginduló pártalakulások óta egész országrészeket átfogó hatalommá építették ki birtokaikat, tízezernyi népeik felett több tekintetben az állam közjogi feladatait gyakorolták és közülük a Garaiak, Hunyadiak, Szapolyaiak a XV—XVI. században már a koronáért versengtek. A középkor végéig egyre többen és többen szerezték meg az apáról-fiúra öröklődő grófi, bárói címet. Ez ugyan ekkor már nem jelentett tényleges hatalmat, csak címet, de viselőjét kiemelte a nemesség széles tömegeiből. A főurak vékony rétege után következnek a közép- és kisbirtokos nemesek, a nemesi osztály legalján helyezkednek el az adófizető, egyházi, jászkun, székoly, jobbágytelken élő és címeres nemesek, akiknek nagy része életszínvonalban nemesak a nagyuraktól van ég és föld távolságban, hanem sokszor messze lemarad a városi polgárság, sőt még a parasztság tehetősebb rétegei mögött is. Mátyás király megkísérelte, hogy ezeket az alsó sorokat leválassa a nemesség egészéből, de a köznemességnek, mely éppen tömegeiben látta politikai súlyának alapját, sikerült megakadályoznia a terv megvalósítását.

A nemesség tagozódását még jobban elősegítette az a személyes természetű, hűbéri kapcsolat, amely a vízszintes rétegek egymásfölöttiségét át meg átszakítva csoportosította egységekbe a nemesi társadalmat. A nemesség nagy része, mégpedig nemesak a színtelen, elszegényedett kismemes-tömegek, hanem jelentősebb birtokos családok is valamelyik szomszédos nagybirtokos úrhoz kapcsolódtak, nem a szolgát az úrhoz fűző szálakkal, hanem a középkori hűbériség személyes jellegű, kölcsönös védelemre és hűségre építő egymáshoz igazodásában. A nagyúr családjába, familiájába fogadta őket, s innen a familiáris nevük. Az előkelőbb familiárisoknak maguknak is volt több-kevesebb familiárisuk, s így a nyugati országok

hűbériséghez hasonlóan láncolatosan fűződött egyre szélesebben és szétágazóbban a familiáritás személyes kapcsolata, de a nyugati hűbériségnél sokkal egyszerűbben, külső formaságok nélkül. A nagyúr familiájához csatlakozók szolgálataikért védelmet, ellátást, ruhát, olykor földbirtokot kaptak. A familiáris-kötelékbe lépő nemes, bár vállalt kapcsolata csak magánjogi természetű volt, a familián kívül maradt nemes társaitól közjogilag is elkülönülő helyzetbe került. Ura igazságszótó hatalma alatt állott, ura zászlója alatt vonult hadba és az adók alól nem a nemességbe tartozás jogán, hanem familiárisi mivolta miatt élvezett mentességet. A magánjogi kötelék megszűnésével azonban visszalépett a nemesek sorába. Mint-hogy pedig a familiáris-kapcsolat hűbéri természetű intézményét az államhatalom is jóváhagyta, a kapcsolat örökletessé válásával idők folyamán egy egész népes réteg szakadt volna ki a nemesség társadalmából.

A városok lakossága szintén nem egységes és a középkor végéig nem is jelent kifelé elhatárolt polgárosztályt. A gazdag patricius családok, amelyek egy része már elérte az európai városi élet színvonalát és a vidékről beáramló, a külvárosokban meghúzódó nincstelen szegénység között áthidalhatatlan az ellentét.

A parasztság népes, az ország lélekszámának a háromnegyed részét magábafooglaló osztálya szintén nagy szélsőségeket mutat. A földesúr udvarába személyes szolgálatra berendelt emelkedő jobbágyelemek, a mezővárosok kedvező anyagi viszonyok között élő tehetős parasztpolgárai, a jobbágytelkükön kívül kisebb-nagyobb földeket bérlő parasztok, a telkes vagy a telekegység felét-harmadát-negyedét bíró jobbágyrétegek, nemrégén új életet kezdő telepések foglalják el a paraszttársadalom felsőbb szintjeit. Jelentős tömeg azonban ezeken kívül helyezkedik el: a földesúri cselédek, uradalmi béresek,

szellérek. Közöttük egyeseknek legalább a belsőségük és rajta nyomorúságos lakóházuk a sajátjuk, sokan azonban még eddig sem vizik, nincstelenek, más házában élő szegényemberek.

A nemesség, polgárság, parasztság tehát, ahogyan a XV. században befelé ugyan erősen tagolt összetételben, de kifelé egyre jobban elhatárolva, előlép, különféle rétegződések összetalálkozása, keveredése; hosszú történeti fejlődés-alakulás eredménye. A magyar társadalom a nomád együttélésből a középkoreleji egyénenként szabályozott, egyénekhez mért, de mégis kiegyensúlyozott társadalmi szerkezeten, a magasban és a mélyben lévő rétegeket egyaránt átforgató XIII—XIV. századi bomláson, a XV. századi letisztuláson keresztülhaladva csak a középkor végén merevedik jogilag szétszakadó, lépcsőzetes rendi alakulássá. Ez a hosszú, változatos út és a középkori társadalom állandó mozgása egymagában is ellenmond a középkor mozdulatlan társadalom-szemléletének: e szerint a parasztok eredetileg szintén nemesek voltak, s csak büntetésből zuhantak jobbágysorba. Azok ugyanis, — magyarázza Werbőczy — akik áthágták a közösség parancsát, életükkel fizettek vagy örök szolgaságra jutottak. Ilyen módon a pogánykorban nagyon sok magyar lett szolgává. «Mert ugyanazon egy nemzetségből, tudni illik Hunortól és Magortól származván mindnyájan, másképp nem lehetett volna, hogy ez úr, amaz szolga, ez nemes, amaz nemtelen és paraszt legyen». De ellenmond a társadalmi fejlődés mindazoknak is, akik a nemességben vagy a parasztságban ismerik fel a honfoglalók egyenes utódját, hiszen a magyar nép — mint láttuk — már a keleti pusztákról tagolt társadalommal jött. A jobbágyság és a nemesség egyformán telítődött idegen elemekkel, de mindkettőnek törzse a középkorban a magyarság volt.

Mátyás király európai ragyogású renaissance udvarában élt egy olasz humanista, aki így látta a középkorvégi magyarságot: «A magyarok — írja — akár nemesek, akár parasztok a szavaknak majdnem ugyanazt a módját használják és minden különbség nélkül beszélnek, ugyanaz ugyanis a kiejtés, ugyanazok a szavak, hasonlóan hangsúlyoznak mindenütt. Mert hogy Itáliáról beszéljek, nálunk olyan nagy különbségeket mutat a beszéd mód, hogy a polgár a paraszttól és ismét a calabriai a toscanaitól annyira különbözik beszédben, hogy a megértés a legnagyobb nehézségekbe ütközik. A magyaroknál azonban... ugyanaz a beszéd formája, vagy legfeljebb nagyon kis különbség vehető észre, innét van azután, hogy a magyar nyelvű éneket parasztok, polgárok, az ország középső és szélső részén élők ugyanazon formában megértik». Itt tehát összeomlanak az osztályválasztó határok; nagyurak, nemesek, polgárok, szegényemberek ugyanazt a magyar nyelvet beszélik és nemcsak a köznemesség széles tömege, hanem még az előkelők nagy része is más nyelven nem tudta kifejezni érzéseit, gondolatait.

Más oldalról, de ugyanazt világítják meg a sírleletek. Színtelen életű alföldi falvak parasztjainak, lányainak és asszonyainak csontjai mellett ugyanegy ízlésre valló, rozettás díszítésű préselt pártaövek, szíjvégek, gyöngyékes párták fekszenek, mint az előkelők sírjaiban. Legfeljebb csak az anyagban különböznek egymástól, mert míg az előbbi sírokban talált veretes lemezek szegényes, rossz ezüsből készültek, az utóbbiakban nehéz, értékes aranyból és ezüsből valók. Stílusban, kifejezéskeresésben azonban nincsenek különbségek, mindannyian elmosódó keleti emlékeket, román és még inkább gótikus formákat mutatnak. Félremagyarázhatatlanul igazolva, hogy a nyugati műveltség nagy áramlásai a XIV—XV. században leegyszerűsödve már a nagyalföldi falvak szegény halász-, földműves-, pásztornépéhez is eljutottak,

Kívülről tehát a középkori magyarság műveltségében nincsen osztálytagozódás, ezen a téren a nemesség és parasztság között nem ismerhető fel a szakadék. Viszont a nemesség társadalmi szerkezete sejteti, hogy műveltségben, életmódban időnkint nemes és nemes között vannak alig áthidalható távolságok. A magyarság első keresztény századaiban az egész társadalom ilyen szempontból sem mutat kivehető elválasztódásokat. A királyi udvar egyszerű, előkelő nagyok és szegényebb rétegek egyformán fából, vesszőből font házakban töltötték a téli hónapokat, és amikor megélenkült a napsugár ereje, előkerült a puszta örökség, a mozgékony sátor. Mintegy másfélszázaddal Szent István után az élet és a műveltség színvonalában megindulnak az elkülönülések. A lovagi életstílus, amely a Bizáncban nevelkedett III. Béla és fiai alatt jelenik meg magyar földön, sokáig csak a királyi udvart emeli ki az egyformaságból. A nagyurak, ha a tatárjárástól kezdve várakba költöznek is és így külsőleg eltávolodnak az alsóbb rétegektől, megmaradnak a korábbi életmódban, műveltségben. A XIV. és még inkább a XV. században azonban már jobban elkülönül a társadalom legfelsőbb szintje. Ozora, ahol a magyar főúrrá lett Scolari Fülöp számára firenzei építészek tervei szerint építkeztek, és ahol Masolino művész-ecsetje dolgozott, Kismarton, Csesznek, Körösszeg, s a többi nagyúri otthonok, ahová pápai követek, idegen országok küldöttjei, sőt nem egyszer a király és a királyné is ellátogattak, a környező világtól már elzárkozó műveltség hordozói. Ez otthonok urai pedig, az Európát járó, számos külföldi udvarban megforduló, olasz egyetemeken tanuló nagyurak, a renaissance áramlásába bekapcsolódott humanista, könyvgyűjtő főpapok, műveltségben elszigetelt s a többi nemesek számára bejárhatatlan távolságok.

A nemesség legnagyobb része paraszti viszonyok között lakott kinn a falvakban. A földesurak jobbágyaikkal egy

szinten járták végig földi útjukat, befejezése után pedig, amelynek idejét — mint a haláltáncban szereplő nemesember bevallja — a nemesség «el nem halasztja», egymás szomszédságában pihentek meg a templomdombon, a falusi temetőkertben. E nemesség számára távoli idegen a királyi udvar renaissance légköre, Mátyás költekezéseit nem tudja megérteni, a külföldiek szerint nyers, paraszti modorú, a fegyveren, gazdaságon és lakomákon kívül semmi sem érdekli. Ilyen módon tehát műveltség, tanultság dolgában egyáltalán nem válik el a falu átlagos szintjéről. Hiszen ismeretes, hogy míg a paraszti, sőt zsellér népben már a XV. század folyamán falvankint nem egy tanult, olykor egyetemet járt «deák», «litteratus» akadt, addig a legelső nagyok közül való lendvai Bánfi Miklós nem értett latinul, Báthori István országbíró, majd nádor pedig még a nevét sem tudta leírni.

A nemesség alsóbb rétegeinek különben nem is volt meg a lehetőségük elkülönülő nemesi életforma kialakítására, hiszen viszonylagosan szegénységben éltek. Ezek közé tartoztak az úgynevezett helyi, pl. szepesi, turóci nemesek, a székely nemesek, azok, akiknek földesurasága mindössze néhány parasztjobbágyot, zsellért jelentett, az armálisták, egytelkes nemesek, közöttük sokan olyanok, akik a szegénység elől valamelyik nagyúr udvarába menekültek. A nemesi társadalomnak e szám szerint jelentős, de földhözragadt helyzetük miatt kiütköző tagjai — mint a nemes és nemes teljes jogi egyenlőségét hirdető Werbőczy beismerte — olyan szegények voltak, hogy nem száz forintot, de még csak száz dénárt is nagynehezen tudnának kifizetni. Hol voltak ezek a nagyuraktól, akik egész ország-részeknek parancsoltak, ezeket költötték ékszerekre és többszáz főnyi fényes kísérellel jelentek meg a konstanci zsinaton vagy zárandokolnak Rómába!

A parasztság életszintje nem ezek mögött a szegény

nemesek mögött kezdődött, a tehetősebb jobbágyrétegek észrevehetően sokkal magasabban állottak. Azok a parasztok, akik 50—30—20 holdas földjük mellé földesuruktól vagy esetleg idegen uraságtól is aránylag igen kedvező ellenszolgáltatásért szőlőket, szántókat korlátozás nélkül vehettek bérbe, nem számítottak szegényembereknek. Nem is csodálkozhatunk azon, ha a Károlyiak birtokán a XV. században volt olyan jobbágy, akinek 14 ökre, 24 disznaja volt, Az Alföldön nem egy parasztember akadt, akinek 20—30 lova legelt a falu határában. Az egyik majsai paraszt csak egy évi termését közel 100 forintra becsülte. Balázs beregmegyei jobbágy leltárában a következők szerepelnek: két ló nyereggel, zablával, 16 forintos köntös, vászonruha, köpenyeg, süveg, lábravaló, fegyverek, egy ezüstkereszt és külön veszik számításba feleségének ruháit, értéktárgyait.

A nemesség és jobbágyság életszintbeli és műveltségi kiegyenlítése a parasztság kedvező helyzetére vezethető vissza. A XV. században a jobbágy előtt az anyagi erőgyűjtésnek a későbbi viszonyokhoz mérve szinte akadálytalan lehetőségei állanak nyitva. Pénz- és terményszolgáltatásai aránylag elviselhetők, robotmunkával ekkor még alig foglalják le erejét és az emelkedéséhez oly fontos bérelt földek után, a sokféle földesúri szolgáltatásokat leegyszerűsítve, csak bérletösszeget fizet. A földesúr—jobbágy-kapcsolat éppen a két osztály közelsége miatt aránylag kiegyensúlyozott. Szépen megvilágosítja ezt egyik földesúri tisztviselő levele, aki szerint a jobbágyokat csak jó bánásmóddal lehet megnyerni, a megfélemlítés pedig erőtlen fegyver. A közelséget mutatja, hogy Hédervári Miklós, mikor hirtelen betegség támad reá dunamenti birtokán, egyik paraszt-jobbágyának házában pihen meg és itt mondja tollba végrendeletét a győri káptalan küldöttjeinek. A jobbágynak minden elnyomási kísérlettel szemben

két védőfegyvere volt. Az egyik, hogy adósságainak rendezése és néhány dénár lefizetése után bárhová elköltözhett. «Ha uraságod — írja egy jómódú parasztember urának 1410 körül — a jobbágyok által elkövetett... károkért elégtételt nem ad, semmiképpen nem maradhatok uraságod birtokain». Az aláírás pedig ennyi: János, uraságod hűséges jobbágya. — A másik biztosíték: a faluközösség, amely sok helyen még mindig maga oszt évenként földet a földközösségben élő nemeseknek és parasztnak, és amely az új embert, akinek a földesúr telket ad, ünnepélyesen tagjává fogadja.

A nemességet elérő, sőt alsóbb sorait el is hagyó élet-színvonalat azonban csak a parasztság tehetősebb telkes rétegei tudták elérni. Alattuk még a nincsteléneknek szám szerint jelentős tömege élt, az egész parasztnépnek $\frac{1}{4}$ része; ezekre igazán reá illett a szegényember elnevezés. A falvakban a középkor végén, minthogy a lakosság áramlása az emelkedő mezővárosokat tölti fel, átlagban a jobbágytelkek 20—60%-a üresen áll, és mégis a zsellérek közül csak kevesen vállalnak földet vagy szőlőt. Ez érthető is, hiszen mindenkor szinte lehetetlennek látszó feladat a falu társadalmának alsóbb rétegei számára a gazdálkodás megkezdése állat és felszerelés nélkül. Ezekre a szalmával, náddal tüzelő, kenyér helyett tölgyfa makkjából készült szegényes lepényféle ételeket fogyasztó emberekre megdöbbentően találóak a százestendős háború pusztítását szenvedő XV. századi francia paraszt nyomorúságáról adott egykorú rajzok. «A szegény embernek nem lesz kenyere, legfeljebb egy marék rozs vagy árpa; szegény felesége teherbe esik és négy vagy hat kicsinyük lesz a kemence vagy kályha körül, amely csak nagyritkán meleg; kenyeret kérnek, sikítanak, az éhségtől őrülten. A szegény anya csak egy kis sós kenyeret tehet a szájukba. És mintha nem lenne elég ennyi nyomorúság, fosztogatók jönnek és mindent ki-

kutatnak... mindent összeszednek és elhurcolnak... ne is kérdezzük, ki fizet érte». Életformában itt látszanak a nagy távolságok a társadalom két rétege között, a Garaiaiak, Várdaiak, Ujlakiak, Kanizsaiak nagyúri udvara és a falu határában, a parasztok házai mögött elbújó, vesszőfonású vagy nádkunyhók között, a közbeeső népes rétegekben azonban — ide tartozott az ország lélekszámának legnagyobb része — nemes és paraszt között elmosódottak a különbségek.

Egy XV. századi krónikás a különböző társadalmi osztályok küldetéséről a következőképpen elmélkedett: «Isten a közembereket azért teremtette, hogy a földet túrják és ipar útján előállítsák azt, ami az élethez szükséges: a papságot azért, hogy a vallás cselekedeteit művelje; a nemességet pedig azért, hogy az erényt gyakorolja és fenntartsa az igazság uralmát, és hogy az előkelő személyiségek tettei és erkölce mintául álljon a többiek előtt». A nemességre várnak tehát az államélet legmagasabb feladatai: az Egyház védelme, a hit növelése, a nép megmentése az elnyomástól, gondoskodás a közjólétről, harc az erőszak és a zsarnokság ellen, a béke megóvása. Ugyanezt, amit a középkor társadalomszemlélete itt körülírva kifejez, a nomád társadalom abban valósította meg, hogy a szabadokra bízta a nép fegyveres védelmét, a dolgozó rétegek pedig szolgák voltak. A foglalkozások megosztása végig megvolt a középkori magyar társadalomban is. A nemességé a kardforgatás feladata, s annyira sajátosan az övé, hogy pl. a XIII. században, az elkülönülés megindulásakor éppen azt tekintik az országos nemességbe tartozás vitathatatlan jegyének, hogy valakinek örökjogú birtoka van és a királyi zászló alatt száll hadba. Az alsóbb rétegek nemesség felé emelkedő útjában a legfontosabb határállomás, amikor halász, vadász, szántóvető foglalkozásukból kiemelve fegyveres szolgálatot osztnak reá-

juk. De a nemességre, különösen a nagybirtokosságra attól kezdve, hogy a királyi hatalom mellett a társadalom is egyre fokozódó szerephez jutott az ország sorsának irányításában, az államélet szétágazó nagy feladatai nehezdedtek. Ők látták el a közigazgatás, igazságszolgáltatás, pénzügyigazgatás országos, helyi főméltóságainak munkakörét, idegen hatalmak küldötteivel tárgyaltak, és mint követek fáradhatatlanul járták az európai fejedelmi udvarokat. Előkelő nemes családok fiai kerültek a fontosabb egyházi méltóságokba.

A másik oldalon viszont a parasztság végzi az ősi foglalkozásokat, a föld, a természet meg-megújuló teremtőerejének kihasználását, gondozását; ehhez a munkához és a mindennapi élethez szükséges ipari cikkek is legnagyobb részükben falusi iparosok műhelyében készülnek. A távolsági kereskedelem és az ipar magasabb fajtái a városok kezében vannak.

A társadalom ilyen módon való szétosztása a valóságban nem jelentett megváltoztathatatlan, merev elkülönítéseket. Ottó, a tudós freisingi püspök, aki a XII. században a kereszteshadakkal magyar földön vonult keresztül, feljegyezte, hogy az együtt gazdálkodó testvérek csak egyiküket küldik hadba, a többiek otthon maradnak földet művelni. Az alsóbb fokozatokat képviselő helyi nemesek többen együttesen szerelnek fel egy-egy harcost, a nagy többség változatlanul tovább gazdálkodik. A nemesség szegényebb rétegei a középkor végén csak másodsorban, inkább csak jog szerint katonák, a valóságban, mint a parasztok, arcuk verejtékével és két kezük munkájával a földből keresik mindennapi kenyerüket. A harctól el is szoktak és inkább az adófizetést vállalva, szívesen hártják a királyra az ország védelmét.

De az sem felel meg a valóságos helyzetnek, mintha a szegény nép minden állásból ki lett volna zárva és semmi-

féle szerepe nem lett volna a középkori magyar nagyhatalom kiépítésében. Az egyházi pályán a tehetség számára szabad volt az út a magasabb méltóságok, prépostság, püspökség felé. S mint Timoteus zágrábi prépost esete mutatja, akit szolgaszármazása miatt a királyi udvar nem akart a püspöki méltóságig engedni, az egyháznak volt hozzá ereje, hogy az akadályt legyőzze. Ismeretes továbbá, hogy az egyháziak az írástudás zárt kiváltsága miatt a királyi kancelláriákban, és így az államgépezet vezetésében milyen kiemelkedő, fontos szerephez jutottak. Pedig ez nem is az egyetlen mód volt arra, hogy az alsóbb rétegek, a nemességbe való emelkedés nélkül, magasabb feladatokat töltsenek be. Ha nem is olyanképpen, mint a magyar középkor kezdetén, amikor a király a keleti puszták vaskezű nomád fejedelmeihez hasonló korlátlan hatalmában a királyi uradalmak vagy megyék élére akár rabszolgát is állíthatott, és ez tisztségénél fogva a többi megyésispán színvonalára ért, de azért a parasztság is szóhoz juthatott az ország igazgatásában. A középkorban az uralkodó a közigazgatásnak, igazságszolgáltatásnak csak vezető méltóságait nevezte ki, a kinevezettre bízva, hogy milyen munkatársakat választ a vezetése alá rendelt feladatok elvégzéséhez. A megyésispánnak kinevezett nagyúr saját emberét tette meg alispánnak, a vajda alvajdának és a kincstárnok a maga embereit állította be a pénzügyigazgatás különféle munkaköreibe. Ezeket az embereket a birtokairól hozta, még pedig a népes familiáris rétegből, amelyben az osztálykülönbségek csaknem teljes elmosódásával egymás mellett éltek nemes származásúak és olyanok, akiket az úr a parasztok közül emelt udvarába, személyes szolgálatára. Ez utóbbiakat a földesúr familiájába tartozás nem tette nemessé és mégis az ő kezükbe kerülhet nem egyszer fontos állami feladatok végzése. Sőt a katonáskodás sem volt egyedül a nemesség élesen megkülön-

böztető kiváltsága a parasztság felé. A nagyurak zászlói alatt harcoló familiáris-csapatok között képviselve vannak az alsóbb rétegek is, és mióta 1435-ben a törvény elrendelte, minden 33 jobbágytelek egy lovas katonát szerezelt fel és küldött háborúba. Az elválasztó vonal tehát itt is eltűnt: a török harcokban a parasztság, miként a nemesség, vére hullásával adózott a fenyegetett magyar haza védelmére.

A föld termőerejének értékesítésében — leszámítva néhány cisztercita vagy bencés monostor mintagazdaságát — a nemesi birtok a középkor folyamán nem jelent fejlettebb, előhaladottabb formát a parasztgazdasággal szemben. Hiszen az egy-egy várhoz igazodó nagyuradalmak ezekben az időkben még nem a piaci fogyasztás számára dolgozó nagyüzemek, hanem sok kis önálló jobbágygazdaságból állanak. A középkor végén ugyan egyre észrevehetőbben jelentkeznek az újkori gazdasági formák előhírnöke: a földbirtokos úr egyes földterületeit kiemeli a parasztiak közül és saját kezelésébe veszi. A két gazdálkodási egység: a paraszti föld és a földesúri major eredetileg nem sokban tért el egymástól. A falu határában helyenkint változó nagyságú haszonélvezet tartozott hozzájuk szántóföldből, kaszálóból, rétből, erdőből és legföljebb csak terjedelemben különböztek egymástól. Legtöbb helyen a falusi közösség hatalma egyaránt a közös érdekhez való igazodásra kényszeríti a paraszttelket és a földesúri üzemet, ennek is, annak is ő oszt szántóföldeket a közösségében még meg nem bontott határból. A munkát mindkettőben nagyrészt ugyanazok a jobbágykezek végezték, a föld művelése egyforma eszközökkel történt és a termelés menetét az egyikken is, a másikon is ugyanazok az ősi szokások, babonák kísérték, az ember féltő tisztelete a természet erőinek titkaival szemben. Ezek a babonás hagyományok örök folytatásban vándoroltak apáról-fiúra s ben-

nük egyformán éltek keresztény és pogány elemek, maradványok a római világból és Kelet pusztáiról.

A magyar társadalmat a középkor végéig élesen elkülönítő jogi határok sem osztották ketté. Azután is, hogy a nemesség és parasztság kialakulása megindult, a társadalom a legkivehetőbb jogi területeken: igazságszolgáltatás, birtokjog és adómentesség terén még sokáig bizonyos rugalmasságot sejtet. Mikor a nádor vagy a megyésispán közgyűlést hirdet, a megye egész közönsége megjelenhet, nemesek és más, bármilyen rangú és rendű emberek egyformán. A jobbágyok pedig élnek is ezzel a jogukkal, a gyűlésen mint felperesek vádat emelhetnek és vizsgálatok alkalmával meghallgatják tanúságukat. Az igazságszolgáltatás módja tekintetében sem érvényesül mindig a különbség nemes és paraszt között. Hiszen a nagybirtok előtérbenyomulásakor, a XV. században a nemes familiárisok is, ha uruk birtokán tartózkodnak, a földesúri bíraskodás hatalma alá tartoznak, mint a föld népe. Tetteikért a földesúr felel, de azután a felelőssége miatt szenvedett károkért elégtételt vehet familiárisain, «a nemesség, szabad jogállás vagy más bármilyen tisztség kiváltsága pedig — mint a törvény is elismeri — ilyenkor útba nem állhat». Vannak tehát esetek, amikor a nemesség nem tudja kiemelni a nemest a paraszttal közös sors alól.

A nagy társadalmi átcsoportosítás korában a birtokjog legtöbbször döntő tényező a családok nemességbe vagy parasztságba tartozása tekintetében. A nemességbe emelkedő alsóbb rétegek — pl. a turóci vagy szepesi helyi nemesség — társadalmi helyváltoztatásában nagyfontosságú, hogy milyen jogi kapcsolatok fűzik őket a földhöz. A XV. századi letisztulásban azonban az, hogy valaki örökjogon bír földet, nem jelenti egyúttal nemességhez való számítását és viszont. Hiszen — hogy a nemességből

induljunk el — abból, hogy a címeres nemesség a XV. században birtokadományhoz nem kapcsolódva egyes családokat kiemel, birtokjogilag nem következik szükségképpen a korábbi parasztföld átváltozása nemesi birtokká.

A paraszt magánjogi kapcsolata földjéhez még a XV. században is aránylag igen kedvező, amiben nagy szerepe volt annak, hogy a földesúr, állandóan kevés lévén a munkáskéz, megbecsülte embereit. A jobbágyok telküket egész életükön át megtarthatták, haláluk után pedig özvegyük, fiaik léptek örökükbe. Földjüket, szőlőjüket elcserélhetik, elzálogosíthatják, sőt eladhatják, de természetesen ilyenkor a földesúri terhek is tovább szállanak az új «tulajdonosra». A földesúr vagy tisztje tudomásával az ilyen magánjogi ügyleteikkel a parasztok a hiteles helyeket keresik fel, mint a nemesi társadalom. De még ennél a viszonylagos mozgékonyaságnál is többet jelent, hogy a nem nemesi rétegek saját földesuruk hatalmi körzetén kívül idegen birtokostól, nem a szokványos jobbágyi terhekkal, hanem egyszerű bérleti viszonyba lépve, földeket szerezhettek. Sőt, hogy parasztelemek magánjogi szempontból egész a nemesség szintjéig emelkedhettek, arra igen jellemző eset az, hogy Báthori János egyik jobbágyának örökjogon és természetesen földesúri megkötések nélkül ad földet és még védelmet is ígér mindenkivel szemben aki ezt a birtoklást megtámadná. Ilyen esetekben azután itt is megtörtént a birtokbaiktatás, a birtokjog érvényesítésének a középkorban elmaradhatatlan feltétele.

Állami adózás szempontjából szintén nincsen éles határ a nemesség alsóbb vonalai és a parasztság között. Hiszen ismeretes, hogy pl. az egytelkes nemesek még a XV. század közepén sem élvezik a nemesi adómentességet. Viszont a földesúr udvarában szolgáló parasztokat, sőt nem egyszer a jobbágytelkeken élő rétegeket is kiemelik az adóterhek alól.

Pártaövek a XV. századi népviseletben. (Kecskeméti Múzeum).

A középkori magyar társadalom nem merevedett elzárkózó rétegekké, s így élete örök változás-hullámzás, a magasban és a mélyben egyaránt. A királyi tanácsban és a főméltóságokban az ország sorsát irányító nagybirtokos családok folyton-folyvást váltakoznak, jönnek és hosszabb-rövidebb idő után eltűnnek, mindig újaknak engedve át helyüket. Az Árpád-ház kihalásakor pl. a Csákok, Kőszegiek, Abák, Kánok, Borsák, Rátótok, Babonicsok voltak a legnagyobbak és olyannyira hatalmasak, hogy már-már a nyugati hűbéri berendezésű országok mintájára, tartományokká való szétbontással fenyegették Szent István államát. De a «kiskirályok» hatalma nem tartott sokáig, I. Károly és Nagy Lajos alatt teljesen kicserélődik a vezető réteg, és a királyhoz kapcsolódó hűséges családok kezébe vándorol a föld. A közéletben korábban szerepet nem játszó kis családokból, színtelen nemzetségekből és idegenekből megalakult új nagybirtokos osztály első sorában a Kani-zsaiak, Lackfiak, Gilétfiek, Garaiak, Szécsiek, Nagymartoniak, Drugetek, nevni Treuttelek állanak. A Nagy Lajos halála után következő pártharcok ismét változásokat hoznak és a lehanyagolt-eltűnt családok helyére a Pálócziak, Gúti Országok, Perényiek, Rozgonyiak, Lévai Csehek, Marótiak, Hunyadiak emelkednek és mellettük három idegen származású: Cillei Hermann, Scolari Fülöp és Stibor vajda. Mátyás király ismét csaknem teljesen kicserélte a nagyúri osztályt, mindazokat, akik szembefordultak félelmetes akaratával, visszaszorította az ország vezetéséből. Viszont alacsony sorból vagy idegenből való magaválasztotta embereit (a Szapolyaiakat, Kinizsi Pált, Filipec Jánost, Rangoni Gábort, csáktornyai Ernuszt Jánost, Magyar Balázst) emelte a magasabb egyházi és világi méltóságokba.

A családok szakadatlan váltakozása jelenik meg egy-egy vár történetében, a vár és a hozzákapcsolódó fal-

vak gyakran nagyon sűrűn cserélnek gazdát. S minthogy a középkori Magyarországon a föld jelentette az egyedüli hatalmat, ez az állandó kicserélődés a hatalom birtokosainak változását is mutatja. A baranyamegyei Siklós vára pl., ahol annak idején Zsigmond királyt fogságban tartották, a XIV. század nyolcvanas éveiben a Siklósi családnak, 1387-ben hűtlensége miatt elveszíti, s helyébe a Pásztóiak és Kakasok, majd a Garaiak kerülnek. Miután 1482-ben Garai Jób-ban kihalt a három nemzedéken át az ország elsői közé tartozó Garai család, Siklós a királyra száll vissza. A XV. század végén Korvin János herceg kapja meg, de ő hamarosan elzalogosítja bajnai Both Andrásnak. Ugyanilyen változatos a sorsa a biharmegyei Súlyomkőnek, uraiként a Kaplaiak, szántai Lackfiak, kusalyi Jakesok, losonci Bánfiak és bélteki Drágfiak változották egymást, Szanda vára Nógrád megyében pedig 100 esztendő alatt tízszer cserélt urat.

De az örök mozgás-változás nemcsak a nagybirtokos családokat érintette, hanem az egész nemességet. Gömör megyében pl. azalatt, amíg a XV. század elejétől kezdve négy nemzedék szállott sírba, 120 nemes családból mindössze 35 (azaz 29 %) maradt, az eltűntek helyét már újak töltötték be.

Vajjon ez a lüktető hullámmozgás csak a birtokos rétegeket cserélgette-e, s alattuk századokon át ugyanazok a parasztcsaládok robotolták apákról-fiúkra szálló sorban az örök folytatást? Távolról sem. Kétségtelen, hogy a földhöz elszakíthatatlan szálakkal kapcsolódó parasztság életében talán nagyobb erő az állandóság, mint a magasabb rétegekében, de azért ide is elért a társadalom átalakító mozgása. Például a Kővárhoz tartozó Kamen puszta alig két évtized alatt háromszor került új ember kezébe. Először bizonyos Máté fia Miklós nevű jobbágy volt a gazdája, de miután tíz év mulva utód hátrahagyása nélkül

meghalt, Hans Walpoth kőváraíjai ember váltotta fel. Halála után pedig Lukács nevű paraszt lépett a helyébe, úgy hogy Hans özvegyét feleségül vette.

A váltakozás, a családok örök kicserélődése tehát a társadalom minden vonalán megvan, minden rétegét időnkint át meg átalakítja. De vajjon érezhető-e ennek a társadalmi hullámmzásnak az útjában valahol megállító határvonal? Vajjon csak a nemesség alsó pereméről indulhatnak-e családok felfelé a gazdasági, társadalmi, politikai hatalom magaslatai felé és vajjon a parasztság emelkedő elemei számára a nemest—jobbágyot elválasztó vonal áthághatatlan fal-e? A középkori társadalom szerkezete ellentmond minden ilyen merev elhatárolásnak és azt mutatja, hogy a hullámok töretlen vonalban járhatták át a magyar társadalom egészét.

A parasztságból a nemességbe való átlépés, attól kezdve, hogy a XV. század elején a két osztály kivehetőbben elkülönült, különféle utakon történhetett. A határon formailag átemelő erő lehetett a királyi kegy birtok, címeradomány és nemesítés alakjában. A nemesítés maga azonban csak külsődlegesség, egy folyamatnak befejező része, sokkal fontosabbak azok a lehetőségek, a melyek egy parasztesaládnak megnyitják az emelkedés útját e királyi kegy elnyerése felé. Ilyen lehetőség volt, hogyha a jobbágy valamelyik határmenti várban katonának jelentkezett, társadalmi emelkedést jelentő városba költözött, első sorban pedig, hogyha ura udvarába került személyes szolgálatra, familiárisnak. Ez utóbbiak ugyanis uruk várait, birtokait igazgatják, bandériumában harcolnak, elkísérik a királyi udvarba, követségbe, zarándokútra, idegen országokba, ha kenyéradójuk országos méltóság viselője egyúttal, ők végzik el az alátartozó sok kisebb állás munkáit; földesuruk közbenjárása azután meghozza nekik forma szerint is a nemességet, forma szerint, mert tény-

legesen már teljesen egy szinten éltek a nemes származású familiárisokkal. Az emelkedés szempontjából természetesen elsősorban azoknak a helyzete kedvezőbb, akiknek pályája a legnagyobbak, a Rozgonyiak, Kanizsaiak, Garaiak, Szapolyaiak környezetéből indul el, vagy akiknek sikerül a királyi udvarba kerülniök. A nemesség sorába emelés legtöbbször a harcmezőn mutatott vitézségért, hűségért, szolgálatkészségért történik, de néha más érdem is meghozhatja ezt a királyi jutalmat, mint pl. egy bizonyos János nevű királyi irnoknak és familiárisnak, aki azért kap II. Ulászlótól a maga és utódai számára nemességet, címet, mert «a Bonfini Antal által kiadott magyar történelmet — mondja az adományozó oklevél — hűségesen leírta».

De ez csak az egyik módja a nemesítésnek, a másik lehetőség, vagyis a nemességbe társadalmi úton történő fölemelkedés az alsóbb rétegek számára nem kevésbé fontos. Az előbbieken láttuk ugyanis, hogy a nemesség nagyrésze falvakban élt, a jobbágy nép színvonalán, sőt olykor még ezen alul is. A két osztályt még nem távolították el a nemesi öntudatnak olyan megdöbbenő nyilvánulásai, mint Pelsőci Bebek Tamás tárnokmester ismeretes esete, amikor a városok felebbviteli ügyeiben ítélkezve, a városi polgár-bíró társakkal nem akart egy asztalhoz ülni és állatoknak nevezte őket. A középkori faluközösség távolságokat kiegyenlítő életében tehát igen gyakori a két réteg összeházasodása. Az ilyen félnemes családok leszármazottjai, ha az apa volt nemes, természetesen a nemesség sorába tartoztak, de örökbefogadás útján még olyankor is megvolt a társadalmi helyváltoztatás lehetősége, ha az anya volt nemes, az apa pedig paraszti származású.

A nemességben az emelkedő elemeket tovább viszi a társadalmi hullámlás lüktetése, a kihalt vagy szintelen-

ségbe süllyedt nagyúri családok helyére. A felfelé törtetés útján az emelő erők ugyanazok, mint az alsóbb vonalakon, katonai érdem, politikai tehetség, társadalmi összekötöttség, elsősorban az egyházi pályán magasba érő rokon, aki családját is maga után emeli. Magyarországon pedig a föld, a birtok nagysága lévén a társadalmi jelentőség alapja és ismérve, az emelkedésnek falurészek, falvak, egész uradalmak szerzése, adomány, vétel, zálog, házasság, öröklés útján, elmaradhatatlan kísérőjelensége volt. A felfelé vezető út családonkint más és más. Vannak olyanok, amelyek az egymást váltogató nemzedékek lassú erőgyűjtése és építőmunkája, nem egyszer visszaesések után érnek el a hatalom első vonalába. Pl. a Dorozsmanemzetségből származó Garai család elindulása a XIII. századba esik, egy István nevű ős bekerül a király környezetébe, kardhordozó lesz, majd főispán, macsói bán és 1269-ben királyi adományként megszerzi a névadó Gara nevű helységet. Fia András eltűnik az ismeretlenségben, unokája Miklós azonban az elsőik közé emeli a családot, Nagy Lajos nádora lesz és attól kezdve még két nemzedéken keresztül Garaiak viselik az ország első méltóságát. Hanyatlásuk Mátyás király korában kezdődik és nem sokára kihal a XV. század elején még az ország sorsát intéző család. Vannak viszont olyanok is, akik tüneményes gyorsasággal érnek fel a társadalom legmagasabb szintjeire. A firenzei származású Scolari Fülöp fiatalon Demeter érsek udvarába kerül, a számadásokat vezeti, kenyéradója halála után Zsigmond király veszi pártfogásba, felismerve az olasz ifjú pénzügyi és katonai tehetségét. Feleségül adja hozzá a tolnamegyei Ozorai Borbálát, ilyen módon Scolari Fülöp elnyeri Ozorát, róla magyarosan Ozorai Pipónak nevezi magát, és újabb földek megszerzésével akkorára növeli birtokait, hogy a firenzei követek, Buda felé tartva, több napig csak azokon utaznak

keresztül. Még nagyobb ívű emelkedést és szélesebb birtokszerzést mutat a Drágfiak erdői jobbágyának, Bakócz Tamásnak útja. Atyja még falusi iparos, kerékgyártó volt, ő maga egyházi pályán és a királyi kancellárián keresztül az ország egyik legnagyobb birtokosa, első főpapja lesz, és volt idő, hogy számára már a pápai korona sem látszott elérhetetlen távolságnak.

A társadalom állandó mozgása, mely soha el nem simuló hullámként át- meg átjárta az egymásfeletti sorokat, kétségtelenül mutatja, hogy a nagybirtokosság és a nemesség a középkorban nem volt lefelé mereven elhatárolódó és a magasabb életforma kiváltságából mindenki mást féltékenyen kirekesztő hatalmi csoport, hanem új és új erőkkel telítődött a jobbágy-paraszttság kimeríthetetlen népi medencéjéből.

*

Mi törte össze ezt a természetes lüktetésében nem akadályozott, kiegyensúlyozott társadalmi szerkezetet, mi húzott mereven szétválasztó jogi határvonalat az egymáshoz közelálló és sokféle kapcsolódásban összefűzött rétegek közé? Az átalakító erő a rendiség volt, amely attól kezdve, hogy a köznemesség a XV. században politikai hatalom lett, megállíthatatlanul vitte a magyar társadalmat az egy-egy rendbe tömörülőket a többiektől jogilag elkülönítő tagozódásokba. Ennek megvalósításához egyrészt szükséges volt a nemesség elhatárolása kifelé, másrészt pedig a szakadék mélyítése a paraszttság emelkedő rétegeinek visszaszorításával. Amíg tehát az egyik oldalon emelik a nemesség alsó sorait, mentesítve őket az állami adóterhek alól, addig a másik oldalon fokozatosan egyre rosszabbodik a jobbágytársadalom helyzete. A sülyedés kétségtelen jelei minden téren mutatkoznak. A nem nemeseket a XV. században már nem

hívják meg a megyei közgyűlésre, panaszaikat földesuruk közvetíti. Megszorítják a parasztság szabad mozgását, céljukat világosan elárulva azzal, hogy míg a szökött jobbágyot birtokára fogadó urat a század végén 25 márka büntetés sujtja, addig az elköltözni készülő paraszt visszatartóját mindössze 3 márka. A szolgáltatásokat egy összegben lerovó s így a többi jobbágnál könnyebb és szabadabb helyzetet élvező mezővárosokat a terhek viselésében egyenlővé teszik a falvak népével, a bérelt földek után pedig ezentúl nem a régebbi bérosszeg, hanem az összes jobbágyszolgáltatások járnak. Nem csoda tehát, hogyha az eddiginél hasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb sorsba kényszerített parasztrétegek keserősége 1514-ben véres forradalomban tört felszínre. Ez aztán megpecsételte a parasztnép sorsát. A nemesség ugyanis, miután a parasztforradalmat sikerült elfojtania, az 1514. évi országgyűlésen elérkezettnek látta az időt az alsóbb rétegek végleges elkülönítésére. A parasztságot megfosztotta szabad költözködési jogától, és hogy az emelkedés útját elvágja, kimondotta, hogy a jobbágyok nem szolgálhatnak a király vagy nemesurak udvarában, jobbágyszármazású pap nem lehet püspök. Erre az országgyűlésre készült el a magyarországi jogszokásokat összefoglaló ú. n. Hármaskönyvével a köznemesség vezére, Werbőczy István. Munkájába természetesen belevette az országgyűlés jobbágyellenes határozatait, de még azoknál is élesebben bélyegezte meg a parasztság helyzetét, és pedig nem egy-két emberöltőre, hanem a Hármaskönyv nagy elterjedtsége folytán századokra ható érvénnyel. Werbőczy nem a valóságos helyzetnek megfelelően, hanem egyoldalúan, köznemesi szemmel nézve, foglalta formába a társadalom új rendjét. A nemesség kiváltságos helyzetét amelyet szerinte teljesen egyforma mértékben élvez a társadalom magaslatán lévő nagy-

birtokos úr és a parasztsorban élő utolsó kismemes, jogi határokkal bástyázta körül. Ugyancsak élesen elkülönítette a parasztság emelkedő közösségeitől, a mezővárosoktól, a «jó és tisztességes életre kiváltságolt» szabad városokat, névszerint sorolva fel őket. Mindazokat pedig, akik kívül maradtak a nemesség és polgárság rendjén, vagyis a magyar nép aránytalanul nagy többségét, megfosztotta minden jog élvezetétől. A parasztság elveszítette kedvező anyagi helyzetének és ezzel a többiek felé elkülönítő távolságok kiegyenlítésének jóformán minden lehetőségét. Egyszerű bérmunkás lesz, aki birtokot nem szerezhet s aki munkájának mindössze bérét és jutalmát nyerheti el. Sorsán nincsen módjában változtatnia, hiszen a lázadás miatt nem választhatja-cserélheti szabadon helyét, mert a falusi népek «ezen szabadságukat — írja Werbőczy — ... egész nemesség ellen támasztott ... pártütés és lázadó felkelésök, és ennél fogva örökös hűtlenségbe esésök miatt végkép elvesztették, s most már földesuraiknak mint örökös parasztok merőben alávetetvék». Hogy pedig a szakadék teljes legyen, a familiárisoknak a nemesség és jobbágyság közötti átmenetet jelentő és mindkét osztályból táplálkozó népes rétegét szintén szétfejtji, a nemes familiárisokat a nemesi rendbe emelve, a nem nemeseket pedig parasztsorba taszítva. A Hármaskönyv szemléletében végérvényesen diadalmaskodott a rendi gondolat az éles tagoltságot nem ismerő, hűbéri szálakkal át- meg átfűzött középkori társadalom felett. Ezzel pedig megtörtént a magyar társadalom élő egészének szétszakítása, néhány évvel előbb, hogy Mohács mezején sírba hanyatlott a középkori magyar állam.

JEGYZETEK.

A nomád temetkezési módra *Fettich N.*: A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Századok 1933. 379. l. — A finn-ugor szolgáretegekre *Kniezsa I.*: Magyarország népei a XI. században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján (Budapest, 1938) II. 455., 456. l., *Kniezsa I.*: A megtelepedett magyarság népi alkata. Magyar Művelődéstörténet. I. 166. l. — A szolgálat elvére *Váczy, P.*: Die erste Epoche des ungarischen Königtums (Pécs, 1935) 23. sk. l. — Az úr eredeti jelentésére *gróf Zichy I.*: Magyar őstörténet. (Kincsestár 5. sz., Budapest, 1939) 17. l.

Az «igazi és hadakozó jobbágy»-ra *Lukcsics P.*: A vásárhelyi apácák története. (Veszprém, 1923) 3. sz. regeszta; a jobbágyrétegek megkülönböztetése — «iobagiones tam exercitantes, quam populares» — ugyanitt olvasható. (12. sz. reg.). — A pannonhalmi apátság jobbágnépeire A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I. 574., 575. l. — A hospes-re *Léderer E.*: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. Századok 1928. 520. sk. l. — A várjobbágyok sorsára *Fekete Nagy A.*: Az országos és particuláris nemesség tagozódása a középkorban. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. (Budapest, 1937) 161., 162., 163. l.

A gazdagok pusztulása: *Rogeri Carmen Miserabile* 5. fej. — A Hubaiakra Orsz. Levéltár, Hubay lt. 1381., 1411., *Ila B.*: Település és nemesség Gömör megyében a középkorban. Turul 1940. 17. sk. l. — A Prónaiakra *Mályusz E.*: Turóc megye kialakulása (Budapest, 1922) 146. l. — Iszkázi Mihályra *Lukcsics P.*: i. m. 16., 31. sz. reg. — A turócmegyeiekre *Mályusz E.*: i. m. 144., 145. l. — A vásárhelyi apácák népeire *Lukcsics P.*: i. m. 20., 21. sz. reg.

Az ország peremvidékein kialakuló nemességre *Mályusz E.*: i. m. 112. sk. l., *Fekete Nagy A.*: i. m. 164. sk. l.; a beolvadás idejére *Fekete Nagy A.*: i. m. 168. l. — A jobbágyság kialakulására *Domanovszky, S.*: Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. (Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch. Baden bei Wien, 1938) 449. l.

A grófi, bárói címre *Schiller B.*: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. (Budapest, 1906) 244. sk. l., 269. sk. l. — A familiárisokra *Szekfű Gy.*: Serviensek és familiárisok. (Buda-

pest, 1912) 65. sk. 1., *Mályusz E.*: Társadalmi viszonyok. Magyar Művelődéstörténet. II. 85—88. 1.

A szabad magyarok szolgaságba süllyedésére Tripartitum I. 3.

A középkori társadalom és műveltség szétszakítatlanságára *Szekfű Gy.*: A magyar jellem történetünkben. (Mi a magyar? Budapest, 1939) 511. sk. 1. — A magyarok egyforma beszédmódjára *Galeotti, Martius*: De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis S. Regis Mathiae ad inclitum Ducem Johannem eius filium liber. 17. fej., *Horváth J.*: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. (Budapest, 1931) 75. sk. 1. — Az ékszerekre *Szabó K.*: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványai III., Budapest, 1938) 58., 64., 72—75. 1. — Az életmódra *Sinkovics I.*: A magyarság magánélete. Magyar Művelődéstörténet. I. 296. sk. 1. — A nemes és nemes közötti távolságra *Mályusz E.*: A Toldi-monda. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató-Intézet évkönyve, IV. évf. (Budapest, 1934) 144., 145. 1. — Bánfi Miklósról *Hóman—Szekfű*: Magyar Történet II. 525. 1., Báthori Istvánra *Szilágyi L.*: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban. Turul 1930. 77. 1. — A nemesség műveletlenségére *Deér J.*: Pogány magyarság, keresztény magyarság. (Budapest, 1938) 251. sk. 1. — A szegény nemesekre Tripartitum II. 68.

A jómódú parasztokra *Sinkovics I.*: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. (Budapest, 1933) 43. sk. 1., *Lukcsics P.*: i. m. 23., 24. 1. — A földesúr és jobbágy viszonyára *Sinkovics I.*: i. m. 47. sk. 1. — Héderváriról Héderváry-oklevéltár I. 86. sz. (91. 1.). — János jobbágyra Zichy-okmánytár XII. 85. 1. — A faluközösség jelentőségére *Tagányi K.*: A földközösség története Magyarországon. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 1894. 230. sk. 1. — Új tag befogadására Orsz. Levéltár DL. 19.678. — A zsellérség arányára *Szabó I.*: A magyar parasztság története. (Kincsestár 8. sz., Budapest, 1940) 20., 21. 1. — Az üres jobbágytelkekre *Szabó I.*: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok 1938. 20. sk. 1. — A francia parasztra *Huizinga J.*: A középkor alkonya. (Szerb A. fordítása) 62., 63. 1.

A középkori társadalmi osztályok feladatára *Huizinga J.*: s. m. 59., 60. 1. — A király zászlója alatt való hadakozás jelentőségére Orsz. Levéltár, Szatmári Király család lt. 1aa. — Freisingi Ottó megjegyzése: *Gombos A. F.*: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae III. (Budapest, 1938) 1767. 1. — A ne-

messég paraszti foglalkozására *Deér J.*: i. m. 250. l. — Timoteusra *Hóman—Szekfű*: i. m. II. 25. l. — A familiárisok szerepe a közigazgatásban: *Szekfű Gy.*: Serviensek és familiarisok. 86. sk. l. — A földesúri és a jobbágygazdaságra *Sinkovics I.*: Mezőgazdasági viszonyok. Magyar Művelődéstörténet. II. 146., 147. l. — Jobbágyok a megyei gyűlésen: *Istványi G.*: A generalis congregatio. Levéltári Közlemények 1939. 70. sk. l. — A familiárisok helyzete az igazságszolgáltatás szempontjából: *Szekfű Gy.*: i. m. 68., 69. l. — A nem nemes társadalmi rétegek birtokjogi helyzetére *Sinkovics I.*: A magyar nagybirtok... 45., 46. l. — A beiktatásra *Mályusz E.*: Társadalmi viszonyok. Magyar Művelődéstörténet II. 90. l. — A nemesség adózására *Thallóczy L.*: A kamara haszna története. (Budapest, 1879) 54., 59—61., 83., 94., 98. l.

A főúri családok váltakozására *Hóman—Szekfű*: i. m. II. 33. sk. l., 80. sk. l., 373. sk. l., 524. sk. l. — Siklós várra *Csánki D.*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. (Budapest, 1894) II. 457., 458. l., Súlyomköre u. o. I. 595., 596. l., Szandára u. o. I. 91. l. — A gömörmezei nemesség kicserélődése az 1427. évi dica-jegyzék (Orsz. Levéltár DL. 35.801.) és az 1553. évi decima-jegyzék (Orsz. Levéltár, kamarai lt. Reg. dec. com. Gömör.) összehasonlítás alapján állapítható meg. — Kamen pusztára *Sinkovics I.*: i. m. 46. l.

János familiáris nemességére *Áldásy A.*: Címereslevelek 2. köt., 1. füz. (Budapest, 1923) 83. sz. — Pelsőci Bebekre *Mályusz, E.*: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1928. 387. l. — A félnemesekre Tripartitum I. 7., 8. — A Garai családra *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. (Budapest, 1900) 414. sk. l. — Scolari Fülöpre *Hóman—Szekfű*: i. m. II. 375. l. — Bakóczra *Fraknoi V.*: Erdődi Bakócz Tamás élete (Budapest, 1889.)

A nem nemesek visszaszorítása a megyei életben: *Istványi G.*: i. m. 72. l. — A mezővárosokra *Mályusz E.*: Az 1498. évi 41. törvénycikk. Századok 1930. 833. sk. l. — Werbőczire *Szekfű Gy.*: i. m. 118. sk. l., *Hóman—Szekfű*: i. m. II. 588. sk. l., *Szekfű Gy.*: A magyar jellem történetünkben. (Mi a magyar?) 514. sk. l., *Mályusz E.*: Társadalmi viszonyok. Magyar Művelődéstörténet. II. 96., 97. l.; Werbőczy idézett szavai: Tripartitum III. 25.

Sinkovics István.

NEMESSÉG ÉS PARASZTSÁG WERBŐCZI UTÁN.

A magyar társadalom története a XIX. században végbement nagy átalakulásig elsősorban a nemesség és a parasztság története volt. Városi polgárságunk ugyanis a multban nem volt különösebben jelentékeny sem számára, sem anyagi erejére, sem művelődési vagy politikai súlyára nézve, így társadalmunk történetében nem tölthetett be olyan szerepet, mint a legtöbb nyugateurópai államban. A magyarság társadalmi alkatának jellegét tehát elsősorban a nemesség és a parasztság tömegei határozták meg. Bár politikai szerepe és politikai értelemben története csak a nemességnek volt, mégis a történeti életnek azok az erői, melyek a népiséget táplálják és a nemzet sorsát alakítják, nem korlátozódnak pusztán a politikai hatalom birtokosaira. A nemesség és a parasztság azonban a történelem folyamán nemcsak a nemzet vagy a nép összefűző nagy egységében találkozott össze, hanem az életforma síkján és a társadalmi kapcsolatok útján is. Ha ezeken elindulunk, elsősorban a két nagy társadalmi test kialakulásának, viszonyának, arányának, rétegeinek, ezek életmódjának és életlehetőségeinek, műveltségi s végül — mondhatjuk — élettani összefüggéseinek kérdései lépnek előnkbe.

A nemesség és a parasztságnak vele párhuzamos társadalmi rendszere, a jobbágyság úgy ahogy századokon keresztül előttünk állanak, a XIII—XIV. századnál távo-

labbra nem tekintenek. A szabad- és szolgálóállapot, valamint a szolgálat és a szolgáltatás szerint erősen tagolt Árpád-kori társadalom felbomlása nyomán akkor jelentek meg a nemesi rend és az egységes jobbágysztyály körvonalai. A lassan végbemenő nagy gazdasági és társadalmi kiegyenlítődében mind a nemesség, mind a jobbágysztyág különböző társadalmi elemekből rakódott össze s míg voltak függő viszonyban levő alsóbb rétegek, melyeknek sikerült magukat a nemesi rendbe felküzdeni, voltak viszont független elemek is, melyek kedvezőtlenebb körülmények között a jobbágysztyág osztályába hanyatlóttak. A nemesi rend és a jobbágysztyály között az elválasztó vonal sokáig nem is volt határozott. A nemesség a jobbágysztyágtól élesekben csak a XV. század végén, a nemesi rend zömét alkotó köznemesség politikai hatalmának kibontakozásával kezdett elkülönülni. A nemesség zömének és alsó rétegeinek nagy érdeke volt, hogy közjogi állása és a nemesi egyenlőség elve — védekezéséent a hatalmas főnemesekekkel és a fejlődésnek a gyengébb nemesekek súlyos következményekkel fenyegető irányáival szemben — a jog rendszerébe ágyaztassék be. A nemesi rend tagjainak nagyrésze ugyanis a XIV—XV. század folyamán függő helyzetbe került az egyre több hatalmat szerző nagyurakkal szemben s e függőségben lassan-lassan elenyésztek a nemesi szabadság személyi jogai is. Az a veszély fenyegetett, hogy a nagybirtok társadalmi kapcsolataiba jutó nemesekek a földesúri népek új rétege fog kifejlődni. A XV. században a köznemesség — rendszerint egy-egy főúri párt táboraként — hozzájutván a politikai hatalomhoz, végül a nemesi egyenlőség szemlélete közfelfogás lett s ez egyenlőséget a jog tételei is körülbástyázták.

Az egyenlő nemesség szemléletének sikerében nagy rész illeti meg Werbőczy István híres Hármaskönyvét, amely törvényerőt alakilag ugyan sohasem nyert el, de mégis

törvénykönyv tekintélyére emelkedett s három századon keresztül az országnak, elsősorban pedig a nemesi jogoknak páratlan súlyú kútfője volt. Írója a köznemesség politikai törekvéseinek jegyében, hézagot nem ismerő rendszerben szerkesztette meg az «una eademque nobilitas», az «egy és ugyanazon nemesség» egyenlőségének tételeit. A «prima nonus», a Hármaskönyvnek a nemesek sarkalatos jogait leszögező szakasza méltán lett a magyar nemesség feltékenyen őrzött fundamentuma. Ez a szakasz felsorolja a nemesek négy «fő» szabadságát és azzal zárja, hogy a «nemesek alatt pedig e helyen általában minden főpap és zászlós urakat s a többi országnagyokat és az országnak más előkelőit értsed, kik mindenkor egy s ugyanazon szabadság kiváltságával ékesítvék». Vagyis — tanította a Hármaskönyv több mint három századon keresztül — a nemesi rend tagjai között, legyenek azok hatalmas zászlós urak vagy parasztmódra élő szegény bocskoros nemesek, nincs különbség: szabadsága, joga és kötelme mind egyiké ugyanaz.

A nemesi jogok rendszerbe foglalásának csupán egyik következménye volt a nemesi egyenlőség, a másik: a nemesség és parasztság elválasztó társadalmi határának élesebb kidomborodása lett. Akkor ugyanis, amikor a nemesi rend alsó fokain álló rétegek egyenlően részesültek a nemesi szabadságban, e rétegek egyúttal eltávolodtak a jobbagyságtól, mellyel eddig a jogi állás tekintetében többé-kevésbé összefüggtek. Ezt az eltávolodást egyidejűleg más körülmény is segítette: a jobbagyság letaszítása eddig elfoglalt társadalmi állásáról. Werbőczy ugyanis jogi munkálatát arra az országgyűlésre terjesztette be, amelynek az 1514 nyarán elviharzott parasztforradalom után a megtorlás feladatát kellett végeznie. A büntető rendelkezések és a parasztsokra rakott terhek között a legsúlyosabb következménye a szabad költözkö-

dési jog elkobzásának, a paraszt örökös röghöz kötésének volt, minthogy ez a jobbágy egész társadalmi helyzetének átalakulását, alásüllyedését vonta maga után. A jobbágy örökre földjéhez köttetett, de — hirdette Werbóczi — csak munkája díja volt az, ami megillette földjén, melynek birtoka urára nézett.

A magyar középkorvég társadalmi mozgalmából tehát, amelyek az 1514. évi törvényekben és Werbóczi munkájában szűrődtek le jogtételekké, «una eademque nobilitas», valamint a birtokos hatalmára adott és birtokszerzésre képtelen örökös parasztság született. Ugyanakkor, amikor már maga a nemesi egyenlősítés is szakadékot vágott a nemesség és parasztság közé, a szakadékot áthidalhatatlanná mélyítette a jobbágyság új rendszere. Az ország tulajdonképpen két részre szakadt: a nemesi kiváltságokkal élőkre és a kiváltságokban nem részesedőkre. Nemesség és parasztság a jog mértékében két külön világ foglalta, amely egymásra nézve idegen és egymástól el van zárva.

A szakadékot az eltelő idő nem szűkítette, hanem inkább szélesítette. A nemességben kiváltságos helyzete felsőbbbséges, a jobbágyságban küzdelmes sorsa alárendelt társadalmi öntudatot fejlesztett ki. Az elzárkózó nemesi tudatban a felsőbbbség az elrendeltetés érzetével párosult, aminek például Hont megye — II. Józsefnek a jobbágyok javára szóló rendelkezéseivel szemben érvelve — így adott kifejezést a császár előtt: a gondviselés, mely az emberi nem felett őröködik, úgy akarta, hogy némelyek királyoknak, mások nemeseknek, mások szolgáknak szülessenek. Ez a szemlélet, a rendi megosztás ősi eredetének hitével, a társadalom széles köreit áthatotta; Kolozsvár város már egyik, 1603. évi statutumában így nyilatkozik: «az régi szent királyok, kik az országot három részre osztották, tudniillik nemességben, parasztságban és városi rendek-

ben, mindeniket különb-különb törvényekkel úgy rekesztették el egymástól, hogy semmi elegyedés ne lenne». Az öntudat a kor felfogásához híven a külvilágban is megkülönböztetést kívánt s így a megyék a jobbágynak egyes ruhaneműek, például a posztóruha és a csizma; a jobbágyasszonynak pedig a csipke viseletét megtiltották; jobbágyviseletnek a darócot és bocskort utalták ki.

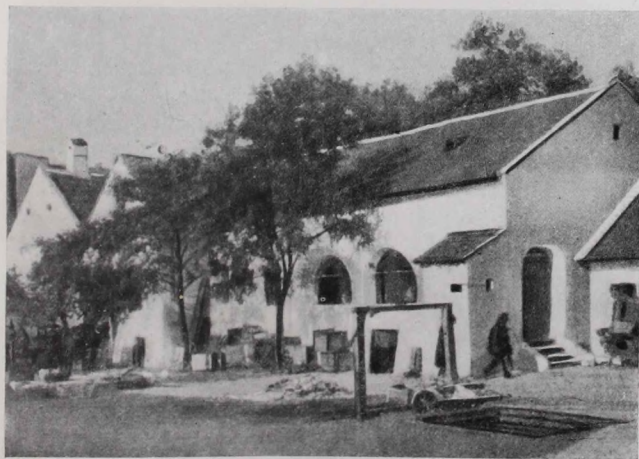
A nemesség és a parasztság társadalmi törése azonban a valóságban sohasem volt olyan határozott és főleg sohasem volt olyan egyenletes, amilyennek a jogi tételek világánál és a lelki magatartás tükrében mutatkozik. Az életben sem a nemesség, sem a jobbágyság nem volt egységes s miként az utóbbit különbözõ, egymás fölé lépcsõzetesen illeszkedõ rétegek osztották meg, akként a nemességet is egymástól különbözõ és sokszor ellentétes érdeket ápoló rétegek tagolták fel. A vagyonos jobbágygazdát, aki szükség esetén urát is száz aranyakkal segítette ki, a valóságban nagy úr választotta el a jobbágyságban vele osztályos társától, a más háta mögött lakó szegény zsellértõl, viszont a nagy uradalmak büszke urát, aki elõtt olykor a királyi korona vagy a fejedelmi szék fénye sem remény nélkül csillant meg, a valóságban szintén mérhetetlen távolság szigetelte el a néhány holdas földjén parasztsorban szántóvetõ kismestõt. A rétegek a nemesség elvi egysége s a jobbágyság közös osztálybelisége ellenére más életszintet és más életformát jelentettek s e tekintetben egyes nemesi és parasztrétegek a nagy társadalmi és lelki hasadás fölött is összetalálkoztak.

A nemesség rendjén belül minden korban kétséget nem hagyó éles jegyeket viselt az ú. n. főnemesség, mely az 1608-ban törvénybe iktatott főrendi táblával tulajdonképpen közjogilag is elvált a nemesség többi részétõl, az ú. n. köznemességtõl. A magánjogi cselekmények tekintetében ugyan a főnemesnek továbbra is egy sorsa volt a

«Bene possessionatus» nemesi család kúriája.
Az Ostffy-kastély Ostffyasszonyfán Vas megyében.

Alföldi polgár háza. Diószeghy Sámuel főbíró háza Debrecenben.
Itt szállt meg XII. Károly svéd király 1714-ben.

köznemessel, de az «una eademque nobilitas» ereje ebben ki is merült s a köznemes a főnemestől, aki a falvak egész sorának, esetleg százainak volt ura s nemes és nem-nemes szolgálainak egész hadával körülvéve, tartományi úrként élt egy-egy messze híres várban, Werbőczy tanúságtételei ellenére is idegennek érezte magát. «Nagyságodhoz — mondja a nemes ember a mágnáshoz egy XVII. századi színdarabban — én nem tehetem magamat, mert Nagyságod nem ember, hanem úr!» Valóban: dominus, úr csak a mágnás volt, a közfelfogás csak őt tartotta annak s a megyei adószedő a lajstromban a birtokosok felsorolásánál rendszerint nem is mulasztotta el neve mellé a «magnificus» vagy «dominus» hozzáfűggesztését. Egy-egy megyében általában csak 1—2—3 nagy uradalom volt s olykor több megyében is ugyanaz a főúr volt a nagybirtokos, úgyhogy a nagybirtokos főnemesek száma az egész országban rendszerint a száz alatt volt. A nemesség teljes tömegében tehát a főnemesség számra nézve szinte jelentéktelen volt, politikai és gazdasági hatalma azonban annál nagyobb s az életforma, amelyet képviselt, elérhetetlen zárt világ a köznemesség számára. Főnemes és nemes érdekei ritkán voltak közösek, gyakrabban ellentétesek s olykor össze is ütköztek. Így a feszültség sohasem engedett fel köztük. A főnemes lenézte a köznemességet, még Széchenyi is «tudatlan nyers bagázs»-nak nevezte, viszont a köznemesek megrontóikként gyűlöltek a főurakat, akik hatalmuknál fogva velük szemben mindent el tudtak érni. A nemesek panaszai és vádjai a főnemesekkel szemben elnyomatásuk miatt a XVI. században éppúgy hangzanak, mint a XIX. század első felében.

Egységes és közös életformára azonban a nemesség rendjében akkor sem találunk, ha a csekélyszámú főnemességet a közjogi és a társadalmi viszonyoknak megfelelően külön rendnek tekintve, az ú. n. köznemességet önmagában szem-

léljük. Ebben a tömegben, amely tehát jóformán az egész nemesi rendet felöleli, még mindig nagy társadalmi távolságok vannak, elsősorban a birtokos, azaz jobbágyság felett uralkodó és a birtok nélküli, vagyis a földjén jobbágyság nélkül éldegélő kisnemes között.

Birtokos, «*possessionatus*» és birtoktalan nemes között a határvonal nem volt egészen tiszta s nem mindig húzódtott pontosan a jobbágytalanság, illetőleg zsellértelenség vonalán. Torna megye 1696-ban például azt tekintette birtokosnak, akinek legalább egy ekés jobbágyság és két zsellére, Pozsony megye 1697-ben azt, akinek legalább 4 ekés jobbágyság volt. A 3—4 jobbágyság felett rendelkező birtokos nemes is az életnek természetesen más feltételeivel rendelkezett, mint olyan birtokostársa, aki tizesével számolhatta jobbágyságait s ennek arányában terjeszkedett ki saját majorsága. Ez utóbbiak voltak az ú. n. «*bene possessionati*»-k, a jó birtokosok, akikből azonban egy-egy megyére még mindig csak néhány esett, a birtokos nemesek nagyobb része kisebb vagyonú lévén.

Ha «*nemesi életformá*»-ról szólunk, tulajdonképpen a «*bene possessionatus*»-nemességre gondolunk. Ők a rendi korszak utolsó századában az ú. n. táblabíró-világ alakjai, akiket utóbb «*dzsentri*»-knek neveznek. A megyék tisztségeit — törvények és megyei szabályrendeletek értelmében csak birtokosok lehettek a megyék tisztviselői — ők tartották kezükben, ők voltak tehát egy-egy megye igazi urai, politikai és szellemi világának formálói. Ősi megyéjükben szűkebb pátriájukat látták, otthonuk volt és ragaszkodtak hozzá, falusi kastélyuk vagy udvarházuk megannyi gazdasági központ volt, maguk pedig egy-egy kisebb társadalom csúcsán álló vezérlők. A nemesi öntudat forrásait bennük kell keresni s a megyei politikában ők a vezetői a tőlük anyagi lehetőségekben és műveltségben messze elmaradó ú. n. kisnemességnek.

E kismemesek — kurialisták, egytelkesek, armalisták, paraszttelken élő nemesek, — akiket együttvéve már a múltban is «gyengébb tehetségű», szegény vagy — mivel a törvények, főleg pedig a megyék rendszeresen megtaksálták őket adókkal — «taksás nemes»-eknek neveztek. Az egyes elnevezések alatt nem mindig és nem mindenütt értették ugyanazt, de abban eltérés nem volt, hogy e nevek alatt birtoktalan szegény kismemeseket jelöltek.

A kurialisták, akiket rendszerint «nobiles unius sessionis»-nek, egytelkes nemeseknek is neveztek, csupán egy telek urai voltak s ezen maguk éltek, szántottak-vetettek, gazdálkodtak. Egy-egy községben gyakran nem lakott más, csak kuriális nemes s ilyen kuriális község rendszerint több is volt egy-egy csoportban, arra mutatva, hogy az egész vidéket hajdan, megtelepülésekor várjobbágyok, serviensek vagy más, a nemesi rendbe a XIII—XIV. századi társadalmi kiegyenlítődés során felemelkedett kisbirtokos ősök vették birtokukba. Szűk határu falvaik első magjai egy-egy családi udvarháznál, gazdaságnál alig voltak egyebek s ezek neveikben — Péterfalva, Csatóháza, Csepefalva — rendszerint az első udvarházat felépítő ős neveit örökítik meg. Lakóik korán elterebélyesedtek, a kis ugocsamegyei Péterfalván például 8—10 emberöltő múltán a XV. században különböző oklevelekben már 26 családnév alatt találkozunk nemesekkel. A családi osztódások lépcsőin egyre lejjebb szállottak a birtok fokain, már a középkorban egy-egy kis kúria tört részéért, kicsiny szántó- és rétdarabkákért perlekedtek, bár voltak olyan kismemesi eredetű községek is, amelyekben a család ágainak elfogyása következtében idővel a kisbirtokok halmozódása következett be.

Az armalisták a címeres nemesi levéllel megnemesítettek voltak. Mivel a nemeslevélhez birtokadóomány nem járult, a nem-nemes, aki nemeslevélre tett szert, legtöbbször úgy

élt tovább is, mint előtte, sokszor azon az egyetlen paraszttelken, amelynek szolgálatát azonban földesurától esetleg már a nemeslevél elnyerése előtt vagy azzal egyidejűleg megváltotta, egyetlen összeggel vagy taksával. Minthogy a paraszttelkek nemesi birtokká a földesúri szolgálat megváltásával s a jobbágy megnemesítésével sem válhatott, a közhatalom a telek után továbbra is adóztatta őket: az egykorú jogszabályok szerint ugyanis az armalista nemessége csak személyének szólt és nem paraszteredetű jószágának is. A címeres nemesi levéllel megnemesítettek száma a XVI. század óta rohamosan emelkedett s a kisnemességben elsősorban ők képviselték a gyökeretlenebb s éppen ezért vándorló, hivatalt vagy tisztséget kereső elemet. A XVI—XVII. században a paraszttelken élő szegény nemesek számát növelték azok is, akiket gyakran úgy említenek, mint akiknek vannak ugyan birtokaik, de más megyékben. Ezek a török által meghódított területen földönfutóvá lett s a megmaradt országrészben jobbágyföldre szállott «profugus»-ok. Vas megyében már 1549-ben 68 ilyen futó nemest írtak össze paraszttelkeken.

Ez a sokszor már jogi tekintetben is a jobbágyság határán álló kurialista-egytelkes-armalista kisnemesség, melyhez jóformán az egész székely nemesség hozzászámítható, a köznemesi rendnek mindenkor nagyobb részét alkotta. Komárom megyében például 1549-ben a dica-lajstromba 109 nemes nevét jegyezték fel s e 109 nemes közül csak 35 volt birtokos, 74 pedig egytelkes. Ugyanekkor Vas megyében a második dicáról készített lajstromban 1153 nemes közül 244-et találunk a birtokosok és 909-et az egytelkesek között. Ugocsa megyében a XVI. század második felében kb. 400 nemes család élt s közülük csak 96-nak volt jobbágya, zsellére vagy szolgája, de a 96 birtokos nemes család között is 56 volt olyan, melynek együttvéve is csak 89 jobbágya, zsellére és szolgája volt.

A 400 ugcocsi nemes család közül tehát 304-nek nem volt alattvalója, s mivel a kisenemesség 16 falut lakott meg, egy-egy kisenemesi falura csak 3—4 olyan kisenemes esett, akinek volt 1—2 jobbágya; a többi jobbágy nélkül élte az egytelkes kisenemes életét. Két és félszázad mulva, a XIX. század első évtizedében, az egész országban kb. 100,000 volt a nemes családok száma,²⁰ de 1809-ben a nemesi felkelésre kötelesek összeírása alkalmával csak 3122 nemes családfőnek volt 3000 forinton felüli évi jövedelme, 27,166-nak pedig 500 és 3000 forint között, vagyis kb. 70,000 nemes család jövedelme csupán legfeljebb évi 500 forintig emelkedett, nyilván sokszor messze elmaradván ettől, sőt sokszor még attól a 180 forinttól is, amennyire Berzeviczy Gergely a parasztokról szóló munkájában egy jobbágytelek évi jövedelmét becsülte. A század dereka felé a statisztika már 136,093 nemes háznépről tud s ezek között gróf Dessewffy Aurél több mint 100,000 olyan kisenemesről ír, aki «önföldjén vagy kúriáján» megtelepedve, vagy éppen jobbágytelken élt. Ezek az adatok megegyeznek abban, hogy nemességünknek a különböző korszakokban csak 25—30%-a volt birtokos, a többi, tehát az egész nemességnek kb. kétharmada, birtoktalan, szegény kisenemes volt.

A kisenemesség e nagy társadalmi tömege közelről körántsem mutat egyszintű, az életmódnak egyetlen közös vonalán álló réteget. A szegény sorsnak is megvannak a lépcsőzetes fokozatai, ha ezek szűkebb térben mozognak is. Vas megyében például az említett 909 egytelkes nemes már 1549-ben 434 kúrián lakott, tehát egy nemes családra általában félkúria sem esett, a valóságban azonban volt olyan negyedkúria is, amelyen négy nemes család élt. A vasmegyei kúriák számítási mértékét nem ismerjük, de következtetni lehet rá Zala megye 1556. évi statutumából, melyben a megye előírta, hogy egésznek az olyan

nemesi kúria vétessék, melyhez legalább 32 hold szántó, félnek, amelyhez 16—32 s negyednek pedig az, amelyhez 8—16 hold szántó föld tartozik. Ez a birtok körülbelül egyenlő volt a jobbágytelek birtokával, a megyei statútumok azonban arra mutatnak, hogy a kúriákon ülő nemesiség a kismemességnek még nem is a legkevesebbre értékelt rétege volt. Győr megye például 1593-ban, a felkelés szervezése kapcsán úgy rendelkezett, hogy az egytelkes nemesek minden nemesi kúriától tartoznak egy gyalogost előállítani, az armalisták és a paraszttelken élő, valamint a menekült nemesek azonban a gyalogharcost már csak négyen együtt voltak kötelesek adni. Egyes megyék a szerint tettek osztályozást kismemeseik között, hogy a nemesnek volt-e lova vagy ekéje. Máramaros megye pedig 1657-ben egyenesen olyan nemesekről rendelkezett, akik szegénységük miatt cséppel és kaszával szokták kenyérüket megkeresni. Ezeket tekintetbe véve, nem lehet megütközni rajta, hogy a parasztok felkeléseiben — mind a nagy forradalomban, mind az utolsó 1831. évi felvidéki zendülésben, mind a közbeesőkben — számosan vettek részt nemesek is, sőt a mozgalmak élén is álltak.

A kismemességnek, mely alsó fokain a zselléri és cselédi állapotig leszállott, felső fokain sem volt köze az új nemesi életformához, ennek otthona a megyék urai, a birtokos nemesek, elsősorban a «bene possessionati»-k kastélyaiban és udvarházaiban volt. A kismemesség egész tömege — tehát a nemesség nagyobb része — a paraszti életforma részese volt. E tekintetben hivatkozni lehet Kölcsey Ferenc, gróf Dessewffy Aurél és mások tanúságaira, s e kortársi megállapításokkal egybehangzanak a tárgyi adatok is. A kismemes látóhatára a falu, kúriája valójában a paraszt szegényes vályog- vagy faháza, házatája a falusi parasztudvar, birtoka néhány hold föld volt, ezt maga szántotta, de utóbb esetleg már valami ipart —

főleg csizmadiaságot, kovács-, mészárosmesterséget vagy molnárságot — is folytatott. Műveltsége is az volt, ami a parasztnak közös volt, amióta a népoktatás a falut elérte, olvasmányai is: csíziók, kalendáriumok, históriás énekek és egyszerű népkönyvek. Külső megjelenésre sem igen különbözött a paraszttól. Bár Mármaros megye 1696-ban külön biztosította az armalista nemeseket, hogy a parasztnak előírt posztóviselési tilalom rájuk nem vonatkozik, az élet azonban mást diktált s ők is a parasztnak megszabott bocskorban jártak, innen nevezték őket «bocskoros» nemeseknek. Mikor 1809-ben az insurrección gatyaszárban és kantártalan lovakon jelentek meg, kigúnyolták őket s hiába írta elő például Turóc megye már 1560-ban, hogy a szegény nemeseknek, akiknek eddig a megye dolgaiban «silentium»-ot parancsoltak, a jövőben ugyanannyi szavuk legyen, mint a gazdagoknak, önálló fellépésre ezután sem volt képességük. Továbbra is egy-egy hangadó birtokos nemes mögé sorakoztak, vezetésre szorultak s könnyű is volt őket vezetni. A XIX. század első felében az újtók és maradik heves megyei küzdelmeikben rendszerint megvásárolták szavazataikat és szívesen el is adták elsősorban azoknak, akik a társadalmi újítások ellen küzdöttek. A kisenemesség ugyanis szegénysége miatt nem lehetett önzetlen és olyan reformok híve, melyek a paraszttól megkülönböztető előjogaikat veszélyeztették. Pedig ezeket a jogokat maguk a megyei urak sem mindig tisztelték, Borsodmegye például 1712-ben elrendelte, hogy a káromkodó nemest, ha nincs állandó «residentiá»-ja, a nemesi szabadságra való tekintet nélkül meg kell csapatni.

A kisenemesség anyagi ereje és életlehetősége az idők folyamán fokozatosan továbbhaladt a romlás útján. A XIX. század első felében az országgyűlésen már olyan nemesi kúriát említenek, amelyen százan élnek, s olyan nemest, akinek két testvérével együtt osztatlanul bírt apai

birtoka nem volt több, mint egy kúria 142-ed része. Bessenyei György úgy látta, hogy sok nemes szegénysége miatt nem tud családot alapítani, Széchenyi pedig azt jóslta a Világban, hogy mivel a kismanesség még folyton nő s — főleg a földművelésre utaltan — folyton szegényedik is, előrelátható, hogy «tíz nemes ember jut majd egy sovány hold földre». A kismanes, — írta más helyen Széchenyi — ha nem akar éhenhalni, kénytelen lesz a legízletlenebb munkát végezni s ha ezt büszkesége vagy keleti indolenciája nem engedi, «koldulni vagy jó móddal szerezni és ennek következtében legtöbb idejét börtönben tölteni, vagy voksát, ezen egyedüli sajátját, lehető legdrágábban árba bocsátani» kényszerül. A kismanesség siralmas állapota indította gróf Forgách Miklós nyitrai főispánt arra, hogy 1791-ben megyéje közgyűlése elé formális javaslattal lépjen, mely abban összegeződött, hogy létesítsenek segélyalapot a szegény nemesek gyámolítása s a szegény nemesifjak taníttatása céljából. Forgách javallata — vagyis a nemesi proletariátus ifjúságának a tanult pályák felé terelése — olyan megoldásra gondolt, amely mesterséges irányítás nélkül is kibontakozóban volt. Mivel azonban a megyék hivatalnoki tisztségeit a birtokos nemesek — főleg a kevésbé vagyonosak — tartották kezeikben, a birtoktalan kismanesség fiainak, a mellett, hogy közülük már régóta sokat magához vonzottak a főúri udvar és gazdaság állásai, újabban pedig az ipari tevékenység, elsősorban a szabad szellemi pályákra kellett készülniök, amelyek a XVIII. század óta egyre több megélhetés alapját kínálták. A szabad pályák legkedveltebbje a jogi volt. Már 1722-ben olvashatni lehetett olyan véleményt, hogy nemes emberhez csak a fegyverviselés és a jogtudomány való, II. József kormányának egyik főembere, gróf Niczky viszont egyenesen a nemzet hátramaradottságának az okát látta a gyakorlati pályák mellőzésében és a

jogi pálya előszeretetében. A XIX. század első felében az országban már több mint 4000 ügyvéd foglalkozott a végeláthatatlan perekkel s Pesten egymagában kétszerannyi ügyvéd élt, mint Cseh-, Morvaországban, Galíciában, Stájerországban és Dalmáciában együttvéve. Az iskola és a szellemi pálya esetenként a birtokos nemes és a kisnemes társadalmi állásának különbségeit is kiegyenlítette s enyhítette a birtokos nemes elzárkózását családi kapcsolatok elől a kurtanemessel szemben, a kisnemeseknek szellemi pályákra való lépése azonban természetesen nem lehetett olyan méretű, hogy az egész kisnemesség társadalmi viszonyát alapjában megváltoztatta volna. A tömegnek továbbra is a parasztnép sorsa és életformája volt a része.

Ha azonban történelmi viszonyban parasztnépről szólnunk, figyelembe kell venni, hogy társadalmi és anyagi állásra nézve a parasztság is különböző rétegekből tevődött össze. E rétegek között a legnagyobb szerep a telkes jobbágyságot illette meg, mely az osztódó és felaprózódó telek nagysága szerint az egész-, fél-, negyed- vagy nyolcadtelkesség lépcsőí között oszlott meg. A telkes jobbágyság alatt a földnélküli zsellérség és a majorsági cselédség parasztnépeit találjuk. A középkor végén az országban száz telkes jobbágyra általában kb. 30 zsellér esett, ez az arány azonban fokozatosan romlott s a XIX. század első felében a telkes jobbágyok és a zsellérek száma már körülbelül egyenlő volt. A majorságbeli cselédnép számárányára nézve jóformán minden adat hiányzik a korábbi századokból, megállapítható azonban, hogy ha a középkorban e parasztréteg még csekély volt is, az újkorban a földesúri majorsági gazdálkodás nagyarányú kiterjeszkedésével párhuzamosan számuk egyre emelkedett. Abban a nagy társadalmi testben, amit a parasztság jelentett természetesen más elemek is voltak, olyanok is, amelyek

mintegy a telkes jobbágyságnak is föléje emelkedve, a mindenkori parasztfelsőséget alkották. Ezek voltak a mezővárosi parasztpolgárok, továbbá a különböző szabadosok, akiket Gömör megye 1701-ben egyenesen seminobiliseknek, félnemeseknek nevezett. A parasztság törzse azonban mindig a telkes jobbágyság volt, a paraszt életformáját ez határozta meg. A jobbágyság egész tömege különben sokszorosan felülmúlta az egész nemességet. A XIX. század első felében minden 20 nem nemesre esett csak egy nemes, de ha figyelembe vesszük, hogy például Franciaországban 180, Csehországban 828 nem nemesre esett egy nemes, joggal nevezték Magyarországot a sok nemes országának, Lengyelországgal együtt, ahol minden tizedik ember nemes volt.

Ha ezek után a nemességet és a parasztságot mértani testek viszonyaiban óhajtánánk szemlélni, a nemességet alapjára állított kúppal kellene ábrázolnunk. A kúp csúcán annak a néhány főúrnak van a helye, aki hatalmas birtokok ura, főméltóságok viselője s fejedelmek rokona volt. Utánuk más, a vagyon és hatalom kisebb körével rendelkező mágnások, majd a «bene possessionati»-k, a kisebb birtokosok, a kismemesek tömege, egészen alant a már nemcsak parasztmódra, hanem paraszttelken is élő szegény kurtanemesek s végül a cséppel, kaszával munkába járó zsellér-nemesek rétegei következnek. Az egyes nemesi rétegek — a főnemesség, középnemesség és végül a kismemesség tömegei — úgy szélesednek, amint szélesedik mélye felé haladva folyamatosan a kúp testje. Ezzel szemben parasztságunk inkább alapjával felfelé néző, tehát fordított, egyébként tömegre nézve a nemességet huszszorosán meghaladó kúphoz hasonlítható, olyanhoz mégis, melynek csúcsos, tehát alsó része hiányzik, minthogy jobbágyságunk tömegében az alsó rétegek sem voltak csekélyek. Itt a kúp széles felső részét a telkes jobbágyság foglalja el.

Ha hasonlatunkat tovább akarnók fejleszteni s a két mértani testet együtt óhajtánánk szemlélni, ezek egyszerű egymás fölé illesztése, úgy, hogy a nemesség egészében felül s a parasztság egészében alul lenne, az előrebocsátottak után nem felelne meg a tényleges viszonyoknak. A parasztság ugyanis az életmód, a társadalmi és az anyagi lehetőségek tekintetében nem ott kezdődött, ahol a nemesség végződött. Az ugocsamegyei Gödényháza kúriális községben például 1743-ban 21 armalista nemesnek összesen is csupán 11 ökre és 15 tehene, lova pedig egy sem volt, holott ugyanekkor a szomszédos parasztfalvakban 3—4 jobbágy is több jószággal tudott kiállani. Gödényházán azonban az anyagi színvonal javára figyelembe kell venni, hogy lakosai századokon keresztül fazekas-mesterséget űztek s hogy a fazekasok mellett 1743-ban három armalista csizmadia is élt a faluban. Ahol azonban a gödényházi népi ipar mását nem találhatjuk meg s egyedül a földművelés arányaiból kell következtetnünk a nemes falu vagyoni viszonyaira, még nagyobb eltolódás képe tárul fel. Így például Ugocsa más öt nemesi falujában 1743-ban 103 armalista nemes család kezén együttvéve 78 ökröt, 58 tehenet, 2 lovat, 74 disznót és 75 köből vetést írtak össze. Az armalisták kezére tehát alig esik fejenként egy-két nagy jószág és nem esik 1 köből vetés sem, holott ugyanekkor az egyik szóbanforgó nemesi faluban a parasztkovácsnak egymagának 2 ökre, 2 tehene, 2 disznója és 4 köből vetése volt. Ilyen körülmények között érthető, hogy az egyik nemesi faluból öt, a másiktól három nemes hajdúnak szegődött a megyéhez.

A nemesség és a parasztság rétegei tehát nem egyetlen lépcsőzet leszálló fokain következnek egymásután: vannak mindkettő tömegében olyan rétegek, amelyek a lépcsőzet azonos fokán állanak. Ezek a fokozatok azonban a kismemesség és a jobbágytság egész tömegében

nem mást, mint a közös parasztéletforma árnyalatait jelölik.

Amilyen elhibázott volna azonban a paraszti életforma határait csupán a jobbágyság köré vonni s a nemességet egészében valamely nemesi életforma alá foglalni, olyan elhibázott lenne figyelmen kívül hagyni, hogy az, amiben a nemesség nagyobb része és a parasztság egyesült, az életforma volt. Közöttük azonban az életforma egysége mellett is mindvégig ott húzódott a nagy elválasztó vonal: a nemesi kiváltság és az általa formált nemesi tudat és politikai szemlélet. Ez a tudat és ez a szemlélet nemcsak a birtokos vagy előkelő birtokos nemest hatotta át, hanem — ha esetleg hanyatló hevülettel — a kisenemest is, aki akkor is büszkeséggel hivatkozhatott szabadságára vagy kutyabőrére, ha a parasztok szegényebbjeivel élt egy sorban.

Ha azonban annak a műveltségnek keressük a nyomait a történelemben, amelyet a nép teremtett, ha azokat a kapcsolatokat keressük, amelyek a népi és az uri kultúra között kialakultak, akkor a közjogi állással és a társadalmi tudattal szemben az életformáé a döntő szó, ebben pedig a nemesség túlnyomó nagy része, a kisenemesség és a parasztság egy volt. Az életforma közössége pedig annál nagyobb nyomatékot képvisel, mivel a nemesség és parasztság között az életmód formáin kívül más egyesítő kapcsolatok is voltak, melyek a társadalom életének lüktető mozgalmából, az egyes társadalmi elemek emelkedése és hanyatlása nyomán folyó cserélődésből születtek.

*

A közjogi állásra és szemléletre külön világot jelentő nemességet és parasztságot a valóságban nemcsak az életmód, az élet- és műveltségforma, hanem több-kevesebb szállal a társadalom lüktető mozgása és az ennek követ-

kezményeként állandóan folyó társadalmi helycsere is összefűzte. A rendiség elemei ugyanis az élesen megvont keretek ellenére sem voltak megkövesült szervesen tömörök, a határok nem voltak örök érvénnyel és áthághatatlan fallal megrögzítve s így rajtuk keresztül — koronként megélénkülő vagy meglassuló ütemben — szünet nélkül tartott egymás felé az áramlás és nyomukban az elegyedés.

A kicserélődés folyamatának legszembetűnőbb példáit nem véletlenül a főnemesség nyújtja. Köztudomású például, hogy annak a főúri nemességnek, amely a XV. század második felében Mátyás király ragyogó renaissance-udvarában forgott, egy évszázad múlva már alig lehetett az országban nyomát találni. Míg akkor a Guti Országok, Szapolyayak, Laki Tuzok, Dengelegi Pongrácok, Rozgonyaiak, Perényiek, Kanizsayak stb. voltak a nagybirtokos főnemesség és a politikai hatalom elsői, addig a XVI. század második felében már főként a Czoborok, Bakicsok, Pekryek, Nádasdyak, Thurzók, Forgáchok, Bebekék, Báthoryak, Pállffyak mögött állanak a nagybirtok tényezői. Természetesen figyelembe kell venni, hogy közben nagy politikai változások mentek végbe, elsősorban az ország főhatalmának két uralkodó és még több uralom között történt megoszlása s ezek az események a hatalom részesei körében is nagy hullámmást vontak maguk után. Hogy e hullámmás milyen nagyméretű volt, elég arra rámutatni, hogy I. Ferdinánd király az 1527—1532. években, tehát hat év alatt 1142 birtokadományról adott ki levelet s ez adományok 700—800 falut és mezővárost érintettek. Nyilvánvaló, hogy az adománynak híveket toborzó és jutalmazó eszközéről ugyanakkor János király sem mondott le, s hogy az adományozás nem szorítkozott csupán a szóbanforgó évekre, sőt az évszázadra sem. A magyar történelem mindig elég viharos volt s e viharok

a politikai és vagyoni erők folytonosságait sokszor törték meg. Az említett Mátyás-kori főnemes családok helyén egy századdal előbb például még a Garaiakat, Drugetheket, Ujlakiakat, Lackfiakat, Kontokat, Czudarokat, Tötöseket, viszont a Ferdinánd-koriak helyén egy évszázad mulva jórészen már szintén másokat, így az Esterházyakat, Rákóczyakat, Wesselényieket, Csákyakat stb. találjuk.

A főnemesi sorból kieső családok leszármazási adatai azonban arról tanúskodnak, hogy a politikai hatalom forgandósága egymagában legtöbbször nem magyarázza eléggé e családok letűnését. A leszármazási adatok szerint ugyanis legtöbbször megszakadt az élet fonala is, legalább is a férfivonal, amelyen a család neve öröklődik. Miként a Kanizsay-vagyontömb fiú nemlétében az utolsó leány, Kanizsay Orsolya révén jutott férje, Nádasdy Tamás s utána a többi Nádasdy kezére, akként más esetekben is leányági utódok vették át az elmúló családok vagyonát és társadalmi állását. Ha pedig az egymást váltó nemzedékek során végül leányág sem virult, vagy a leányág nem tudott adományt nyerni a leányrészt meghaladó birtokrészre, a birtoknak új tulajdonost a királyi hatalom juttatott, mely a vagyonelkobzások következtében is sokszor — olykor tömegesen — gyakorolhatta a háramlott jószágok adományozásának jogát.

A családok elmúlása és újak felemelkedése a főnemesség rétegében gyors váltásokkal folyt s hasonló felváltódást a nemesi rend más rétegeiben is fel lehet ismerni. Ugocsa megyében például 1567-ben 16 olyan birtokos nemes élt, akinek legalább 5—50 jobbágya vagy zsellére volt, kivéve a főúri Perényi-családot s a három nagybirtokos nemzetiség, a Káták, Hontpázmányok és Gutkeledek családi törzseit. Alig két század mulva ebben az 5—50 jobbágyos birtokos csoportban már 56 nemest találhatni, de ezek

között a korábbi 16 birtokos közül csupán egynek a családja szerepel. A többi 15 család közül 8-nak magvaszakadt a fiágban, 1 elhagyta a megyét, 1 a nagybirtokosok, 5 pedig az 5 jobbággal nem rendelkező kisbirtokosok közé került. Szintén kedvezőtlen arányt mutatnak Szabolcs megyé adatai is: itt 1553-ban az adólajstromba 136 családnév alatt 216 birtokos nevét jegyezték fel. E 136 név közül két század mulva az 1754/55. évi nemesi összeírásban a megye mindenrendű-rangú nemesei között csak 44-nek a nevét találhatjuk meg, holott ekkor 463 családnév alatt szerepelnek a megyében lakó nemesek.

Ugocea megyének azonban nemcsak birtokos nemesei váltódtak fel az említett két század alatt, hanem birtoktalan kurialista egytelkesei is. E kisnemesek földjeikhez, mint egyetlen létalapjukhoz, eloldhatatlanul szoktak ragaszkodni s falujukból csak nagy okok vethetik ki őket, a XVIII. század második felében az ugoceai nemesi falvakban mégis alig van egy-két olyan kurialista család, melynek hasonló nevű ősei két évszázaddal előbb e falukat lakták. Bár a szóbanforgó két század a magyarországi török hódítás korszakának csaknem egészét felfeleli — s ez a körülmény a hasonló összevetéseknél mindig tekintetbe veendő — mégis éppen Ugocea és Szabolcs megyék az ország ama részéhez tartoztak, amelyet a török korszak aránylag kevésbé zilált össze.

Amennyiben a nemesség rétegei között végbemenő felváltódások nem pusztán társadalmi helycserék, hanem — miként az adatok tanúsítják — nagy részben családi magszakadások következményei voltak, lenni kellett olyan forrásnak, amely a csonkuló törzsnek új sarjadékot adott. Ez a forrás a parasztságnak a magyar nemességhez és polgársághoz képest együtt is húszszoros nagy nyers halmaza volt. A társadalmi mozgás hullámai ugyanis nem álltak meg a nemesség és a parasztság közjogi választó-

vonalán, hanem átcsaptak azon s a parasztságból a nemesi rend felé állandóan tartott az áramlás, ezzel szemben természetesen nem hiányoztak a nemességből a jobbágyságba hanyatlás esetei sem, a párhuzamos folyamatok a szerves testek vércsatornáiként közvetítve új elemeket a társadalmi falakon keresztül.

A parasztságból az egyéniség ereje vagy a kedvező kapcsolat olykor egy-két nemzedék alatt is a legmagasabb rétegig felemelt egyeseket. Thököly Sebestyén például állítólag lócsiszár volt, de kereskedéssel nagy vagyont gyűjtött, 1572-ben nemesi oklevelet, majd főúri vagyont szerzett, Késmárk ura, unokája pedig már szabadságvezér és fejedelem volt, viszont az Erdődyeket jobbágyállapotból Bakócz Tamás rokoni szeretete karolta fel a főnemességre s Mátyás tehetséges kincstartója, Nagylucei Dóczy Orbán püspök is jobbágysorból emelte fel nemeslevelével testvéreit és ezek utódait főúri rangokra. Ilyen példák később is voltak. «Szégyenlem az nevit leírni, az kinek az apja vagy nagyapja az eke szarvát fogta és robotára az földesurának bejárt, mert olyan bárónk is van» — írta Altorjai Apor Péter 1736-ban. Ebben a korban azonban már a főnemesség nem mindig jelentett nagy vagyont és politikai hatalmat, hanem csak diplomát s Apor Péter rosszalva állapíthatta meg, hogy «ma sok báró vagyon Erdélyben, az kik magoknak is egy-két hintót alig tudnak tartani; nem hogy hintóra s aranyos kardra fizetnének, hanem két-három rongyos szolgálival alig koszognak».

Azt a nagy távolságot azonban, amely az ekeszarvánál robotoló jobbágyi állapot és a főnemesi rang között volt, egy-egy ritka pályafutás csak elvétve ívelte keresztül; azoknak a zöme, akik a parasztsorból a nemesi rendbe emelkedtek, az ú. n. armalista nemesek között foglalt helyet. «A valóságos nemesség — írta Werbőczy — katonai élet s tehetség és egyéb lelki és testi tulajdonok s erények

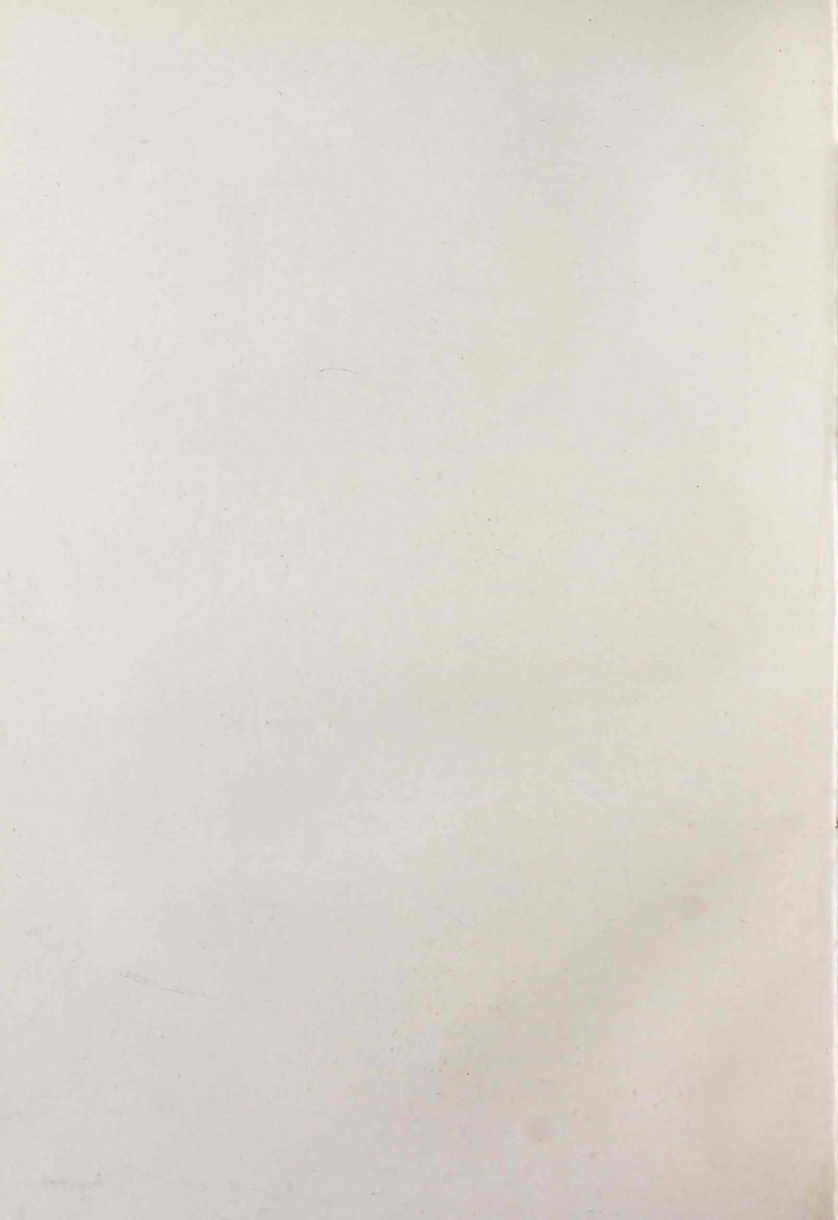

Faluvég a XVII. században. A nempti (ma Lenti, Zala m.) várról 1667-ben készített rajz részlete. Az eredeti rajz a badeni nagyhercegi házi hitbizomány karlsruhei térképgyűjteményében «B. XIII. No 15.» jelzet alatt.

Parasztházak Pápán a XVIII. században. Az eredeti rajz a pápai pálosrendi kolostor birtokairól Szabadhegyi Mihály által 1773-ban készített s az Országos Levéltárban «Htt. térképek div. 9. no. 104.» jelzet alatt őrzött térképfüzetben.

által szereztetik. Mert ha fejedelmünk — folytatja — akár mely állapotú embert jeles tetteiért és szolgálatairért várral vagy várossal vagy faluval vagy más birtokjoggal megajándékoz, az a fejedelemnek ily adománya által azonnal valóságos nemessé tétetik és a parasztállapotnak minden igája alól kivéttetik». Az ilyen birtokadomány azonban egyre ritkább volt s a XVI. század óta az «adomány» címe alatt szabályos adásvételeket lehet találni. A megnevesítés szinte kizárólagos formája ekkor már a címeres nemesi levél, az armális volt. «A címeres nemesi levéllel — írta szintén már Werbőczy — fejedelmünk akármely köznépi embereket a parasztság és nemtelenség szolgaságátó elkülönítvén és kivévén, az ország valóságos nemeseinek rendébe, társulatába és számába soroz és igtat».

A nemessé emelés az érdemen alapult, az érdemesítés joga pedig — minthogy a címeres nemeslevél királyi privilégiumként adatott ki — királyi felségjog volt. A rendek azonban a nemesítésekkel szemben befolyásra igyekeztek szert tenni és a nemesítésnek a király kezében korlátlan folyamát intézményesen megszorítani. Ilyen törekvés jelét láthatjuk már az 1609. évi XXXIII. tc.-ben is, mely kimondta, hogy «a címeres nemesi levelek adományozása tekintetében Őfelsége azokat fogja tekintetbe venni, akik ajánlhatni fognak a jól érdemesültek közül és méltóknak látszanak». A rendeket azonban a kikötött ajánlás általánossága nem elégítette ki s ezért 1630-ban megvalósították az intézményes korlátot. «Nyilvánvaló, — mondja az 1630. évi XXX. tc. — hogy némelyek mily nagy alkalmatlansággal munkálkodnak címeres levél szorgalmazásában, olyanok, akik semmiféle érdemmel vagy erénnyel nem ékeskednek, mégis arra törekedni merészkednek». Kimondja ezért többek között a törvényeikk, hogy a jövőben csak belföldieket lehet nemesíteni és ezeket is csak a vármegye vagy legalább három tanácsos ajánlására; idegenek, ha

előbb meg nem honosíttatnak, egyáltalában ne legyenek nemesíthetők. Az 1741. évi XIX. tc. pedig — elsősorban a birtokadomány-levelekről szólva — a címeres nemesi levelekről is úgy rendelkezett, hogy ezek csak jól érdemes és a haza erényes fiainak a régi törvényes stílusban és a régi megszokott normában adassanak ki a magyar cancellária által.

Ezek a törvények, amelyekben a rendek a király nemesítési jogának határokat és módokat akartak szabni, egészen természetes érdekek következményei voltak. Mert ha nemeslevelet igen gyakran szereztek nemesek is, akiket birtokaik elfogyása vagy egyáltalában valamely ok miatt a nemesség kétségessé létele és elmerülése fenyegetett, a nemeslevelet legtöbbször mégis jobbágyállapotú emberek kapták. E jobbágyembereken a földesúri hatalom igénye nyugodott akkor is, ha a jobbágy a valóságban már nem volt a földesúr joghatósága alatt, például azért, mert földesura engedélye nélkül valamely végvár vitézei közé állott vagy valamely önálló parasztközösség kebelébe adta magát. Nyilvánvaló, hogy a birtokos alattvalót, gazdasági javat veszített jobbágya megnemesítésével, érthető tehát a birtokosoknak ama törekvése, hogy a jobbágy megnemesítése a földesúr beleegyezéséhez is hozzáköttesék. Már az 1622. évi XVII. tc. kimondta, hogy «címeres nemeslevelet pedig a jövőben jobbágyházakban lakó parasztnak földesuraik ajánlása és beleegyezése nélkül ne adjanak.» Mégis — folytatódik a törvény szövege — kielégítő ajánlás mellett méltó tekintet legyen a katonákra, meg az erényekben és a tudományokban ékeskedőkre. A földesúri beleegyezéshez kellett járulni 1630 óta, mint láttuk, a vármegye vagy 3 tanácsos ajánlásának is s az 1630. évi törvény is leszögezte, most már nem téve kivételt, hogy jobbágyállapotú emberek földesuraik beleegyezése és ajánlása nélkül semmiképpen ne nemesíttessenek meg. A váro-

sok is hasonló joghoz formáltak igényt s az 1644. évi XV. tc. elrendelte, hogy városi polgárok nem másképpen, hanem csak a város és tanácsos urai javaslatára legyenek megnevesíthetők.

A jogszabályok tehát a nemeslevélre törekedő jobbágyot arra utasították, hogy földesura ajánlását elnyerendő, érdemet szerezzen nála. Jóllehet a jogszabályok ez esetben sem jelentették azt, hogy a paraszt megnevesítése a valóságban másként nem történhetett, mint úgy, ahogy a szabályok kívánták, nyilvánvaló mégis, hogy adott esetben a jobbágy minden kényszerítő szabály nélkül is megtalálta az utat földesura kegyéhez. A XVII. században már mindennapos volt, hogy a földesúr a jobbágyot 100—200 forint ellenében felszabadította az úri szolgálatok alól s ennek egyik gyakran alkalmazott formája az volt, hogy a földesúr bizonyos összegben «inscribálta» a jobbágy által lakott telket magának a jobágynak. Sokszor a jobbágy belső szolgálatait fizette meg a földesúr egy-egy inscriptióval. Az ilyen «exemptio» vagy «inscriptio» sokszor vezette be a szorgalom és szerencsés körülmények között vagyonosodó és társadalmilag emelkedni vágyó jobbágy nemesi levélhez való jutását, aminek más esetekben nem a teleknek, hanem a jobbágy személyének a földesúri kötelékből való elbocsátása, a «manumissio» volt az előjátéka. Exemptio és manumissio sokszor egyszerre történt s a földesúrból ilyenkor a jobbágy esetleg nemcsak az elbocsátó és a nemessegre való ajánlást kiadó jóakaróra talált, hanem mindjárt hatályos közbenjáróra is a nemesi levélért. Gróf Homonnay Drugeth György özvegye, Esterházy Mária grófnő például 1677 május 14-én Kovács alias Dobe Fedor és Iván nevű, Nagyberezna falujában lakó jobbágyaitól felvett 200 forintot, tekintvén némely «főember» szolgálainak mellettük való interpositióját is, s ennek ellenében «mind őket, feleségeket és két ágon levő s leendő maradékot a nagybereznai

Korosztilonzski nevű egész helyes jobbágyságban meg-nemesítette», vagyis a földesúri szolgálat alól felszabadította s vállalta azt a kötelezettséget is, hogy a nevezett jobbágyoknak a királytól armális levelet szerez. Ha pedig nem tudna a királytól armális levelet szerezni, kötelezte magát a grófné az egész összeget visszafizetni, s ha nem fizetné vissza, akkor a nevezett a telken mint exemptusa szabadságban lakjék. A grófné ugyanezen a napon Volcha Mihály perecsényi krajnikától s ennek Hric és Vaszil nevű öccsétől négyszáz forintot felvéve, hasonló kötelező levelet adott ki nekik.

Nem tudjuk, hogy Homonnay Drugethné szóbanforgó jobbágysai megkapták-e a királyi privilégiumot, nyilvánvaló azonban, hogy ha a jobbágy sokszor a földesúrnak egyenesen közbenjárásával nyerte is el a kutyabórt, más esetekben éppen nem alakult viszonya a földesúrával ilyen békésen. A jobbágy — más pártfogóra találva — gyakran kijátszotta a földesurát. E tekintetben jellemző példákra mutatott rá Abaúj megye 1626-ban a királyhoz küldött követének adott utasításában. Mondja el a követ a királynak, — írta elő az utasítás — hogy a paraszt ember, ha elszökött s azt gyanítja, hogy örökös ura el akarja perelni új urától vagy esetleg új ura maga is fél, hogy a jobbágyot elviszík tőle, hogy megtarthassa, inkább armálist szokott a Felsőgtől kérni. Az efféle armális leveleket pedig — panaszkolta a megye — más vármegyékben szokták kihirdetni, nem ott, ahol a jobbágy lakik, hogy a földesurat kijátszhasák (t. i. a földesúr a kihirdetésnek nem tudván ellentmondani, az érvényes lett). «Annak felette — így folytatja az utasítás — egy személy bátor ugyan érdemes legyen is, de annyi számú érdemetlen és soha eő Felsőgének nem szolgált sült paraszt embereket iratnak armálisokba ac per eum-mal, hogy az földesurak szenyvedhetetlen kárt és bosszút szenyvednek afféléktől, az minthogy e

mai napon is némely úr instanciájára adatott két armalisok ollyak jöttek előnkbe, amelyeknek egyikében tizenhárom, másikában tizenegy paraszt személyek nemesítettnak meg eő Felségétől, kik közül több részére mind inas ember, szökött jobbágy...» A panasz általános lehetett, mert a következő, 1630. évi országgyűlésen törvénybe iktatták, hogy az armalist abban a megyében kell kihirdetni, ahol a jobbágy lakik s e követelményt 1655-ben is megújították. A megyék statutumaikban sokszor éreztettek az armalistákkal szemben ridegséget, Sopron megye például 1688-ban kimondta, hogy a kihirdetéskor azt, aki nem fegyverrel, hanem pénzen szerezte a nemességet, 12 imperiális tallérral kell megterhelni. Főleg olyan vidéken, ahol végvár állott, a végvár révén is nagy számmal szaporodott a parasztokból megnemesített armalisták száma. Zala megye például már 1638-ban arra a megállapításra jutott, hogy mind a várórségekben, mind künn a Muraközben sok az armális s mivel az armalisták nem akartak a megyéhez adózni, a megye — túltéve magát a királyi privilégiumon — kimondta, hogy az ilyenek armálisait semmiseknek tekinti.

A címeres nemeslévéllel való nemesítés a XVII. századtól — egyszerre két oldalról, a Habsburg-királyok és az erdélyi fejedelmek részéről is folyva — igen nagyméretű volt. Pontos számok nem állanak rendelkezésünkre, de utalni lehet az 1754/55. évi országos nemesi összeírásra, amikor az országban — Erdély nélkül — 17,963 birtokos nemessel szemben 13,766 armalistát írtak össze. Az armalisták tehát a XVIII. század közepén az ekkor élő nemességnek 42%-át tették ki, e számmal szemben azonban óvatosságra int az a körülmény, hogy az «armalista» a «birtokos»-sal van szembeállítva, ami azt jelenti, hogy az armalista egynek vétetett a birtoktalan nemessel. Ez az armalistára nézve legtöbbször meg is felelt a valóságnak,

egészben azonban a címeres nemeslevél birtokában levőket illetőleg mégis eltolódásokra vezethet. Viszont más, XVIII. századi adatok is arról tanúskodnak, hogy a nemességnek igen nagy része ekkor már nemeslevelet tudott felmutatni s ehhez főleg az elmúlt másfélszázad alatt jutott. Szabolcs megye előtt például 1725-ben 135 nemes család állott nemessége igazolásának feladatával s közülük 101 mutatott fel armálist, és pedig 1 Miksától, 3 Rudolftól, 8 II. Mátyástól, 23 II. Ferdinándtól, 17 III. Ferdinándtól, 39 Lipóttól és 10 III. Károlytól származót. A többi 34 közül is 5 elveszett armálisra, 5 meglevő, de a család leszármazásával nem egyező armálisra, 15 régi kétségtelen nemességre, 2 birtokadományra, 2 székely nemességre és 5 más jogcímre hivatkozott. Természetesen a XVIII. század óta az arány fokozatosan még inkább a nemesi levéllel bíró nemesek javára tolódott el, nemcsak a sok új nemes, hanem a régiek fogyása révén is s ma már a nemesi címre igényt tartók a legtöbb esetben armálisra tudnak hivatkozni vagy legalább is emlékezni.

Miközben a parasztság így gyarapította a nemességet új elemekkel, ugyanakkor a nemességből a parasztság felé valamelyes visszaáramlás is folyt. Ezek alkalmait elsősorban azok a családi összeköttetések teremtették meg, melyek a parasztmódra élő kisnemesek és a jobbágyok között fordultak elő. Főleg sok leány ment férjhez nemesi kúriákból jobbágyportákra s a leányrész gyakran juttatta a parasztállapotú férjet félnemes helyzetbe, néhány nemzedék után pedig, amikor a származási kapcsolatok az emlékezetben már elmosódtak, jogtalanul a teljes nemesség állapotába is. A XVIII. században lefolytatott nemességigazolások során azonban a kielemezhetetlenül összekeveredett szegény nemesi és paraszti réteg jó része gyakorlatilag kiesett a nemességből. Az ugocsamegyei Csoma ősi kuriális községének a XVIII. század első felében például,

nemesi perét elveszítve, egyszerre egészben le kellett tenni a nemességet.

A családi kapcsolatok szerteszét futó szálain keresztül végbemenő parasztosodás mellett állandóan jelentékeny volt a paraszttelkekre szállott nemesek száma is. Voltak, akik így inséges nemességüket cserélték fel bővebb jobbágysággal, voltak, akik a török uralom alá esett területről elmenekülve, így vetették meg új életük alapjait, de igen gyakran a címeres nemeslevélhez jutó nemeseket is ide kellett sorolni. A címeres nemesi levél ugyanis — miként említettük — nem változtatott a megnemesített megélhetésének módján. A jobbágysorban élő új nemes tehát, ha egyidejűleg nem talált otthonra valamely városi vagy önálló mezővárosi közösségben, valami uradalmi állásban, katonai tisztségben, polgári hivatalban, rendszerint továbbra is régi parasztföldjén élt, ez a föld azonban — miként említettük — a törvények és ismétlődő megyei jogszabályok értelmében a nemeslevéllel nemesi birtokká nem tétethetett. Főleg a központi kormányzat ellenőrző tevékenységének XVIII. századi kifejlődése előtt természetesen az is éppen úgy megtörtént, hogy az armalistának a földesúri szolgálatoktól a földesúr által legtöbbször megszabadított telke az idő múlásával a nemesi egytelek, a kúria jellegét vette fel, miként más esetekben az is, hogy a paraszttelken élő nemes idővel valóságos jobbágyviszonyba került. A XVIII. századi úrbérrendezés által a nemesi és parasztföld között meghúzott tiszta vonal után az 1828. évi országos összeírás alkalmával 4170 egész jobbágytelken ültek nemesek. E telkek ugyan az összes jobbágytelkeknek alig 2%-át tették ki, de — minthogy egy telekre ekkor a jobbágyok átlaga szerint 3, a 4170 telekre együttvéve tehát 12,000 háztartás számítható — a jobbágyföldön parasztoskodó nemesek az egész nemességnek kb. 10%-át alkották,

A nemesség soraiból végül sokan cserélték fel a nemesi állapotot a városi polgár állapotával, gyakran a polgárságnak azzal a jogilag alacsonyabb mértékével is, amit a mezővárosok parasztpolgársága jelentett. Az utóbbira vonatkozólag sok példa főleg az Alföldön a magyarországi török hódítás megindulása óta található. Az itt összetömörült és magukra hagyott városi közösségek, a magyar parasztonkormányzatok e bő forrásai sok birtokát vesztett menekült nemesnek adtak otthont és életének új alapot, akik ezért szívesen ejtették el értéktelenné vált nemesi jogaikat. Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös vezetői is sokszor kerültek ki nemesi származású polgárokból. Debrecen városban 1847-ben 728 ott lakó nemeset írtak össze s jellemző arra a polgári öntudatra, amely e városok polgárságát eltöltötte, hogy Debrecen városnak az a három követe — Komáromi Csipkés (II.) György, Dobozy István és Pósalaky János — akik a nemesi jogok érvényesülésének minden útját elvágó szabad királyi városi diplomát Bécsben és Pozsonyban tíz hónapon át kifejtett szorgalmazással 1693-ban kieszközölték, egyformán nemesi származásúak voltak.

A mellett tehát, hogy az egymástól nagy társadalmi szakadékkal elválasztott nemességet és parasztságot a nemesség nagyobb részének is sajátját alkotó paraszti életforma szálainak egész szövedéke fűzte össze, a két társadalmi réteg között szüntelenül folyó s elsősorban a parasztság felől a nemesség felé irányuló áttételek is szerves függéseket hoztak létre. Az életforma közössége és a szerves összefüggések kölcsönössége a népi kultúra sorsának alapvető tényezője volt, akár belső mélységét, akár külső indításait tekintve. Ezek területére érve előbb-utóbb találkoznunk kell azzal a kérdéssel, hogy a nemességnek és parasztságnak — illetőleg egyiknek vagy másiknak — mennyiben volt öröksége az eredendő magyarság.

Nagy multra tekinthet vissza az a felfogás, mely a

nemességet azonosnak tekintette a honfoglaló magyarsággal s ennek megfelelően a parasztságot, vagyis a jobbágságot azzal a szolganéppel vette egynek, amelyet a magyarok maguk alá vetettek. A magyarság — írta Pálóczi Horváth Ádám már 1814-ben — eredeti teljes szabadsággal bíró nemes nemzet volt, azok pedig, akik most «jobbágyoknak neveződnek, azok akkor mind szolgák voltak, kiknek számuk utóbb némely meghódolt tartományok lakosaiból szaporodott, de ezek a nemzet neve alatt sohasem értetődtek, hanem csak a nemesek vagy katonák». A nemzet fogalma tehát ebben a felfogásban egy volt a nemesség fogalmával s erre kell gondolnunk, ha azt látjuk, hogy még Kazinczy Ferenc is — Berzeviczy Gergelynek a parasztokról szóló könyvéről írva Berzsenyi Dánielnek — a nemzetet érezte meggyalázva Berzeviczynek a birtokosokra vonatkozó megjegyzései miatt. A rendi szemlélet alapján politikailag csak a nemesség volt a nemzet s e szemléletnek a nemzet kialakulásának koráig való visszavetítése valóban nem vezethetett más eredményre, mint arra, hogy a honfoglaló nemzet később egészében a nemességben foglalt helyet. Ez a felfogás nemcsak a szépirodalom és a közirodalom körében talált otthonra, hanem — elsősorban Werbőczy István Hármaskönyvének ígérete alatt — a történettudományban is. Bár el kellett ismerni, hogy a honfoglaló magyar elem egyrésze utóbb «megszűnt a kiváltságos osztályhoz tartozni», s hogy a nemesség jogával utóbb «idegenek» is felruháztattak, a magyar nemesség — olvashattuk — mégis lényegében megmaradt az, ami volt: a régi szabad magyarság, s így «sehol sem fedezi annyira egymást a jogi s a tényleges nemzet, mint itt». Napjainkban is azt olvashatjuk tudományos munkában, hogy «az ősi jogaival élő honfoglaló magyarság mint kiváltságos osztály, idővel nemességgé alakult át».

Ez a felfogás nemcsak a nemzet, hanem — nyíltan vagy hallgatólag — a honfoglaló magyarság, az eredendő

magyar népiség körét is a nemességre szűkíti le. Ha ugyanis a honfoglaló magyarok valamennyien szabad nemesek voltak, akkor a paraszti jobbagynép csak azokból az idegen népelemekből tevődhetett össze, melyeket a magyarok meghódítottak. Ez esetben tehát fel kell tételni, hogy a parasztság a nemesség jogaival élő honfoglaló magyarok és ivadékaik hatása alatt lett magyarrá.]

Voltak, akik ellenkező véleménynek adtak kifejezést. Tácsics Mihály például azt hirdette a jobbagyfelszabadítás előestéjén, hogy a parasztok az «eredeti ős magyarok» ivadécai. Ezek az egyoldalú állítások azonban a társadalmi fejlődés mentetét és lüktető mozgását annyira leegyszerűsítik, amilyen az a valóságban sohasem volt. Az ilyen szemlélet nem veszi figyelembe, hogy külső és belső erők örökös hullámszásban tartják a társadalmat, rajta új és új képleteket hoznak létre, különböző elemeit egybefűzik, a közösségeket szétoldják és egymással eltérő új viszonyokba állítják s forradalmi rázkódásban vagy lassú erjedésben átformálják időnként a társadalom egész arculatát. [Az előadottakból eléggé kitűnik, hogy a nemesség és a parasztság között az idők folyamán rendkívül nagymérvű cserélődés és elegyedés ment végbe, de azt is tudjuk, hogy a nemesség és a jobbagság rendi világa nem vezethető a honfoglalás koráig vissza, sőt az a társadalmi szerkezet is, melynek helyére lépett, szintén merőben más volt, mint az, amellyel a magyarság a Kárpátok ölében megjelent. Bár az egyes társadalmi rétegek a nagy társadalmi fordulók és a fejlődés lassan őrlő mozgalmi közben — ha nem tartoztak azok közé, melyeket a mozgalom hajtóereje az emelkedés útjára emelt — az új rendben is legalább addigi állásuk megmentésére törekedtek, ez a törekvés mégis sokszor meddő maradt.]

A társadalomtörténet síkján állva, tekintetbe kell venni azt a körülményt is, hogy egyszintű és egyrétegű

társadalom már a honfoglaló, steppei nomád magyarság sem volt. E nomád pásztortársadalom ugyanis önmagában teljes társadalom, nép lévén, nem csupán urakból vagy nyájtulajdonosokból állott, hanem az azokat szolgálókból is. A szegényebb közrendű magyarokban ismerhetni fel a magyar parasztság ősi törzsét, miként előkelőiben a későbbi nemesség ősi magját. A mai hazában ez az egész társadalom telepedett meg, s így honfoglalása nem hasonlítható össze az orosz törzsekre uralkodó dinasztiaiaként telepedett varégok csoportjával vagy az angol szigetre átkelt s az ittlakók előkelő osztályává lett normann harcosokkal.

A társadalomtörténet tényein kívül utalni lehet végül arra is, hogy a nemesség mindig kis részét alkotta a magyarságnak. A XVIII. század végén és a XX. század első felében — miként említettük — minden huszadik ember volt nemes az országban. Nem szabad ugyan figyelmen kívül hagyni, hogy az ország nem nemes népe a XVIII. században mesterséges úton, a telepítések és a tömeges önkéntes beköltözések révén, nagy mértékben meggyarapodott, viszont azt is tekintetbe kell venni, hogy a XVI—XVIII. században a nemesség is nagy mértékben növekedett új nemesekkel. Az eltolódások a távolabbi multra is visszanyúlnak, az arányt azonban alapjában nem változtatják meg. A krónikás a XIII. században azt írta, hogy «az udvarnokok, várszolgák, más szolgálók, szabadosok és szolgák csaknem az egész országot megtöltik». Általában mindenkor csak 10—20 nem nemesre vagy hasonló társadalmi vonalon álló személyre esett egy-egy nemes vagy hasonló társadalmi elem. Aligha lehet kétséges, hogy ha csak e tized-huszadnyi elem lett volna a honfoglaló magyarság ivadéka, a magyarság nagyon hamar elmerült volna hódítottjai idegen tömegében, annál inkább, mert a történelem tanúsága szerint a hódítót a beolvadás inkább szokta fenyegetni, mint a meghódoltat. Az a

körülmény azonban, hogy a magyarság nem merült el, sőt Mátyás korában az egész ország lakosságának kb. 80%-át alkotta, arra mutat, hogy a középkori magyarság, melyben a nemesség szintén csak töredéke volt a parasztságnak, minden rétegében nagy népi erőre támaszkodott.

A magyar nemesség és a magyar parasztság tehát a magyar törzsöknek egyforma testvéra, s a történelem során idegen elemekkel is különbség nélkül gyarapodtak, sohasem olyan mértékben azonban, hogy a magyarság népi egyénisége veszendőbe ment volna. Kétségtelen, hogy e kollektív egyéniségben a nemesség mindig társadalmi kiválasztódás eredményét jelentette. Miként azonban az olyan nemesek, akik az idők folyamán a parasztságba hanyatlottak le, nem valamennyien az egyéni képesség hiányának, hanem társadalmi erőknél és külső csapásoknak is sujtottjai voltak, akként a parasztságból a nemesség körébe emelkedők sem mindig egyéni képességek, hanem társadalmi erők és szerencsés körülményeknek is emeltjei voltak. A nemesség azonban egészében így is olyan szelekció volt, amelyben általában a törekvő, küzdőképes, eredményes, az alkalmakat megragadó és alkalmazkodó erők találkoztak össze. E nemesség nagy történelmi műve a nemzet politikai hatalmának kiépítése és megtartása. Ez feladata is volt, minthogy a politikai jogoknak csak ő volt részese. Mellette a parasztságnak az elmozdíthatatlan gyökeres népi erő, a tápláló talaj feladata jutott, a történelem mérlegén nem kisebb érdem, hiszen a nemesség olyan vidéken, ahol nem támaszkodhatott sajátvéru magyar paraszttömegre, — elsősorban a Felvidékekre kell gondolnunk — idővel az idegen parasztsághoz hasonult és elveszett a magyarság számára. Így, egyetlen szerves test részeként egészítette ki egymást nemesség és parasztság.

JEGYZETEK.

Az előadottak nem nyújtanak mást, mint szempontokat a kérdésnek: a nemesség és parasztság újkori történeti viszonyának átfogó szemléletéhez. Ezt a viszonyt a különböző, főleg társadalom- és politika-történeti munkák gyakran érintik, anélkül azonban, hogy az a maga egészében fejlődéstörténetileg külön megvizsgáltatott volna. E jegyzetekben tehát a kérdésre vonatkozó sajátos irodalomra nem mutathattunk reá, csupán a szövegbe illesztett idézetek és adatok irodalmi és levéltári forrásainak a tárgyalás sorrendjében való megjelölésére szorítkozunk.

A nemesség és jobbágyság társadalmi szakadására vonatkozólag Hont megye kérvénye II. Józsefhez *K. Nagy Sándor*: A jobbágyság története Magyarországon (Nagybecskerek, 1891), 131. l.; az 1603. évi kolozsvári statutum *Kolozvári—Óvári*: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye (Corpus Statutorum, a továbbiakban így idézve: Corp. Stat., Budapest, 1885—1904) I. k. 262. l. A jobbágyok ruhaviselése tekintetében a Corp. Stat. kötetében számos tilalom található. Pl. III. k. 228, IV. 1. k. 588, V. 1. k. 619. l.

A főnemesség és a köznemesség különbségeiről és ellentéteiről *Acsády Ignác*: Magyarország Budavár visszafoglalása korában (Budapest, 1886) 145. l.; *Mályusz Elemér*: A reformkor nemzedéke. Századok, 1923. évf. 41, 53—60. l.; *Szekfű Gyula*: Magyar Történet IV. k. 172—173. l. A birtokos, a «*possessionátus*» nemes fogalmának meghatározása Torna megyében Corp. Stat. II. 1. k. 324. l., Pozsony megyében Corp. Stat. IV. 1. k. 556. l.; a táblabíró-dzsentriről *Tóth László*: A gentry-társadalom történetéhez. Turul, 1939. évf. 55—62. l.; a «gyengébb tehetségű» nemesről az 1741:63. tc.; a taksásokról a Corp. Stat. II. 1. k. 79., 324. l.; a kuriális nemesek viszonyairól *Szabó István*: Ugocsa megye. Magyarság és Nemzetiség. I. sor. 1. k. (Budapest, 1937) 85—89. l. az armalista nemes «személyi» nemességére az 1595:6. s az 1613:4. tc., továbbá Corp. Stat. II. 1. k. 79., 505, IV. 1. k. 556., 831. l.; a más megyékben birtokos, «*protugus*» nemesekre Corp. Stat. IV. 1. k. 831., V. 1. k. 42. l. s Vas megye 1549. évi második dicájának jegyzéke az Orsz. Ltár-ban.

A székely nemesség társadalmi megoszlásáról az 1602. évi Básta-féle összeírás tájékoztat. Ekkor a hat székely székben

volt: 162 «főember», 2172 lófő, 630 darabont, 5633 szabados, akik a székely szabadság 1562. évi elvesztésekor jobbágysorba taszítottak, de most újra szabadok lettek s végül 856 jobbágykötelékben élő székely. (*Connert János: A székelyek intézményei.* [Kolozsvár, 1901] 95. l.) A lófő, a darabont és a szabados általában parasztsorban élő falusi kisbirtokos volt s nagy vagyoni és társadalmi távolság a «főember»-eket sem választotta el tőlük.

A birtokos és a birtoktalan nemesség arányára az idézett 1549. évi komárom- és vas megyei dica-jegyzékek az Orsz. Ltár-ban, a további adatok *Szabó István* i. m. 133—137., 161. l., *Szekfű Gyula* i. m. VII. 63—65. l., *Fényes Elek: Magyarország statisztikája* I. k. (Pest, 1842) 118. l.; *gróf Dessewffy Aurél* összes művei, sajtó alá rendezte Ferenczy József (Budapest, 1887), 82. l.; a jobbágytelek évi jövedelméről *Szabó István: A magyar parasztság története* (Budapest, 1940), 66. l.; Zala megye statutuma a nemesi kúria mértékéről Corp. Stat. V. 1. k. 8. l.; Győr megye statutuma az egytelkes, armalista, paraszttelken élő és menekült nemesek katonaállításáról Corp. Stat. V. 1. k. 42. l.; a lóval vagy ekével bíró nemesek Corp. Stat. III. k. 9. l., V. 1. k. 271. l.; Máramaros megye 1657. évi statutuma Corp. Stat. III. k. 137. l.

A kisenemesség életformájáról *Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik* (Budapest, 1934), 71. l., *Takács Mária: Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830—1847.* (Budapest, 1909), 12. l., *Szekfű Gyula* i. m. (Magyar Tört.) V. k. 180—181. l.; az armalista nem vonatkozó posztóviselési tilalom Corp. Stat. III. k. 288. l.; az 1560. évi turóc megyei statutum Corp. Stat. IV. 1. k. 218. l.; az 1712. évi borsodmegyei Corp. Stat. II. 1. k. 372. l.

A kisenemesség elszegényedésének folyamatáról *Mályusz Elemér* i. m. 43., 59. l., *Takács Mária* i. m. 11. l.; Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig (Budapest, 1888) 735—738. l.; *Szekfű Gyula* i. m. (Magyar Tört.) VI. k. 116. l.; Niczky nézete *Marczali Henrik: Magyarország* II. József korában (Budapest, 1881—1888) I. k. 173. l.; az ügyvédek száma *Fényes Elek: Magyarország leírása* I. k. (Pest, 1847) 191. l.

A parasztság társadalmi rétegeiről *Szabó István* i. m. (A m. parasztság tört.); a «félnemes»-ekről Gömör megye Corp. Stat. II. 1. k. 357. l.; a francia-, cseh- és lengyelországi nemesség arányáról *Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a*

48/49-es magyar forradalomban (Bécs, 1921) 42. l. ; az ugocsa-megyei nemesi falvak szegénységéről *Szabó István* i. m. (Ugocsa megye) 178. l.

A második részben a felsőbb társadalmi rétegek kicserélődése kapcsán I. Ferdinánd 1527—1532. évi adományairól *Acsády Ignác*: Régi magyar birtokviszonyok (Budapest, 1894) 58. l. ; az ugocsai birtokos nemesség kicserélődéséről *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.) 136, 167—169. l. ; a szabolcsmegyei nemességre vonatkozólag idézett 1553. évi magyar dica-jegyzék az Orsz. Ltár-ban s *Illésy János*: Az 1754/55. évi országos nemesi összeírás (Budapest, 1902) 93—98. l. ; a kisenemesség kicserélődéséről Ugocsa megyében *Szabó István* i. m. (Ugocsa megye) 176. l.

Thököly Imre származásáról *Angyal Dávid*: Késmárki Thököly Imre (Budapest, 1888), Bakócz Tamáséről *Szekfű Gyula* i. m. (Magyar Tört.) IV. k. 183. l. ; Nagylucsei Dóczy Orbánéről az Orsz. Ltár Dl. 18,054., 18,055., 18,056. sz. oklevelei ; továbbá *Apor Péter*: Metamorphosis Transylvaniae (Budapest, 1927) 1. cikk.

A nemesítésről *Werbőczy István* Hármaskönyve I. r. 4. és 6. cikkei. Özv. Homonnay Drugeth Györgyné nemesítési kötelezvényei NRA 883—34. sz. a. az Orsz. Ltár-ban ; az 1626. évi abaújmegyei utasítás *Csoma József*: Jobbágy nemesítések. Turul 1895. évf. 202—203. l. ; az armális kihirdetéséről az 1630 : 30. s az 1655 : 36. tc. ; az 1688. évi sopronmegyei statutum Corp. Stat. V. 1. k. 204 ; az 1638. évi zalamegyei Corp. Stat. V. 1. k. 123. l.

Az 1754/55. évi nemesi összeírás összesített számai *Illésy János* i. m. 148—149. l. Az összeírás számaiban némi eltolódást idéz elő, hogy az összeírást megyénként végezték s így a több megyében birtokos nemes annyiszor szerepel a végösszegben, ahány megyében birtoka volt. A szabolcsmegyei igazolásokról a Cat. Nob. Com. az Orsz. Ltár-ban.

A paraszt állapotú embernek a jogállását, akinek nemes származású felesége volt, világosan jelöli meg Pozsony megye 1747-ben a katonai teher elosztása céljából elrendelt összeírás utasításában : az olyan nem nemes, akinek felesége van, vagy gyermekei személyük szerint nem mentesek az adótól, de a nemesi birtok után — feltéve természetesen, hogy a nemes feleség révén nemesi birtok került a jobbágyállapotú ember kezére — adót nem fizetnek. Corp. Stat. IV. l. k. 831. l.

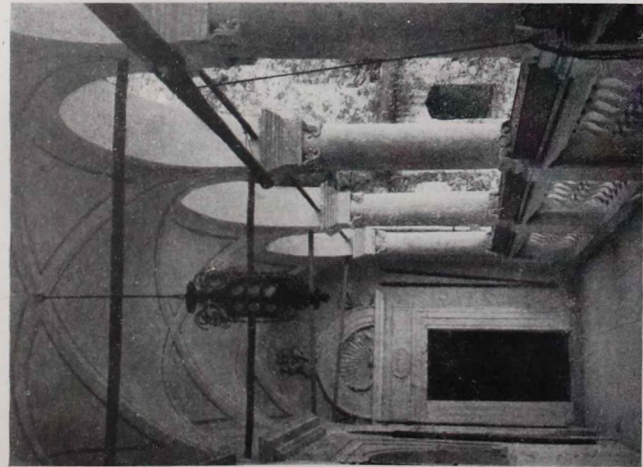
A nemességből a parasztságba hanyatlás kapcsán Csoma esete *Szabó István* i. m. (Ugocsa m.) 179. l.; az 1828. évi összeírás jobbágytelken ülő nemeseknek száma *Szabó István* i. m. (A m. parasztság tört.) 68. l.

A városok nemes lakosságára idézve Debrecen példája. L. *Herpay Gábor*: Nemes családok Debrecenben. (Debrecen, 1925) 12. l.; *Szabó István*: Debrecen szabad és királyi városi rangra emelése 1693. Debreceni Szemle 1938. évf. 244—256. l.

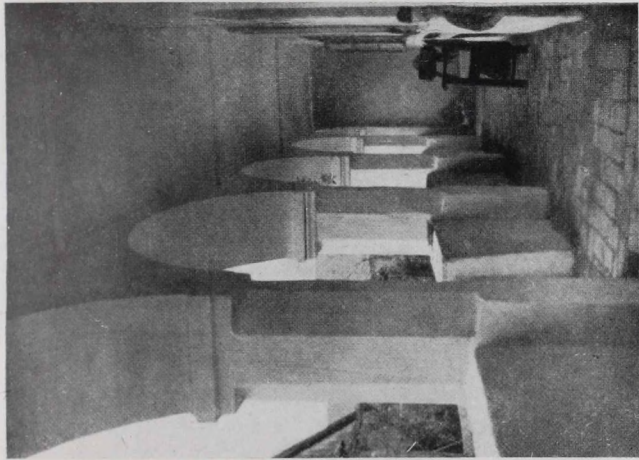
A nemesség és a honfoglaló magyarság azonosságát valló felfogásról *Székfű Gyula* i. m. (Magyar Tört.) VII. k. 17. l., *Grünwald Béla*: A régi Magyarország. III. kiad. (Budapest, 1910) 137. l.; *Marczali Henrik* i. m. I. k. 146—153. l.; *Thirring Gusztáv*: Magyarország népessége II. József korában (Budapest, 1938) 57. l. A jobbágyok «eredeti, ősi» magyarságáról Tánácsics *Szabó Ervin* i. m. 83. l. A XIII. századi szolgáló népek arányára *Szentpétery Imre*: *Scriptores rerum hungaricarum*. I. k. (Budapest, 1937) 192. l.; a Mátyás-korabeli magyarság arányáról az országban *Mályusz Elemér*: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. Magy. Műv. Tört. II. k. 124. l.

Szabó István.

Fertőszéplaki tornác. Sopron m. (Padányi Gulyás
Jenő; A Fertővidék népének építésze c. műből.)

A sárosspataki kastély Perényi-loggiája.
1530 körül.

FALU ÉS VÁROS A MAGYAR TÁJBAN.

Az embert sokféle szál fűzi a földfelszín kisebb-nagyobb tájaihoz. A tájból szükségleteit megszerző ember tevékenységei egyrészt a környezet sajátosságaihoz idomulnak, másrészt vissza is hatnak a környezetre: módosítják annak életjelenségeit és nyomot hagynak arculatán. Az emberlakta táj jellegét tehát nem csupán a sajátos szerkezetű és kőzetanyagú földkéreg és az ugyancsak sajátos időjárásjelenségek színhelyeül szolgáló légkör, valamint a kettőt elválasztó felület sajátos formakincse, a domborzat szabja meg, még csak nem is csupán a mindháromhoz idomult vízhalózat, talaj, növényi takaró és állatvilág; hanem az ilyen tájnak ezeken kívül a kiirtott erdők, lecsapolt mocsarak, feltört puszták helyén terjeszkedő szántóföldek, kertek, rétek, röviden a megváltoztatott növényi takaró és talaj, továbbá a szabályozott folyók, a csatornák, az utak, a magános, vagy nagyobb csoportokká tömörülő házak is részei. Nyelvi szempontból nem kifogástalan, de jobb híján mindmáig használt műszóval kultúrtájról beszélünk és ez alatt éppen az ember tevékenységének nyomait viselő, az ember munkája révén átalakult tájat értjük, benne magával a tájhoz alkalmazkodó és azt ugyanakkor formáló emberrel. A táj és ember viszonyában általában nem az egyes embernek pusztán biológiai alkatából eredő egyszerű szükségletei, illetve az ezek közvetlen kielégítését célzó tevékenységei állnak szemben a termé-

szetes tájjal, hanem a bizonyos fajta műveltséggel rendelkező és bizonyos fajta közületekben, társadalomban, államban élő embereknek bonyolultan módosult szükségleteiből fakadó és rendszabályok közé szorított tevékenységei olyan tájjal, amelyik igen sok esetben már maga is többé-kevésbé kultúrtáj.

Azokat a tájakat, amelyeknek közös vonásait, más tájakkal szemben, a magyarság jelenléte, tájformáló tevékenysége, ennek a tevékenységnek a tájak életében mutatkozó és a tájak arculatán testet öltő nyomai határozzák meg, magyar kultúrtájaknak, vagy pedig, arra való tekintettel, hogy a «magyar» jelzővel megkülönböztetett táj egyben magától értetődően kultúrtáj is, egyszerűen magyar tájaknak nevezhetjük. A magyar táj fogalmának elvben megkülönböztethető, de élesen el nem határolható fokozatai egyrészt a táj átformáltságának mértékéből, másrészt a magyarság ebben kifejtett szerepének arányából adódnak. A különböző fokozatú magyar tájak együttese, a szó legigazibb értelmében vett Magyarország nem esik ugyan szükségképen egybe, de a valóságban nagyjából mégis egyezik a történeti magyar állam területével; az utóbbi pedig időleges terjeszkedéseit és összezsugorodásait nem számítva, megközelítően azonos egy természeti sajátságainál fogva is önálló nagyobb tájegységgel, amelynek elnevezésére egyenesen ki kellene találnunk valami más tájaktól megkülönböztető tulajdonnevet, ha a magyarság hazája, Magyarország, történetesen valahol másutt lenne.

Ez a hármas egyezés nem véletlen, hanem részben észszerű alkalmazkodásnak, részben természetes fejlődésnek az eredménye: az állami terület beilleszkedett a természetes táj nyújtotta legkedvezőbb keretek közé és kisebb-nagyobb zökkenőkkel tartósan meg is maradt ott, viszont a tartós életű államterületen belül történetében és minden-

kori állapotában egyéni színezetű társadalmi rend és műveltség alakult ki, s társadalomnak és műveltségnek egyéni színezete formált egyéni jellegű kultúrtáj-csoportot az ugyancsak egyéni jellegű természetes tájcsoporthból. Ez az egyéni színezet persze nem zárja ki a tájak csoportjának, társadalomnak és műveltségnek belső tarkaságát és sokrétűségét, sem pedig egyiknek is, másiknak is, harmadiknak is kifelé irányuló kapcsolatait és ilyen irányban mutatózó hasonló vonásait; ellenben kétségtelenül megnyilvánul egyrészt a természetes táj elemeinek sajátos, sehol másutt nem ismétlődő arányaiban és elrendeződésében, másrészt társadalomnak és műveltségnek a táj képén is kirajzolódó bizonyos közös és sehol másutt nem ismétlődő vonásaiban.

Az államnak, bár az etnikum tekintetében sokrétű népeiségre terjed ki, megalkotója az egykorú etnikus magyarság, fenntartója és továbbformálója pedig az a mindenkori magyar nemzet, amelynek közössége azokat az idegen eredetűeket is felöleli, akik lélekben a közösséghez hasonulva, érzelmeik és akaratuk szerint vállalják annak kötelékét. Joggal illethetjük tehát a «magyar» jelzővel tágabb értelemben mindazokat a tájakat, amelyek, mint a magyar állam területének huzamosabb időn át részei, életük és arculatuk alakulásában a magyar nemzet államszervező és államfenntartó tevékenységének hatása alatt álltak. Szűkebb értelemben vett magyar táj elvben az olyan táj, amelynek emberi átformálásában nem valamely idegen etnikumé a döntő szerep. A magyar táj fogalmának ez a szűkítése a gyakorlatban némi nehézséggel jár; még ezen is túlmenő bármilyen fajta esetleges szűkítése pedig elvi szempontból is kifogásolható. A magyarság lényegében sajátos lelkialkat dolga, de ez a lelkialkat a tájban csak a műveltségen és életformán át fejlethető ki, már pedig olyan fejlett, tehát sokrétű tár-

sadalom, amilyen a magyarságé, életforma és műveltség szerint tarkán színeződik. Kétségtelenül mindig voltak és vannak olyan rétegek, különösen az életformájuk szerint felsőbbek, amelyek műveltsége gyorsabban fogadott be idegen hatásokat, míg mások a műveltség hagyományoszerű elemeinek hívebb őrzői. Ámde a műveltség hagyományoszerű elemeinek foglalata maga sem merev keret: tartalma annak is fokozatosan cserélődött. A népi műveltségnek, amelyet a gyakorlatban nem vonatkozathatunk el mindenkori hordozójától, a néptől, újabb és újabb elemei részben közvetlenül kerültek át idegen etnikumú szomszédoktól, részben a felsőbb rétegek felől szivárogtak, mintegy azokon szűrődtek át. Ezen kívül mind egyik népcsoportból a másikba, mind pedig az alsóbb rétegekből a felsőbbekbe egyének tömegesen léptek át és olvadtak be, sőt a társadalom rétegeinek keretei is sokszorosan eltolódtak a történelem folyamán. Mindezt tudva, még a ma nyilvánvalóan idegen etnikumú tömegek felé sem vonhatjuk meg fogalmilag és térben minden vonatkozásban egyformán élesen a magyarság határait. Ha pedig ezeken a határokon is belül maradunk, éppenséggel nem foghatjuk fel úgy az életforma és műveltség tekintetében pl. a mai parasztság és középosztály, vagy a falusiak és városiak között mutatkozó különbségeket, még bizonyos, pillanatnyilag feltűnő jelenségek ellenére sem, mintha azok általánosságban a magyarság-fogalom élethatárú fokozatait jelentenék. Természetesen még meddőbb igyekezet lenne, ha a magyar táj elemeinek osztályozásában akarnánk a fentiekhez hasonló alapon merevhatáru fokozatokat megkülönböztetni.

A magyar táj falvain és városain, általában településein át is megismerhető, különösen akkor, ha a település fogalmának elég tág értelmet adunk. A továbbiakban település alatt valamely embercsoportnak, lakóhelyének és szűkebb

értelemben vett életterének zárt térbeli együttesét értjük. A lakóhely ebben az értelmezésben az a hely, ahol az ember vagy embercsoport személyének és javainak tartós megvédése céljából alkalmas módon berendezkedett; a szűkebb értelemben vett élettér pedig az a tér, ahol az ember vagy embercsoport szükségleteinek megszerzése céljából tevékenységet folytat. A tágabb értelemben vett élettér azt a területet jelenti, ahonnan az ember összes szükségleteit, akár a csere valamilyen formájában is, megszerzi; ez a munkamegosztás mértékével egyenes arányban különbözik a szűkebb értelemben vett élettértől s egészében nem tekinthető a település részének. A települések osztályozásának egyik lehetséges alapja az embernek, a lakóhelynek és az életternek térbeli viszonya. Ilyen szempontból megkülönböztethetjük egyebek között a településnek azt a sátorospásztor-életforma esetén gyakori fajtáját, amikor a többé-kevésbé elhatárolható élettéren, a legelőterületen belül a lakóhely, a sátor mozgékony. Ha mind az élettér, mind a lakóhely helyhezkött, lehetséges, hogy minden legkisebb lakóhely-egység a hozzátartozó esetleges nem építményszerű élettérrel, vagy legalább annak legfontosabb részével, pl. minden parasztház és annak udvara a hozzátartozó szántófölddel úgy zárul térben összefüggő településegységgé, hogy a szomszédos lakóhelyegységek nem érintkeznek: ez a magános vagy szórványtelepülés, amelynek egyik fajtája a magyar tanya is, mai, állandóan lakott formájában. Más esetben csoportos településről beszélünk: amikor az élettér legfontosabb része vagy kívülreked a lakóhely-egységeknek legfeljebb járulékos élettér-darabokkal (udvar, utca) váltakozó zárt együtteséből, amint azt a belsőségre-külsőségre tagolódo falvakban látjuk; vagy pedig az élettér legfontosabb részei a lakóhelyhez hasonlóan maguk is építményekben rejtőznek, amint arra városaink műhelyei, üzletei, hiva-

talai a példák. Noha az osztályozást éppen az élettér helyzetének különbségei alapján tovább is folytathatjuk, a csoportos településnek két leggyakrabban emlegetett fajtáját, a falut és várost, ilyen módon egyetemes érvénnyel aligha különböztethetjük meg egymástól. A várost, tájtól és kortól független egyetemes érvénnyel, egyébként is nehéz meghatározni. Az európai civilizáció körébe tartozó mai város tiszta formájában kétségtelenül a területi munkamegosztás jellemző településformája: bizonyos központi, a környező településekhez viszonyítva belterjesebb emberi tevékenységeknek, az azokat folytató embereknek, valamint az utóbbiak lakóhelyeinek és élettereinek egy helyre való tömörülése. A város azonban ebben az elméleti tiszta formájában ritkán fordul elő: csupán annyit mondhatunk, hogy valamely település annál városiasabb, minél közelebb áll a város elméleti tiszta alakjához. Földrajzi szempontból nem kifogásolható, ha a mai városfogalmat a multba is visszavetítjük, vagyis arra a kérdésre keresünk feleletet, hogy a mai értelemben vett városnak meddig nyúlnak vissza a gyökerei: hiszen a földrajzot — ha annak fogalmát nem terjesztjük ki a történeti földrajzra is — a mult csak a jelen megértése céljából érdekli. A történész szemléletéhez viszont közelebb áll a városnak nemcsak tájak, hanem ugyanazon a tájon, vagy ha tetszik, ugyanazon a műveltségi körön belül, korok szerint is változó meghatározása. Mi a továbbiakban a magyar táj falujáról és városáról szólván, mind a geográfusnak a mai állapotokhoz szabott, mind pedig a történésznek korok szerint változó mérővesszőjét alkalmazni fogjuk, mert célunk nem csupán a jelen értelmezése, hanem a fejlődés teljes képének megrajzolása is. Mind a fejlődést, mind a jelen állapotot csak akkor érthetjük meg, ha ismerjük azokat a tájakat, ahonnet a magyarság mai hazájába jött, azt a műveltséget, amelyet

onnét hozott, azt a tájat, amelyet az új hazában talált és azt a sorsot, amelynek az új haza területén, a környező tájakkal, népekkel és műveltségekkel való érintkezése során részesévé vált.

A magyarság a mai Dél-Oroszország területéről, tehát olyan tájakról érkezik mai hazájába, amelyek a Belső- és Délnyugat-Ázsiát és Afrika északi részeit elfoglaló száraz éghajlatú puszták, félsivatagok és sivatagok világának szegélyén helyezkednek el. Ezek a tájak a nomád kultúrák otthonai és a magyarság valóban nomád színezetű műveltséget hoz magával mai hazájába. Az a pásztorélet, amelynek Turkisztán vagy a mai Dél-Oroszország területén ma vagy a multban török népek a hordozói, kénytelen számolni a tél és nyár váltakozásával. Nyáron a nép a pusztát járja sátraival és barmaival, télen a folyók mellé húzódik téli szállásra: a faluszerűen tömörülő sátrak körül az állat jórészt a szabadban tanyázik, a kényesebbje félszerekben, ólakban. Amint a téli szálláson a sátrak csoportját mint külön övezet veszi körül az a terület, ahol az állat a szabadban vagy ólakban telet, ugyanígy keretezi még jóval később is, az új haza állattartó magyar falujában, a kizárólag csak az embernek hajlékot nyújtó s éppen ezért az utca és udvar különbségét nem ismerő, kerítetlen házak tömegét az egész falu állatainak, terményeinek és takarmányának befogadására rendelt ólaskert övezete. A magyarság déloroszországi hazái — a Kubán vidéke, Lebédia, Etelköz — a pusztának nem a legszárazabb területei, hanem annak az átmeneti övnek részei, ahol a pusztta erdőkkel, főleg tölgyesekkel váltakozik (erdős steppe). A magyarság ekkor már félnomád nép: a foglalkozások rangsorában ugyan a pásztor foglalja el az előkelőbb helyet, de a szolganép földet művel. A lakásban is a sátor, a favázás, nemezzel borított és valóban kényelmes jurt az előkelő és éppen a szegénység lakik

kezdetleges kunyhókban, egysejtű, középtűzhelyes, fedél-széknélküli, putriszerű hajlékokban, amelyeknek sár, nád és hitvány fa az építőanyaga. A félnomád életforma a téli-szállás helyének állandóságában is kifejeződik: a nyáron vándorló pásztornép sátrai télire a szolganép szántó-földjének közelébe húzódnak. A magyarság különböző tájtípusok és kultúrák szomszédságában él és azokkal érintkezik is. A prémeiben gazdag északi erdők normannjai és szlávjai, Bizánc és a szubtrópusi Közelkelet arab műveltségű tájai között élénk kereskedelmi forgalom zajlik le, amelyben a magyarság is részt vesz. Közelében görög és kazár városok vannak, ismeri a legkülönbözőbb életformákat, csak azok rangsorát látja másként, mint manapság. Ezt azért fontos tudnunk, mert a magyarságnak a különböző életformákat és tájtípusokat illető széleskörű ismeretei, saját életformájának átmeneti, félnomád jellege és ezenfelül a mozgékony lovas népet jellemző kiváló geopolitikai érzéke magyarázza meg azt, hogy új hazájában is boldogulni tudott. De ugyancsak ez a tág látókör és nagyfokú rugalmasság megengedi azt a feltevést is, hogy a magyarságnak talán nem kellett olyan nagy mértékben nyugati példákat utánoznia, hogy cselekvő részesevé válhassék annak a másfajta életnek és műveltségnek, amelyhez az új hazában csatlakozott, mint ahogy azt kellő adatok híján általában hisszük. Vonatkozhatik ez pl. a minket most közelebről érdeklő városi életre, annak akár mai értelemben vett «központi», tehát ipari, kereskedelmi tevékenységeire is.

Az új haza domborzatát tekintve, hegységkeret-körülölelte hármas medence-rendszer. A domborzat képét tükrözi az éghajlat tagolódása, de az utóbbin át a növényi takaró amfiteatrális elrendeződése is. A hegységkeret külső, legmagasabb övében fenyveseket, lejjebb és beljebb bükkösöket, majd a belső, legalacsonyabb domb-

vidékeken tölgyeseket találunk, sőt a tölgyesek övébe tartozik a medence-rendszer fenekének füvespusztákban és a folyók széles ártereinek mocsaraiban gazdag erdős-steppe vidéke is. Ez a honfoglalás korában igen gyéren lakott, politikailag légüres térnek tekinthető erdős-tölgyes steppevidék a magyarság főleg sátoros pásztor, mellékesen földműves életformájának nagyon megfelel: tehát ezt s még ezen belül is legsűrűbben a dunántúli részeket szállja meg. A Dunántúl aprólékosabb tájrajzi tagoltsága kedvező a nemzetségenként megtelepedő népnek, másrészt itt a római kultúra nyomán valamivel sűrűbb is a népesség, mint az Alföldön, már pedig ekkor — tekintettel a bő férőhelyre — nem a föld, hanem a dolgos emberkéz jelenti a nagyobb értéket. Az Alföldön az óriási árterek és árvízmentes szintek határvonalához tapadnak az erősen önellátó életet élő nemzetségek téli szállásai s az árterek és homokos vidékek nagy része üres marad tőlük. A hegységkeret bükkös-fenyvesrengetege eleinte a magyarság gazdasági életterének nem, ellenben politikai életterének, mint gyepűelve, kezdettől fontos része. A gyepűkapuk környékét, általában a medence-rendszer szélét, részben hadászati megfontolásból, megint sűrűbben űli meg a magyarság. Ezzel már előre biztosítja magának a hegységkeret feletti politikai és később gazdasági uralmat, függetlenül attól, hogy annak egyes részein igen gyéren már ekkor is élnek, másutt pedig később megjelennek jellegzetesen hegyipásztor, néhol halász-vadász életformájú szláv népek, majd még később ugyancsak hegyipásztor oláhok.

Az új hazától tovább nyugatra, az óceáni éghajlatú Közép- és Nyugat-Európa erdőségeinek ölén minden férőhelyet politikailag szervezett földművesnép ül meg. A magyarságnak korán rá kellett jönnie arra, hogy tovább nincs út, sőt nemcsak itt kell maradnia, hanem ha fenn

akar maradni, a földműves, erdős Európa latin-germán-
 nak nevezett nyugati keresztény műveltségéhez kell csat-
 lakoznia. Ennek a mind szellemi, mind anyagi téren végbe-
 menő, de természetesen igen sok vonatkozásában nem
 tervszerű átalakulásnak kapcsán, amellyel párhuzamos a
 társadalom újfajta rétegződésének megindulása is, rendre
 bontakoznak ki eredet, életforma és tájak szerint más és
 más szerkezetű és arculatú, de azután sokban megint csak
 egymáshoz hasonlónak váló településtípusok. A hódolt
 népesség településeinek gyér alaprétegére mint újabb
 réteg ülepedett a honfoglalást követően a nemzeti szál-
 lászóterületeken a téliszállások lassan faluvá rögződő
 serege. Azután a törzsválasztó közök, majd később a
 gyepűelve erdőségei mint a király birtokai új fejlődésnek
 válnak anyagi és hatalmi alapjává, sőt részben színhelyévé :
 az óceáni-erdős Európából jött intézmények és létformák
 meghonosodásának, az egyházak, a vármegyerendszer, az
 adománybirtokok keletkezésének s a földművelés terje-
 désének. Ennek a «királyi» Magyarországnak mind a hódolt
 népesség lakta régi településeiben, mind pedig újonnan
 telepített falvaiban, már csak a sorozatos adományozások
 folytán is, egyre tarkább mozaikban élnek magánjogilag
 legkülönbözőbb helyzetű elemek : részben a hódolt né-
 pesség, részben a király szolgálatába álló eredetileg szabad
 magyarok, részben pedig beköltözött népesség most már
 másként rétegződő utódai. A különböző jogállású elemek
 utódainak házcsoportjai sok helyen zugos-zsákutcás falu-
 részekké nőhettek, bizonyos mértékig hasonlónak téve ilyen
 módon ezeknek a falvaknak külső képét a téliszállásokból
 kialakult, ólaskerttel körülvett, tehát nomád eredetű nem-
 zetségi falvak elkerítetlen, udvartalan házainak csoportos
 településformájához. Egyébként azonban a «királyi» Ma-
 gyarországon tervszerűen telepített, egyutcás, szalagtelkes,
 kezdettől fogva földműves falvak is megjelennek, amelyek

ha nem is mind idegen telepések alkotásai, legalább azok mintájára keletkeznek. Természetesen az építkezésmód is fejlődik: a sátor a faluvá rögződő téliszállás területén tűnik el előbb, majd mint a költözködő nyári szállás formája is megszűnik; az eddig csupán a szegénység lakásaként szereplő szilárd hajlékot fejlettebb házformák követik: a házfejlődés a középeurópai típusokhoz idomul, építőanyaga viszont tájankint különböző lesz és marad; a medence-rendszer belsejében, főleg az Alföldön továbbra is a nád, sár és vessző uralkodik, az erdősebb peremi tájakon inkább a borona-építkezés. De nemcsak a házbeosztás, építőanyag, külső kép szerint különböző típusainak, hanem a falu alaprajzi tagolódásra, általában arculatra különböző formáinak gyakorisága is a tájakhoz igazodik. A hegységkeret területén, amelyik kezdetben szinte egészében gyepeülve és ahová, mint királyi területre, részben mint adománybirtokra többnyire már földművessé vált magyarok, vagy éppen idegenből behívott földművesek kezdenek betelepíteni, csak kisebb számban találunk csoportos, vagy éppen nomád eredetű, ólaskerttel övezett csoportos falvakat, ellenben annál több az együttes-szalagtelkes falu, már csak azért is, mert az erdős lejtők és nedves völgytalpak közén földművelésre egyedül alkalmas terraszok térszíne ennek a formának különösen kedvez. A szűk férőhely, különösen irtványfalvak esetében, már önmagában is akadálya a földközösségnek. Ezen a területen már korai időkben a nyomásos gazdálkodás uralkodik, apró parcelláinak a táj képében jellegzetes módon kirajzolódó tarka szőnyegével.

A medence-rendszer területének törzsválasztó közein berendezkedett királyi Magyarország nyugatias létformái természetesen a nemzeti szállásterületekre is kiterjeszkednek lassan. Leglassúbb ez a fejlődés az Alföldön, mert ez a leggyéresebb népségsű táj. Itt nemcsak a nomád ha-

gyományokat, hanem magát a nomád életformát is jobban konzerválja egyrészt a földművelésre alkalmatlan árterek jelenléte, másrészt a nomád kunok betelepítése. Nem is tűnt el innét egészen sem a szilajpásztorkodás, sem a falvak ólaskertje, sem a földközösségi birtoklás, noha természetesen, hogy mindez a magyar középkor utolsó századaira már szűkebb térre szorult s így végeredményben az a fölény, amely a kezdettől fogva mindmáig legfejlettebb tájat, a Dunántúlt, a többi magyar tájtól megkülönböztette, erősen csökkenőben volt. De a tájak színvonalának ez a fokozódó elegyengetődése egyben azt is jelentette, hogy az országot lassan átható európai életformáknak és műveltségnek hordozója, a «királyi» Magyarország, fokozatosan egybeolvadt a régi nemzeti Magyarországgal. Amint a nemzetségek szabad földjei közé ékelődő királyi várispánságokból az ország területét hézagtalanul felölelő közjog jellegű vármegyék jellegzetesen magyar intézményei lettek, hasonló módon váltotta fel az egyre kevesbedő tiszta nemzeti falvaknak egyrétű, vagy legfeljebb szabad magyarokból és ezek szolgáljaiból álló, tehát két-rétegű társadalmát és a vegyes jogállású népelemektől lakott falvak egyre szaporodó tömegének sokrétű társadalmát egy olyan, az egész ország falvaira kiterjedő egyre egyszerűbb rétegződés, amely lényegében a birtokos nemes és a paraszt különbségén nyugodott. Amint a «királyi» Magyarország egybeolvadt a nemzetséggel, egyben az a műveltség, azok az életformák és a velük járó új tájelemek, amelyeket az előbbi közvetített nyugat felől, — kereszténység és földművelés, templomok és szántóföldek — magyar műveltséggé, magyar életformákká és a magyar táj elemeivé váltak. A magyar műveltség szövetében kétségtelenül ott rejtőznek még ma is azok a szálak, amelyek a nomád multig nyúlnak vissza, s ha valaki, mint talán leghivatottabb módon az etnográfus, éppen ezeket keresi,

hasznos és kegyeletes munkát végez. Azonban tévedés lenne azt hinni, hogy ezeknek a szálaknak örökletes hordozói azonosíthatók bármelyik mai társadalmi réteg valamennyi tagjának egyenes őseivel, hiszen már a középkor végén élő nemesek vagy jobbágyok ősei sem azonosíthatók teljesen a királyság első századában élő társadalom egyik vagy másik rétegével.

Annak az európai és mégis magyar műveltségnek és életnek, amelyik a magyar medence-rendszer tájait a középkor folyamán fokozatosan kitöltötte, a hegységkeret területén sajátos szerepe volt. A magyarság itt a völgyekben és medencékben nyomult előre. Falvai, éppúgy mint az idegen, részben irtványtelepeseké, földműves falvak. A lejtők és tetők magasabb térszínén szláv, Erdélyben később oláh hegyipásztor nép rendezkedik be: száma egyiknek is, másiknak is csekély, hiszen a gazdasági lehetőségekben szegény tájhoz illő külterjes gazdasági életformájuk nem is engedi meg a nagyobb népsűrűséget. Noha a két szinten gyökeret vert műveltség, jellegét és színvonalát tekintve, két külön világ, mégsem szigetelődik el egymástól. Az érintkezést részben az biztosítja, hogy ezeknek a néhol halász-vadász, másutt inkább hegyipásztor népeknek helyenkint már kezdettől fogva életteréhez tartozik a völgy vagy medence is, másutt meg szaporulatuk szivárog le oda, engedve a gazdagabb táj és magasabb életszínvonal csábító hatásának. Az érintkezésnek ezek a fajtái társadalmi és vérkeveredéssel is jártak. Az etnikus értelemben vett magyarságnak tehát nemcsak uralmi, hanem ilyen szorosabb kapcsolatai is voltak a magyar táj egészén élő egyéb népekkel.

Amilyen sajátosan formálódik a magyar táj többféle változatban megjelenő faluja, ugyanilyen sajátos a magyar táj városának története is. Pannóniában már a honfoglalás előtt volt városi élet. Ha minden vonatkozásában

nem is tisztázódott még az itteni római és középkori városi élet folytonosságának kérdése, annyi bizonyos, hogy a magyar táj legrégebb városai a dunántúli városok, akár a mai, akár a középkori városfogalom mértékével mérjük is őket. Ez, tekintettel a Dunántúl gazdasági életének és műveltségének viszonylag magas színvonalára, valamint az új magyar állam életében betöltött kimagasló szerepére, egyáltalán nem meglepő. A Dunántúl városai a középkorban nemcsak azon a jogon nevezhetők magyar városoknak, hogy magyar tájnak a részei, hanem azért is, mert kétségtelenül nagy számban találunk bennük magyar lakosságot; és életük színvonalát, valamint központi szerepüket részben a magyar állam teremtette intézményeknek, részben a környező magyar tájak gazdagságának, részben pedig általában a magyar föld külkereskedelmi forgalmának köszönheték. A városoknak egy másik, keletkezésük időrendjében a dunántúliakat követő csoportja, a hegységkeret, tehát a Felvidék és Erdély városai. Ezeknek a népessége kezdetben és még jó ideig idegen, többnyire betelepített német, de egyik-másik bányaváros kivételével eleinte legtöbbször csupán bizonyos kiváltságokkal rendelkező földműves-község, legfeljebb csekély jelentőségű kézműiparral. Fejlődésük következő lépcsője a XIII. század, amikor a tatárjárás után a városi kiváltságok osztogatását az ország védelme irányítja. Ez a magyarazata annak, hogy a hegységkeret területén, mint határövbén, ahol az ország belseje felé vezetnek a völgyek természetes útvonalai és ahol a táj természeti sajátosságai folytán egyébként is könnyű a védelemre berendezkedni, nemcsak a várak szaporodnak meg, hanem a népesebb helységeket körülkerítő falak is. Kétségtelen, hogy a különböző kiváltságok nélkülözhetetlen kellékei, a városfal pedig legalább is szokásos járuléka abban az időben a városnak. Ám az a városi élet, amelyet mai értelemben

is annak nevezhetünk, olyan ipari és kereskedelmi tevékenység, amely a települést központtá teszi, inkább csak az Anjouk idejében alakul itt ki. Ekkor az ország gazdasági élete már megkívánja az ilyen központot, megkívánja pedig főleg az ország fejlődő külkereskedelme. Érthető, hogy ennek a fejlődésnek megint a hegységkeret területe, a külföldre vezető utak kapui a színhelyei. Minthogy pedig itt már amúgy is megvoltak a több-kevesebb kiváltsággal és a védekezés lehetőségeivel is rendelkező, jogilag városnak tekinthető települések, egyszerűen ezeknek, valamint az ugyancsak fellendülő bányászat színhelyeinek jut osztályrészül az új szerep. Mindenesetre túlzottnak kell tekintenünk azt a fel fogást, mintha Magyarországon minden városi életnek a németek lettek volna a megteremtői, egyszerűen csak azért, mert talán a nomád magyarság számára a városi életforma merőben idegen és ismeretlen volt. Amikor a hegységkeret német telepei számára a nagyobb arányú városi élet lehetőségei megnyílnak, mert az ország gazdasági élete már elég fejlett ehhez, ugyanakkor az ország magyar lakta vidékein a magyar népesség is kezd már várost alakítani. Minthogy a Dunántúlon már elég szép számmal voltak városok, inkább csak az Alföld jöhet ilyen tekintetben szóba. Csakhogy az aránylag gyéren lakott Alföld a Dunántúlhoz képest az országnak gazdaságilag kevésbé fejlett tája, amely még a hegységkeret helyzeti előnyeivel és bányakincseivel sem rendelkezik. Tehát itt a városi fejlődés nem is lehetett nagyarányú. Mégis megindul ez a folyamat: Szegeden, Debrecenben magyar földműves népből emelkedik ki olyan kézművesréteg és vásárjogot szerző mezővárosi népesség, amelynek életformája egyre városiasabb. A török időket megelőzően csak úgy nyüszögnek az országban a mezővárosok.

Magyarország a törökvilágot megelőző időben, ha nem

is minden részében egyforma mértékben, de nagy egészében kétségtelenül európai kultúrtáj, vagyis túlnyomóan az az európai műveltség rajzolódott ki arculatán, amelynek tájrajzilag mindenesetre egyik igen jellemző megnyilvánulása a földművelés. Bizonyos, hogy a sátoros pásztor és földműves életformát nem lehet úgy szembeállítani egymással, mintha azok ugyanannak a fejlődéssornak időrendben egymást követő fokozatai s így minden esetben a műveltség színvonalának fokmérői lennének, minthogy olyan, a növényi élet számára kedvező tájakon, ahol aránylag csekély találekonyosság és munka kell ahhoz, hogy akár a gyűjtögetést közvetlenül a földművelésnek valamely kezdetleges formája váltsa fel, találunk a növényi élet kedvező feltételeiben szegény tájak állattenyésztő nomádjainál sokkal alacsonyabb műveltségű földműves népeket. Ámde az is kétségtelen, hogy valamely táj helytélő népének sűrűsége, műveltsége és gazdasági élete uralkodó ágának belterjességi foka között olyan értelemben egyenes összefüggés áll fenn, hogy a három közül bármelyiknek csökkenése rendszerint együttjár a másik kettő csökkenésével. Amint a magyarság nyugatnak tartó útján a csapadékszegény, tehát ősidők óta a sátoros pásztor életformának otthont nyújtó tájak ékalakban elkeskenyedő végére ért, további fennmaradását nagyerejű, mert nagy népsűrűségű, tehát szűkös élettérhez szokott s így a földet belterjesebben kihasználó szomszédjainak életformájához és attól elválaszthatatlan műveltségéhez való csatlakozása biztosította. Erre az anyagi téren a földműves életformában kifejeződő európai műveltségre, gazdag antik örökségének és a keretező táj páratlanul kedvező természeti sajátságainak megfelelően nagy jövő várt: ezen a biztató úton indult meg a magyarság is, új szomszédjainak körében, a honfoglalást követőleg. Nem kétséges, hogy a magyarságnak a XV. század végén

Tiszaszentimrei parasztház, páros oszlopos tornáccal. Korábbi empire nemesi kúria mintájára építve. (Vargha László felv.)

Hajdúszoboszlói tornácos parasztház. (Viski Károly felv.)

elért műveltsége magasabb színvonalú volt, mint amivel a honfoglalás korában rendelkezett; az sem kétséges, hogy ebben az előrehaladásban a nomád életforma a teret vesztő, a műveltségnek nomád hagyománya a továbbformálódásban megrekedt elem volt. Érthető tehát, hogy amikor egy nagy szerencsétlenség, a népesség számát megfogyasztva, alkalmat adott a csökkent népsűrűséghez és az élet bizonytalanságához illő külterjesebb, állattartó életforma visszatérő térhódítására, ez az anyagi vonatkozásban katasztrófának nevezhető visszaesés egyben az európai műveltség fejlődésétől való elmaradásunkat is jelenti és elválaszthatatlan a nomád hagyományok erejének megszilárdulásától, sőt újból való terjedésétől.

Valóban, a török időkben az Alföldön és a Dunántúl keleti részén elpusztul a kis falvak nagyrésze, vele együtt megfogyatkozik a népesség, újból terjeszkedik a legelő és a pásztorélet a szántóföld és a földművelés rovására.

A török kinstár birtokában lévő helységek (khaszvárosok) megszerzik az elpusztult falvak határait. Óriási határú, de egyelőre nem túl népes, néhány száz vagy néhány ezer lakosú helységek keletkeznek így. Pompásan szerveződő közületek ezek: tartalékolói az egyébként szörnyen pusztuló magyar népességnek és egyben nagy életerőre valló birtokszerzéseikkel hatalmas területeket biztosítottak a magyarság számára. Részben régi jogokra támaszkodó, részben egyszerűen a tények erejénél fogva, hallgatólagosan elismert önállóságuk belső ügyeik intézésében egyre erőteljesebben kidomborodik. Ezek a szervezetek különböző életformákra terjednek ki: kötelékükbe tartoznak a puszták pásztorai éppúgy, mint a nyájak gazdái; az a belsőség területén élő népesség, amelyik földműveléssel is foglalkozik. Társadalmi téren szóhoz jut és formát ölt bennük a magyar népi műveltségnek minden ősi és újabb árnyalata, persze, helyenkint más

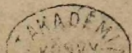
és más arányban — gondoljunk a hajduk pásztor-katona közöleteinek és pl. a «három város» (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét) életformájának különbségeire. Sőt akad még nagyobb különbség is. Debrecenben pl. éppen ekkor szökken szárba a középkori gyökérből olyan városi élet, amelyik mai fogalmaink szerint is városinak nevezhető, hiszen jellegét a vásárok, a céhekben élő kézművesek, a kalmárok, tőzsérek és csak másodsorban a csupán őstermelésből élők adják; ennek megfelelően erősen kidomborodnak a távoli tájakkal való kapcsolatok. Debrecen központi szerepe nemcsak gazdasági, hanem szellemi téren is kifejeződik, sőt azon talán még inkább. Szerényebb méreteken mutatkozik ez a fejlődés Kecskeméten, még szerényebb keretek között másutt. Viszont Debrecen is nagy határt szerez magának, ahol szintén pásztorokodás folyik s így, de más vonatkozásban is, pl. életének városias színezetével arányban nem állóan szegényes külsejét tekintve, sok a közös vonása a többi alföldi népes hellyel. Nem csodálkozhatunk a közös vonásokon, hiszen a városi életformájú réteg itt is, ott is a magyar földműves népből fejlődött. Ez a városivá emelkedett réteg újból és újból befogad menekülő parasztokat, de beköltöző nemeseket is, tehát a magyar társadalom színekéének távoli árnyalatait olvasztja össze, ugyanakkor odáig emelkedik, hogy nemcsak anyagi, hanem szellemi téren is érintkezésbe léphet és érintkezést tarthat fenn más európai tájakkal és műveltségekkel, lefelé viszont, a többi alföldi népes hely számára a városi-polgári szervezet utánzott mintaképe. A városi és a falusi életformák kapcsolata tehát hézagtalan a török idők Alföldjén és ennek az életnek európai kapcsolatai, vékony szálon bár, de mégis fennmaradnak. Ugyanekkor a hegységkeret, különösen Erdély városainak egy része is megmagyarosodott már, másutt javában áll a harc német

polgárság és beköltözni vágyó, vagy már beköltözött magyar nemesség között, amiben persze nem annyira nemzetiségi, mint inkább rendi küzdelmet kell látnunk. Noha az európai magyar multtal és Európával való kapcsolatok nem szakadtak meg teljesen, mégis kétségtelen, hogy a török idők Alföldje a mennyiségi és — ami ezzel csaknem egyet jelent — a térbeli szempontok alapján, tekintettel rettenetesen megfogyott népére, elpusztult falvaira, százalmasan összezsugorodott szántóföldjeire, megsemmisítő arányban kiterjedt legelőire, állattartó gazdálkodásának uralkodó szerepére és még városi élettel dicsekvő nagyon kevés településének egyedül a táj természetes sajátásaival nem magyarázható szegényes arculatára, sárházaira és kunyhóira, mind a többi magyar tájhoz, de még inkább Európa egyéb tájaihoz viszonyítva nemcsak fejlődésében megrekedt, hanem határozottan visszafejlődött tájék.

A XVIII. század békés korszakában megfordul a folyamat: az élet és annak a táj képén kirajzolódó nyomai ismét közelebb hozzák az Alföldet az ország többi tájához és Európához. Szaporodik a népesség, terjed ismét a földművelés. Az óriási határú települések népe megduzzad és szántóföldje is ennek megfelelően terjeszkedik. A földművelés XVIII., majd még inkább XIX. századi terjeszkedésének egyik oka a népesség szaporodása, másik oka azonban Európa iparosodó nyugati tájainak megnövekedett fogyasztópiaca, aminek távolságát a vasút megcsökkenti. Ennek a folyamatnak kísérő jelensége a tanyavilág kialakulása is. Noha a tanyának, mint a határba kihelyezett építménynek a gondolata felfedezhető már a magyarság nomád korszakának nyári szállásában; sőt a nomád műveltségben gyökerező hagyomány szerepe még jobban kifejeződik abban, hogy a tanya sok helyen kimutathatólag a határba kitelepített ólaskert s a

nyári és téli szállás évszakos váltogatásának hagyománya néhol még ma is él, esetleg már csak abban a csökevényes formájában, hogy a tanyalakó öregkorára szívesen költözik a belsőség területére, mégis a tanya mai, állandóan lakott formájában önállóan település: egyik sajátosan magyar fajtája a szórványtelepülésnek. Az is bizonyos, hogy a tanyáknak, mint a szántóföldre helyezett építményeknek és állandóan lakott helyeknek, tehát önálló településeknek nagyarányú elterjedését a szántóföldnek olyan mérvű terjeszkedése, majd a kivitelre irányuló termelés belterjessé válásának olyan mérvben fokozódó szüksége magyarázza, amely mellett a távoli lakóhelyről, a belsőségről, ésszerűen gazdálkodni már nem lehet. A táj képe a szántóföld terjeszkedésének jegyében alakult át. A házak csoportját körülzáró ólaskertek övét olyan óriási legelőterület környezi még a XVIII. sz. elején is, amelyen a kezes jószágoknak szánt belső legelőt és a szilajcsordák járta külső legelőt nagyon sok helyen részben vagy egészben időszakonként újra osztott, sőt ide-oda költözködő szántóföld-övezet választja csak el egymástól. A fejlődés során lakóházak foglalják el az ólaskert övét is, az utóbbi pedig, felbomolva, kitelepül a szántóföldre mint tanya. A terjeszkedő szántóföld az eleinte csak az igavonó jószág és a termények befogadására rendelt és a nyári munkák színhelyéül szolgáló tanyák szaporodó seregével egyre szűkebb térre szorítja a külső legelőt, a hanyatló szilajpásztorkodás színhelyét. A szántóföldeknek és tanyáknak a külső legelő és az ottani pásztorszállások rovására való terjeszkedése azoknak az óriás falvaknak a határában is hasonló módon feltartóztathatatlan folyamat, ahol az ólaskert már régebben megszűnt, vagy ahol — mint pl. a XVIII. századi új településeknél — ki sem alakult. Ez a folyamat a XVIII. század folyamán jobbra még csak az árvízmentes szintet veszi birtokába; a

XIX. században azután meghódítja az ármentesítések és folyószabályozások révén felszabadult árteret is. Az egykori árterek szikeseire szorult legelők kivételével minden helyet elfoglaló szántóföldek kifejezői annak az önellátást nagymértékben feladó, Európa gabonakamrájának szerepét vállaló gazdálkodásnak, amely csak egyetlen oldala az egyébként is Európához újból erősebben simuló életnek.

Bizonyos, hogy a tájat az eddiginél belterjesebben kihasználó gazdálkodásmód nagyobb számú népességnek biztosítja a megélhetést. Az elmúlt időkhöz képest most már sűrűn lakott őstermelő Alföld új városiasodásnak válik színhelyévé a XIX. században: az óriásfalvak szívében városmaggá tömörülnek a központi, tehát az őstermelő tájnak nem-őstermelő tevékenységei. Az óriásfalvak szívében kialakult városmagok mérete nem áll mindenütt egyenes arányban a határ terjedelmével, hanem függ az új forgalmi hálózat kedvező vagy kedvezőtlen vonalvezetésétől is. Egyik-másik, jó vasútvonalakra támaszkodó városmag — különösen ott, mint pl. Szegeden, Debrecenben, ahol a városi élet a török időknél régibb keletű, de azután fejlődése az erősebben agrár XVIII. században megrekedt — falusias burkát máig már szinte felemésztette. Ez a fejlődés a települések árculatán is meglátszik, hiszen még az őstermelő települések külső képe is átalakulóban van az új építőanyagok, főleg a vasút-hozta szén segítségével meghonosodó tégl- és cserépetés terjedése révén. Ahol pedig a városiasodás is befészkelte magát az óriásfalu szívébe, ott az utcára keskeny végével néző és udvarokkal váltakozó falusias házak gyűrűjén belül megjelennek az utcával párhuzamos hossz tengelyű földszintes házak zárt sorai s legbelül az emeletes házak.

Óriásfalu, szívében városmaggal, körülötte tanya-világgal — mindez főleg az Alföld közepét jellemzi. Az Alföld déli részén (Bácska, Temesköz) úgyszólván minden

elpusztult a török alatt. Ide a XVIII. század hoz mérnök-tervezte, sakktábla-alaprajzú, idegen népességű új falvakat. Az Alföld északkeleti részén, a Nyírségen és még tovább, a török már nem pusztított annyira: itt megmaradtak a kis, vagy közepes nagyságú falvak. A Dunántúl keleti felén is kisebb mérvű volt a pusztulás mint az Alföld közepén: az új telepítés — jórészt németekkel — inkább csak a településhálózat hézagait töltötte ki a XVIII. században.

Más a helyzet a hegységkeret területén. Itt ugyan olyan nagymérvű pusztulásról nem beszélhetünk mint az Alföldön, azonban a hadak útjai a völgyek voltak, ami tehát mégis elpusztult, az elsősorban a magyar tájra szorítkozott. A magasabb lejtők és tetők háborítatlanul élő, szaporodó, sőt még a Balkán felől folytonos bevándorlással gyarapodó hegyipásztor-embertartalékainak feleslege ezután leereszkedett a völgyekbe és elfoglalta a magyar falvak helyét. Amíg tehát az Alföldön minden pusztulás ellenére is az elnéptelenedett tájak nagyrésze újból magyarokkal népesedik be a török idők után, a hegységkeret területén a népesség a magyarok rovására cserélődik ki, jórészt még a török idők alatt. Ezzel szemben a középkori magyar kultúrának sokkal több kézzelfogható műemlékszerű nyoma maradt a hegységkeretnek ma részben nem-magyarok lakta területén, egyrészt, mert ez a kőben-fában, városokban, várakban gazdagabb vidék ilyenekben is gazdagabb volt, másrészt a pusztulás sem volt olyan nagymérvű, mint az Alföldön. Az utóbbi tájék a legszegényebb ilyesmiben; ezen a ma is magyar népességű vidéken a XIX.—XX. század alkotásai mellett inkább csak a nomád kultúra gyér emlékei maradtak fenn.

Az a nagy gazdasági átalakulás, amely az Alföldet földműves tájjá teszi s kifejleszti a tanyavilágot, valamint a városmagvakat, a hegységkeret területén az erdőgaz-

dálkodás, a bányászat és az ipar erősödésében nyilvánul. A nyersanyagok új értékelésének és a forgalom részben új útvonalainak megfelelően a régi városok egyrésze az új fejlődésből kimarad (nemesércbányák városai a Felvidéken, Erdélyben; a szepességi városkák, stb), más csoportja a jelenkorban is fejlődik (Kassa, Kolozsvár, Brassó, stb), ismét egy harmadik csoportja újkeletű (szénbánya és nehézipari települések: Ózd, Salgótarján, Petrosény).

A Dunántúl változatos kultúrtájain találkoznak az Alföld és hegységkeret vonásai. Ennek megfelelően városai is sokfélék. Nagykanizsa, Kaposvár részben agrár eredetű, mint az alföldi városok zöme; Kőszeg az elcsendesedett, Pécs a nagymúltú és a jelenben is virágzó város, Felsőgalla az újkeletű bányász- és ipari tömörülés példája.

A hegységek és síkságok különböző termelés jellegű vidékét elválasztó területsáv az úgynevezett vásáröv: ennek a völgyekkel való metszésében fejlődik ki a kereskedő és jórészt iparos városok egész sorozata. Ez a jellegük főleg a XIX. században bontakozik ki, azelőtt a völgykijáratok hadászati értékelésének megfelelően inkább mint várak, erődített helyek, némelyikük mint főpapi székhely jelentős. Sokuk hátterét nyájas bortermő hegyek alkotják. Ilyen úgynevezett vásárvárosok a Kis-Alföld szélén: Pozsony, Nyitra, Léva, Esztergom, Pápa, Szombathely, Sopron; a Nagy-Alföld szélén Budapest, Eger, Miskolc, Sátoraljaújhely, Ungvár, Munkács, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Temesvár. Megtalálhatók ezek az Erdélyi-medence szélein (Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyszeben) s a Dunántúl hegységeinek lábainál is (Székesfehérvár, Veszprém, Pécs). Folyami átkelőhelyek: Pozsony, Győr, Komárom, Budapest, Baja, Újvidék, Szolnok, Szeged, Arad.

Budapest vásárváros is, folyami átkelőhely is, a mel-

lett a legnagyobb terményfeleslegeket produkáló tájnak, az Alföldnek, a nyugati piachoz legközelebbi sarkában, víziút mentén fekszik, még hozzá ott, ahová az egész ország természetes útvonalai a hegységkeretről lefutó völgyek folytatásában összefutnak. Sorsa az Alföldével közös. A török előtt volt már főváros, Mátyás gazdag Magyarországon első fénykorát éli, a török időkben jelentősége az Alföld pusztulásával együtt csökken. A múlt században megindult új fellendülését az Alföld XVIII. századi újratelepülése vezeti be. Már jelentékeny gazdasági központ, amikor a reformkorban szellemi központtá és a hagyományok révén politikai fővárossá válik. A nemzet hatalmas fővárost akart: részben ez magyarázza, hogy rövid száz év alatt, de különösen a kiegyezés óta minden egyéb magyar várost minden vonatkozásban messze meghaladó jelentőségű központtá nőtt; vele szemben az egész ország csak «vidék».

A XIX. században egész Európában gyors, nálunk azonban lázas ütemű volt az élet átalakulása. A szellemi fejlődésnek bizonyára azonos gyökérből eredő hajtása mind a természettudományoknak a XVIII. század végétől kezdve a technikai találmányok egyre szaporodó seregét kitermelő haladása, mind pedig azok a politikai eszmék, amelyek a XIX. században válnak uralkodóvá. Átalakul a társadalom, a termelés és a mindennapi élet rendje, a liberalizmus politikai és társadalmi, a kapitalizmus gazdasági rendszerének keretei között, a technika eszközeinek egyre növekvő igénybevételével. A különböző jogi kötöttségek alól felszabaduló tömegek szabad mozgása és szabad versenye a népesség tömörülésében nagy eltolódásokat okoz Európa-szerte. Mindebben mi is részt akartunk venni és részt is vettünk. Hogy is ne lett volna gyors nálunk a dolgok változása, amikor még másfélszázados pótolnivalónk is volt a török idők jóvoltából! Ha

pedig tudjuk, hogy ezen felül még mennyi volt a külön magyar problémánk — a szabadságharcot, majd a ki-egyeződést követőleg közjogi viszonyunk Ausztriával, a nemzetiségek öntudatra ébredésével együttjáró egyre súlyosabb gondok — akkor csodának kellene tartanunk, ha minden feladat megoldása jól sikerült volna. A falu—város viszonyának alakulásában egyik legnagyobb bajunk, aminek következményei valamennyi egyéb bajunkkal is összefüggenek, az volt, hogy olyan jellegzetesen a városiasodás és iparosodás jegyében folyó korszak kezdetén, amilyen a múlt század, hiányzott nemcsak a kellő erejű polgárságunk, hanem olyan rétegünk is, amelyből elég gyorsan nőhetett volna az új városiasodás kereteit megtöltő igazi magyar polgárság. Napjaink sokat vitatott társadalmi és gazdasági problémáihoz jutottunk el ezzel. Ezek megvitatása nem lehet célunk, csupán azt hangoztatjuk, hogy ilyen kérdések higgadt megítélése a multnak és a tájnak helyes ismerete nélkül nem lehetséges. Éppen azért hallunk inkább szenvedélyes mint higgadt hangokat ezen a téren, mert a vitatkozók nagyrésze, sajnos, sem a tájat, sem a multat nem ismeri.

Mendöl Tibor.

LITURGIA ÉS NÉPHIT.

A magyar néprajzi kutatás hosszú időközön keresztül alig méltatta szorgosabb figyelmére a magyar népi műveltség és a keresztény vallás, meg a belőle sarjadó kultúra bensőséges kapcsolatát. Erejének javát a magyarság autochton vagy annak vélt javainak megismerésére fordította. Pedig a kereszténységben élt majd ezer esztendő nem szállhatott el hatástalanul a magyar nép feje fölött. Nemzeti-népi egyéniségünket a keresztény életalakítás általában nem csonkította meg, hanem éppen ellenkezőleg: a magyar népkultúra csodálatos kivirágzását, egyetemes gazdagodását segítette elő. A kereszténység sokrétű hatását itt nem szükséges még nagy vonásokban sem részleteznünk, csak egyetlenegy mozzanat elemzésére vállalkozunk: a keresztény liturgia és a magyar néphit vizsgálatára.

A néphagyomány és liturgia kölcsönös kapcsolatait, termékeny összefüggését már sokszor elismerte a magyar tudományos kutatás, azonban mindeddig meglegedett néhány általános utalással, elvi kijelentéssel, esetleg egyoldalú szakszemponatok alkalmazásával.

A magyar liturgiátörténeti kutatás néhány nagy-érdemű kezdeményezéstől és eredménytől eltekintve, még munkájának legelején, az adatközlés és tájékozódás stádiumában van és így nem is lehetett alkalma arra, hogy a liturgiának a magyarság szellemi életére, különösen pedig

a népeletre gyakorolt megszívlelendő hatását felmérje. A céhbeli néprajztudomány nagy teljesítményei ellenére is nem egy okból hosszú ideig idegenkedett annak a hatásnak tüzetes elemzésétől, amelyet akár a katolikus, akár a protestáns kereszténység a magyar népeletre gyakorolt. Pedig a két tudományszak sokban kiegészíti egymást és dolgok összefogása sok kitűnő tanulsággal járhat. Igazolja egyrészt, hogyan illeszkedett bele népünk az Egyház liturgia-rendszerébe, az életnek keresztény formáiba és felfogásába, másfelől azonban — és ez a tanulság számunkra itt fontosabb — azt is bizonyítja, hogy népünk lelkivilágában micsoda újabb hiedelmek, hagyományok, szokások sarjadtak e hivatalos kultusz nyomán, azaz népkultúránknak mekkora gazdagodásával járt a Tízparancsolat és a Hegyi Beszéd világnézete.

Amikor népünk megkeresztelkedett, az Egyház liturgia-rendszere már meglehetősen kialakult és így természetesen nagyjából a meglévő keretekbe illeszkedtünk bele. A középkor folyamán azonban mégis sajátos liturgikus gyakorlat alakult ki hazánkban, amely egészen a nagyszombati zsinatig (1611) élt. Ettől kezdve Pázmány Péter javaslatára a *Rituale Romanum* vált nálunk is általánossá. A régi magyar liturgiának azonban néphagyományainkban számos nyomával találkozunk. Ezekre dolgozatunkban csak részben terjeszkedhetünk ki.

Középkori liturgiánknak legértékesebb emléke, a Pray-kódex és a legújabban fölfedezett Szelephényi-kódex francia bencés ihletést árul el, tehát a legrégebb liturgikus szálak Franciaországhoz fűznek bennünket. Elég jelentős az olasz és német földről származó hagyaték is. Imitt-amott a keleti egyház hatása is mutatkozik. Ezeknek részletezése itt nem lehet feladatunk. Szép számmal akadnak azonban sajátosan magyar liturgikus kezdeményezések is. A középkori magyar liturgia tehát nem egyszerű függ-

vénye külföldi liturgiarendszereknek, nem veszi át szolgai módon más nemzetek kialakult liturgikus gyakorlatát, az Egyház előírt kultuszát is megtoldja a maga sajátos szükségleteivel. A katolicizmus közös élményéből fakadó természetes egyezések mellett is találkozunk olyan szokásokkal, amelyek csak hazánkban fejlődtek ki.

A lutheri és kálvini reformáció terjedésével a protestáns magyarság természetesen új liturgikus gyakorlatot tett magáévá. Népünk szívós hagyománytisztelőtét azonban jellemzően mutatja, hogy középkori liturgiáknak számos eleme él laikus népszokásként a református magyarság körében is.

A liturgián Mihályfi Ákos, a jeles egyházi szakíró meghatározása szerint a nyilvános istentisztelet (cultus) összes külső megnyilatkozásait értjük. A liturgiának két főcélja van: az egyik Isten dicsőítése, imádása, a másik pedig az ember megszentelése.¹

Szűkreszabott terünkön természetesen nem vállalkozhatunk a liturgia és néphit összes vonatkozásainak elemzésére. Vizsgálódásaink íft és most csak a liturgia gyakorlatibb feladatára, vagyis az emberek megszentelésére irányulnak. Ebben a tárgykörben sem foglalkozunk azonban az összes lehetséges kérdésekkel. Csak utalunk tehát azokra a liturgikus törőlr fakadt, illetőleg liturgikus hatásokkal gazdagodott népszokásokra, amelyek egyrészt az esztendő jeles napjaihoz (betlehemezés, regölés, Háromkirályok játéka, gergelyjárás, pünkösdölés stb.),² másfelől pedig az élet három nagy szükségéhez: a születéshez, házassághoz és halálhoz fűződnek. Nem elemezzük a népi éneklés és imádkozás³ liturgikus ihletéseit. Nem foglalkozhatunk népünknek a szentségek vételéhez kapcsolódó képzeteivel. Nem fejtegetjük katolikus parasztságunk szent-kultuszát, a reformátusok bibliaélményét sem. Mindezek a tételek egyenként külön tanulmányt igényelnének. Most csak

népünknek a szentelményekhez fűződő képzeivel, hiedelmeivel akarunk foglalkozni, hiszen a liturgia néphagyomány képző hatása talán itt a legelevenebb.⁴

A szentelmények a katolikus egyház által a szentségek mintájára alapított látható jelek, amelyek bizonyos, főleg természetfölötti hatásokat hoznak létre, így segítő malasztot, a bocsánatos bűnök eltörlését, a gonosz szellemek távoltartását, a földi javak védelmét. A szentelmények céljukat tekintve, vagy áldások (benedictio), vagy ördögűzések (exorcismus), a szerint amint vagy Isten áldását kérik, vagy a gonosz szellem erejének megtörését szolgálják. Dolgozatunk első felében az áldások, a másodikban pedig az ördögűzések néprajzával foglalkozunk.

I.

Már a primitív, pogány népek szerették átlelkesíteni a természet anyagi rendjét, az ember és a környező világ között iparkodtak minél bensőségesebb vonatkozásokat teremteni. Az anyagi világ nemcsak pusztá valóság, hanem mélyértelmű szimbólum és tanítás a szemükben. Sokszor tulajdonítanak tehát a természet növényeinek, állatainak, élettelen tárgyainak valóságos anyagi mivoltuk mellett jelképes tartalmat, szakrális jelentést is. A dolgok kultikus szertartás által már a pogány népeknél is mágikus színezetet nyerhetnek (tabu, totem, stb.), a katolikus gyakorlatban pedig szentelménnyé válnak, amelyeknek az egyházi felfogás, meg a belőle fakadó jámbor néphit értelmében egyaránt különleges foganatosságuk, malasztközlő erejük van. A szentelmények anyaga (víz, só, virág, fű stb.) beletartozik ugyan a természet tárgyi világába, anyagi állagába, azonban a szentelés és áldás által karizmatikus jelleget nyer. Az Egyház tehát a régiek szimbolikus természet-szemléletét elismerte, megszentelte, művészetében és

liturgiarendszerében fölhasználta. Elég csak a *Physiologus*-nak, ennek a középkori misztikus természetrajznak egyetemes szellemi hatására utalnunk.⁵

Az Egyház szentelményei különösen a középkorban kiterjedtek a hívő nép egész életére, minden szükségletére. Egyaránt megszentelték az élő és élettelen természetet, a földi lét állomásait és a mindennapi élet szükségleteit. A primitív-pogány népeknek mágikus lelkivilágát, irracionálisra hajló magatartását, sajátos szemléletmódját a kereszténység általában nem törölte el, hanem megnevesítette a maga karizmatikus rendjével. Az Egyház böles türelme következtében ennek az ősi népéletnek így számos megnyilatkozása maradt fenn keresztény változatban, a liturgia keretében. A liturgia azonban maga is számos új népszokást, hagyományt és hiedelmet kezdeményezett.

A szentelmények át meg átszövik népünk személyes életét és mindennapi munkáját. Egészséget és oltalmat közölnek a bennük bízókka. Természetesen a szentelmények a maguk eredeti jelentésében nemcsak a katolikusoknál élnek, hanem mint laikus népszokások, csökevényes hiedelmek a református népnél is megtalálhatók.

Legáltalánosabban elterjedt szentelmény a szenteltvíz, amely különben majd minden áldásnál és exorcizmusnál szerepel mint a tisztulásnak és megszentelődésnek egyik fontos eszköze. Több alkalommal és több szent nevében szokták szentelni (Vízkereszt napján, Nagyszombaton, vasárnap, továbbá Szent Anna, Szent Ignác, Xavéri Szent Ferenc ünnepén). Idesorozhatjuk a búcsújáró szentkútak vizét is (Mátraverebély, Vác, Bodajk, Tét, Kálnok stb.), ezeket messze földre el szokták hordani. Népünk a szenteltvizet sok ügyében-bajában tartja foganatosnak. Így Tápén, ha fáj valakinek a feje, szenteltvizes ruhával borogatják. Dorozsmán a lázas beteg homlokát szentelt vízzel kereszt alakjában szokták kengetni. Fehér megyében a haragos

emberrel szenteltvizet itatnak. Tiszapüspökin a szenteltvízzel fölhintik az egész lakóházat, hogy oda gonosz lélek, betegség vagy haragos átka be ne juthasson. Kemencén (Hont) amikor a tojáást a lúd alá teszik, előtte szenteltvízzel megkeresztezik. Göcsejben a mezőre kihajtott marhákat szenteltvízzel locsolják meg, hogy a gonoszok ne árthat-
sanak nekik.⁶

A meghatározott ünnepek szertartásaihoz kötött, népszokássá honosodott szentelmények naptári sorrendben a következők:

A Gyertyaszentelő Boldogasszony napján szentelt gyertya egyike a legrégebb hazai szentelményeknek. A Praykódex tanúsága szerint a magyar középkorban ezen a napon először a tüzet áldották meg, majd ennél a tűznél gyújtották meg aztán a gyertyákat. Népünknek azóta is egyik nagyra tartott szentelménye. Nincsen katolikus parasztház, ahol ne volna. Rendesen a sublót vagy láda fiában tartják, vagy pedig felöltöztetve a falra akasztják, hogy főképpen vihar idején meggyujtsák és imádkozzanak mellette. Ezt gyújtják meg a vízkereszt-i házszentelésnél, továbbá ha beteg családtaghoz kihozza a pap a Szentséget. A haldokló kezébe Szegeden azért adnak szentelt gyertyát, a világ világosságának, Krisztusnak jelképét, hogy az ördög ne tudjon rajta erőt venni. Piricsén (Szabolcs) azért teszik a kezébe, hogy ne keresse sokáig a mennyország ajtaját. Dombrádon különösen a hétszer szentelt gyertyát tartják hasznosnak. El szokták tenni, mert azt tartják, hogy a világ vége előtt nagy sötétség lesz és csak az ilyen gyertyával lehet világítani.⁷

Szent Balázs napján történik a Balázs-áldás, vagy másnéven balácsolás, vagy amint Jászladányon hívják: torokkodás. Szent Balázst a Legenda Aurea egyik részlete nyomán ősidóktól fogva tiszteli a keresztény nép, mint a torokbajok csodálatos gyógyítóját. Sajátságos, hogy a

balázsolás az egyetemes Egyházban nem mondható általánosnak, csak Közép-Európában ismeretes. A hivatalos áldásnak sajátos népi fejleménye, hogy azok, akik Apátfalván (Csanád) a templomban Balázs-áldásban részesültek, azoknak is megsimogatják a torkát, akik otthon maradtak, hogy az övék se fájjon.

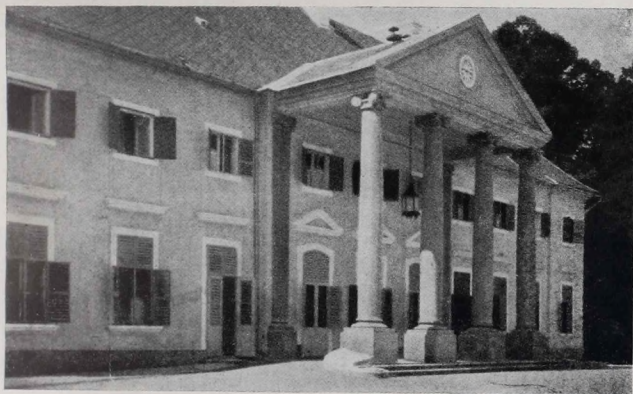
A Rituale Strigoniense megemlékezik a Balázs-napi almaszentelésről is. Az almaszentelés más szentek napján külföldön is megvan, a Balázskor való szentelést azonban sajátos magyar liturgikus fejlődésnek kell tekintenünk. A szentelmény eredete, összefüggései még ismeretlenek. Zalabaksán a szentelt almával a torokfájást meg szokták füstölni. Parádon Balázs napján szentelt almának héját parázsra vetik és füstjét belélekezik: szintén torokfájásról jó.⁸

Hamvazószerda a nagybőjt kezdete. Mise előtt van a templomban a hamuszentelés a multévi virágvasárnap szentelt barkából, utána pedig a hamvazás. A hamu a bűnbánat jelképe már az Ószövetségben is. Népünk a hamvazásnak többféle szentelményjelleggel tulajdonít. Jászladányon a hamvazást fejfájás, szűrés orvosságának tartják. Apátfalván (Csanád) szintén hamvazkodnak fejfájás ellen is. Sajátságos, hogy a templomból hazatérők összedörzsölik a homlokukat az otthonmaradtakéval, hogy azoknak se fájjon a fejük.⁹

Szent Benedek napján a bencés-rend legközvetlenebb hatásának színhelyén, Dunántúl, sokfelé hagymát és zsírt szenteltetnek, amelyet sokféleképpen alkalmaznak. A szentelmény eredete még tisztázatlan.¹⁰

Virágvasárnap ünnepli a katolikus Egyház Krisztusnak Jeruzsálembe való diadalmas bevonulását, erre emlékeztet a barkaszentelés. A szentelt barkát népünk szentelménynek tekinti. Használja orvosságul: Szegeden a család mindegyik tagja elnyel belőle egy-egy szemet hideglelés

Nagyvázsonyi gróf Zichy-kastély utcai homlokzata. (Rados Jenő :
Magyar kastélyok c. műből.)

Nemespécselesi parasztház oszlopos tornáca. (Tóth Kálmán :
A Balatonvidék népének építészete c. műből.)

ellen. Máshol torokfájásról jó. Sándorfalván (Csongrád) a barkával a haldokló ember feje fölött keresztet rajzolnak, hogy kimúlása nyugodtabb legyen. Másra is használják: Eger vidékén, ha virágvasárnap a szentelt barkával megvesszőzik a tehenet, nem lesz véres a teje. Szegeden, hogy a sertésvészt távol tartsák, az ólküszöb alá szentelt barkát tesznek. Néhol a szentelt barkát porrá égetik és a vetőmag közé vegyítik, hogy jó termés legyen. Ország-szerre használatos a szentelt barka égháború idején is: Szeged-Felsőtanyán a barkát ilyenkor szentelt gyertya lángjánál meggyújtják, a kémény alá tartják, hogy füstje eloszlassa a rossz fellegeket. Szilágyságban ézengéskor szentelt barkával füstölik a házat a veszedelem ellen.¹¹

Nagyszombat reggelén van a tűzszentelés, amely minden valószínűség szerint ősi pogány hagyományokban gyökereszik. A germánok ugyanis isteneik tiszteletére tavaszi tüzet gyújtottak, hogy így földjeik termékenységét biztosítsák. Szent Bonifác, a németek apostola, ezt az ősi szokást a nagyszombati tűzszenteléssel és annak egyházas értelmezésével helyettesítette. Az egyházi szimbolikában ugyanis a kialvó, majd újra fellángoló tűz Krisztust jelképezi. A nagyhét három utolsó napján ugyanis az ősegyházban Krisztus halálának emlékezetére eloltották a gyertyákat és csak a föltámadás ünnepén gyújtották meg újra. Az Egyház hatása alatt a hívek sem gyújtottak és sok helyen még ma sem gyujtanak tüzet ezekben a napokban. A tűzszentelés rendszeren úgy történik, hogy a tavaly szentelt barkára tüzet csiholnak és így gyújtják meg az örökmécsest, illetőleg a gyertyákat. Maguk a hívek pedig az új tüzet, amellyel husvétii eledeleiket is megfőzték, a tűzszentelés maradványaiból: paraszából vagy szenéből gerjesztették. Ezeket természetesen szentelménynek tekintették. Hazánkban az erre vonatkozó első feljegyzés már a Pray-kódexben megtalálható. Azóta a szentelt tűz haza-

hordásának hagyománya megszakítatlan. Pápán edényekkel szoktak állani az asszonyok a tűzszentelés körül, hogy parazsat vihessenek haza. Bakonyszentivánon a hamut is elviszik és kiszórják a földre, hogy jó termés legyen. Szeged-Alsóvároson a tűzszentelésre a hívek szőlőjükből visznek vesszőket, amelyeket szertartás alatt a tűzbe tartanak. Az így megszentelődött venyigéket aztán a szőlőnek, esetleg a szántóföldnek négy sarkába ássák el. Ez a szokás középkori liturgikus gyakorlatnak nyomait őrizte meg.¹²

A húsvéti ételszentelés ¹³ a szentelmények egyik megragadó fajtája. Az ételek megáldására már Jézus is példát mutatott a csodálatos kenyérszaporításnál és az utolsó vacsorán. A megszentelt húsvéti eledel megvédte a híveket a hosszú bőjt után a mértéktelenség kísértéseitől. Ezek az ételek többfélék és jelképes értelmük is van. Ilyen a húsvéti bárány, amelyet húsvétjukon már az ótestamentomi zsidók is ettek keserű salátával és kovásztalan kenyérral. Egyiptomból való menekülésüknek és elsőszülöttjeik váltóságának emlékezetére. Minthogy Krisztus az emberiség váltóságára jött a földre, érthető, ha már az újszövetségi szentkönyvek is ezekre az ótestamentomi előképekre támaszkodva, Krisztust Isten bárányának nevezik. Az agnus-Dei jelkép már az őskeresztény művészetben is előfordult. Az ország több vidékén húsvét napján bárányt is esznek, amelyet régebben megszenteltettek.

A legrégebb húsvéti eledel közé tartozik a tojás, amely a feltámadó életnek jelképe. A húsvéti eledelhez már régóta hozzátartozik a sonka és a fonatos kalács is. Ez utóbbihoz a Sándor-kódex mélyértelmű magyarázatot fűz.

A húsvéti eledel szentelményszámba mennek még manapság is, annak ellenére, hogy az ételszentelés már nem általános, de kultikus jellegüket a néphagyomány még mindig őrzi. Göcsejben a szentelésre sonkát, kalácsot, tojást,

tormát küldenek a kengyeles kosárban. A tojás hiedelmük szerint Krisztus keresztfáját, díszítése Krisztus kötelét, a torma meg a keserűségét jelképezi. Először a tormából eszik a család minden tagja, eredeti értelme szerint bizonyára azért, hogy erős íze, könnyfacsaró illata a gonosz lelkeket elriassa, mostani felfogás szerint pedig, hogy nyáron a szabadban való pihenésük alatt a kígyó szájukba ne másszék és hogy gyomorgörcsük ne legyen. Aki húst nem küld szenteltetni, az nagyszombaton este a kosárba helyezett ételneműeket a szoba ablakába teszi ki és reggel ott hagyja, mert akkor éjjel az Úr angyala minden házat megnéz és a kint talált eledeleket megáldja. Evés alatt a szentelt tojásból megkínálják egymást. Arra nagyon vigyáznak, hogy kivel ették, mert ha az erdőben eltévednek, csak az illetőre kell gondolni és eligazodni. A Felső-Ipolyvidéken a húsvétvasárnapi misére kosarakban kalácsot és sonkát visznek. A kosarakat a padok mellé rakják, asztalkendővel és kisabrosszal terítik le. Minden gazdasszony arra törekszik, hogy övé legyen a legkiválóbb és legszebb. Az új asszonynak legelső teendői közé tartozik, hogy ezt az abroszt elkészítse. Megtörténik, hogy a lakodalmi kalácsot is ebben viszik a lakodalmas házhoz. Régebben a vetőabroszt is elvitték a templomba. A gazda a karján tartotta, vagy a kalács alá, a kosárba helyezték el. Aznap délben az ebédnél ezt terítették föl az asztalra. A hulladékokat nem söpörték le, hanem összegyűjtötték, elrakták és torokfájásnál, meg más betegségeknél orvosság gyanánt használták. Kézdividőben azt tartják, hogy a húsvéti szentelt eledelekből csak azoknak szabad enniök, akik bűneiktől megszabadultak, azaz meggyóntak.

Agnus Dei, vagy röviden agnus névvel illetik azokat a viaszképeket, melyeket régebben a pápa fehérvasárnap a Santa Croce in Gierusalemme templomában a húsvéti gyertya maradványaiból szentelt. Alakjuk hosszúkás,

egyik felükön könyvön fekvő bárány keresztes lobogóval. Feliratuk: *Ecce agnus Dei, qui tollit peccata mundi*. Az Agnus Dei szentelménynek számít. Eredeti célzata szerint pogány szokást helyettesít, illetve nemesít meg. A pogány rómaiak ugyanis illetlen képekkel jelölt érmeket akasztottak gyermekeik nyakára a megigézések ellen. Az Agnus Dei viselőjét a megváltás titkaira, a húsvéti bárányra emlékezteti, továbbá megóvja a kísértésektől, a természet csapásaitól, a nehézkéseket megkíméli a szerencsétlen szüléstől, minden híveket pedig a hirtelen haláltól. Az Agnus Dei hazánkban nem volt régebben ismeretlen. Így megemlékeznek róla a pannonhalmi főapátság régi leltárai. Több helyen oltárok, szobrok hathatós díszeként is szerepel. Magyar István protestáns prédikátor följegyzése szerint nálunk is hordozták a katolikusok nyakukba akasztva az Agnus Dei-t. Későbbi időkből a megfigyelések hiányzanak, amiből arra következtethetünk, hogy hazánkban ez a kegyes szokás már kihalt.¹⁴

Szent Márk napján országSZerte ismeretes szokás a búzaszentelés. A szentelt búzát a hívek szentelménynek tekintik. A palócoknál a szertartás közben a lányok a magukkal hozott friss búzaszál-koszorúkkal a templomi zászlókat, a búcsús feszületet és Jézus szobrát megkoszorúzzák. A szertartás végén a megszentelt búzavetésből mindenki tép néhány szálát. A férfiak kalapjuk mellé tűzik, a nők imádságos könyvükbe préselik. Vannak, akik egész marékkal visznek haza. Ezek a szentelt búzát otthon belevágják a kislibák eledelébe, vagy elteszik a sublót fiába és ha a gyerekeknek nyilalása támad, belefőzik abba a lébe, amivel a fájós részeket mosogatják. Algyőn a hívek mindenféle magvakat visznek a szertartásra, mert ha ezeket vetik el, akkor bő termést várhatnak. Tápén búzaszentelés alatt sok koszorút kötnek a templom zászlaira és keresztjeire. Nyolc napig ott marad rajtuk a templomban. Utána le-

veszik és a szántóföld négy sarkában a jégverés elhárítására elrejtik. Szegeden a régi kenyérsütögető asszonyoknál szokásos volt, hogy a kenyérnek tett kovász élesztőjébe Szent György-nap előtt szedett harmatot és Búzaszentelőkor szentelt búzaszálakat tesznek, hogy jobban megkeljen a tészta és így szebb legyen a kenyér.¹⁵

Úrnapja az Oltáriszentség sajátos középkori kultuszában gyökerezik. A szent ostya megszentelő erejéhez, gonosz és ártalmas dolgokat elűző hatalmához már a kora középkorban számos jámbor képzet és szokás fűződött, melyeket az Egyház is helyeselt, vagy legalább is eltűrt. Ilyen volt, hogy égiháború esetén a Szentséggel körüljárták a falut. Egyébként is általános szokás volt, hogy az Oltáriszentséget körülhordozták a tavaszi vetések között, hogy misztikus ereje egyrészt távoltartsa tőlük a természeti csapásokat, másrészt pedig, hogy bőséges termés járjon a nyomában. Ezekből az áldáskérő felvonulásokból alakult ki az úrnapi körmenet, amelynek a négy világtáj felé adott áldása ma már spirituális jellegűvé vált, régebben azonban konkrét jelentése volt: a földnek, a zsendülő természetnek megáldása.

Manapság országszerte ismeretes szokás a négy áldás színhelyének, a négy úrnapi sátoznak felékesítése. Ez vagy egy-egy jelesebb nemzetség kiváltsága, vagy pedig jámbor társulatok, alkalmi közösségek vállalják. A virágot, füvet, zöld ágat rendszeren az összes hívek hordják össze kertjük virágaiból, vagy olyan mezei virágból, amely a földjükön termett. Az úrnapi virág szentelménynek számít. Szegeden a halott feje alá olyan virágot, füvet tesznek, amelyen a sátorban az Oltáriszentség állott. Tápén az úrnapi koszorút az álmatlan beteg feje alá teszik, hogy pihenni tudjon. Szilágyságban a nyavalyatörőst úrnapi virággal szokták megfűstölteni. Mezőkövesden Úrnapján a templom követét teleszórják kakukfűvel. Az ünnep nyolcada után

az asszonyok fölszedik, a tehénnek adják, hogy jól tejeljen, rontás ne fogja, vagy pedig odaszórják a méhes elé, hogy a méhek ráröpülven, jövőre nagyobb rajt eresszenek. Böhönyén (Somogy) a zöld gallyakat a kertek ágyasaiba szúrják le azért, hogy a vetést a kártevőktől megvédjék, azután meg hogy bő termésük legyen.¹⁶

Sarlós Boldogasszony napján az Egyház Szűz Máriának Szent Erzsébetnél való látogatásáról emlékezik meg. Ezen a napon az ország több helyén, tudunkra Szegeden, Tápén, Nagykörűn a templomban fodormentát szoktak szenteltetni és foganatos orvosságnak tartják. A szentelvény eredete, liturgikus összefüggései még tisztázásra várnak. Nem lehetetlen, hogy sajátos magyar szertartási fejleménnyel van dolgunk.¹⁷

Nagyboldogasszony Szűz Mária mennybemenetelének ünnepe. Az ország több vidékén ezen a napon füvet szentelnek. A szokás még középkori liturgikus hagyományokban gyökerezik. A nagyboldogasszonyi szentelt füvet különösen a halottak koporsójába szokták tenni, bizonyára azért, hogy Szűz Mária pártfogásával az ő testük is dicsőségben jusson az égbe.¹⁸

Karácsony böjttjén még nemrégiben is megvolt, főképpen palóc vidékeken, egy különleges szokás, az ostyahordás. A karácsony előtti napokban a kántor kedves növendékeivel ostyát küld a tehetősebb házakhoz, amiért neki és a gyerekeknek egyaránt ajándék jár. Karácsony estéjén a háznép ezt az ostyát eszegeti. Más helyen nem eszik meg, hanem a gazda ollóval keresztalakot nyír belőle és a gerendára akasztja. Egészen a következő karácsonyig ott függ és vigyázza, oltalmazza a ház népét. Ennek az ostyának szentelvényjellege kétségtelen, valószínűleg a középkori eulógiának csökevényes maradványa. Az eulógia jelentette azt a megszentelt, de nem konszekrált kenyeret, amelyet azok a hívek vettek a mise alatt maguk-

hoz, akik nem járultak szent áldozáshoz. A régi szokás karácsony nagy ünnepéhez tapadva, a palócok között fönmaradt.¹⁹

Szent János evangélista napján szokásos a bor megáldása. A szentelt bor mai napig kedvelt népi szentelmény, amelyet sok célra használnak: a betegeket itatják vele, fölhintik a házat, hogy a gonosz lélek szándékától megtalmozza. A Szent János áldását középosztályunk is ismeri. A búcsúpoharat jelenti. A vallásos képzetek már kihullottak, csak a pusztá név maradt meg belőle. A középkorban ugyanis szentelt borral kínálták meg azokat, akik útrakelnek, búcsúzkodnak, hogy a Szent János nevével kapcsolatos szentelmény az út veszélyeitől és kísértéseitől oltalmazza meg őket.²⁰

*

A bármely alkalmas napon kiszolgáltatható népszerű áldások, illetőleg szentelmények főképpen a búcsújáró kultusszal kapcsolatosak. A szentkútak vizére már utaltunk. A búcsúfia is valamikor szentelményszámba ment, amely, ha még nem homályosult is el teljesen, napjainkra mégis erősen megfakult. A búcsúfia rendszerint szentkép, vagyis a kegykép másolata, hátlapján alkalmas imádsággal, könyörgéssel; érem szintén a kegykép ábrázolásával; szobrocska, azaz a kegyszobor kicsinyített mása; olvasó; színes gyertyák. Mindezeket vagy maguk a hívek érintik a kegyképhez, vagy pedig megszenteltetik. A gyerekeknek szánt búcsúfia közül a mézeskalács, különösen pedig a mézeskalácsból készült olvasó a legáltalánosabb. Ritkábban fordul elő Szűz Máriát, azaz a kegyképet, a Szentháromságot, a kis Jézust, a pelikánt és egyéb szent alakokat formázó mézeskalács. Nem lehetetlen, hogy a mézeskalács valamikor kultikus eledel, eulógia volt. Megették, hogy mintegy megszentelődjenek a szent alakok

magukhoz vételével. Erre utal az a mézeskalácsosok között élő hagyomány is, hogy ezt a mesterséget a barátok találták ki.

Régi miraculum-könyveink tanúsága szerint a kegytárgyak megáldása mellett búcsújáróhelyeinken valamikor számos szentelmény, áldás és exorcizmus virágzott, amelyeknek napjainkra már csak nyomai maradtak. Így Búcsúszentlászlón a Szent Vince-áldás, Máriaremetén pedig a gyermekek megáldása.²¹

*

Vannak még egyéb szentelményszerű néphagyományaink is, amelyekről részletesebb adatok híján egyelőre csak föltételezhető, de megfelelő analógiák alapján nagyon valószínű, hogy régi liturgikus gyakorlat hajtásai. A szükséges kérdések tisztázása elsősorban liturgiátörténeti kutatásunk föladata. Itt csak néhány összefüggésre utalunk.

Sajátos szentelményféle a nagypénteki kenyér, amely eddigi tudomásunk szerint csak Szegeden és környékén ismeretes. Nagypénteken egy öklömnyi kenyeret dagasztanak. Ezt később megszáritják, elteszik s akkor veszik elő, amikor valaki a vízbe fullad. Ilyenkor a közepét kifúrják és égő gyertyát állítanak bele. A vízre eresztik és ahol a gyertya belefordul, ott kell a holttestet keresni. A nagypénteki kenyér nézetünk szerint a nagycsütörtöki eulógiának értelmevesztett csökevénye.²²

Nagyon valószínű, hogy az aratókoszorú is régebben szentelmény volt. Sok jelből következtethetünk arra, hogy az aratókoszorúkat és kévüket, mint a termés szimbólumait, a pap valamikor megszentelte. Ezzel magyarázható szentelményszerű alkalmazásuk. Még a XVI. században is élő szertartás volt az új kenyér megáldása is. A jámbor szokás napjainkban újjászületőben van.²³

Göcsejben Kisasszony napjára virradó éjjel az elve-

tendő búzát ponyvában a szabad ég alá helyezik, hogy a harmat, vagy mint mondják: az Úristen szentelése fogja meg. Ez a szokás régi, másfelé még most is élő liturgikus gyakorlat csökevénye. Az Egyház ugyanis a vetőmag szentelésére Kisasszony napját rendelte. Az áldás valamikor nálunk is ismeretes lehetett, később azonban a hivatalos magyar egyházi gyakorlatban elenyészett. A jámbor göcseji néphagyomány azonban megőrizte emlékezetét.²⁴

Szeged környékén általános szokás, hogy esküvőre menet a menyasszony, olykor a vőlegény cipőjébe, illetőleg csizmájába régi, Szűz Mária képével díszített ezüstpénzt, ú. n. máriahúszast tesznek, hogy ha rontásba lépénének, ne foghasson rajtuk. Egyébként is igen sokan hordanak, különösen az öregek ilyen máriahúszast a zsebükben, ami különben a családban vándorolni szokott nemzedékről nemzedékre. Azt hisszük nem tévedünk, amikor ezt az ezüst máriahúszast egy régi, még a XVIII. században is virágzó szentelménnyel hozzuk kapcsolatba. Háromkirályok napjának a víz- és krézaszentelés mellett még volt egy sajátos szentelménye, ami régi liturgikus művekben így szerepel: *benedictio in Festo Trium Regum trium munerum pretiosorum.*²⁵ Ilyenkor szentelték az aranyat, tömjént és mirrhát. Az arany helyett azonban a szegények ezüstpénzt is szentelhettek. Kegyelemközlő hatásait egy XVIII. századbeli hazai liturgikus könyvünk, a *Fasciculus Triplex* így jellemzi: 1. *Repellit languorem corporis.* 2. *Cum humili, & contrito corde portatur, conducit ad animae, & corporis salutem.* 3. *Sicut Aurum est a natura purum, durum, & splendidum; sic benedictum Aurum, cor purificat, facit ardens, & Spiritu Sancto plenum.* 4. *In memoriam revocat aureum Regnum Christi Domini, & nostram aeternam auseram coronam.* A megszentelt ezüst pénz természetesen nagy becsben állott a család tagjai előtt és karizmatikus jellegét megtartotta akkor is, amikor

a szentelmény az egyházi gyakorlatból kiveszett. Sajátos, bár érthető, hogy nem lehet helyettesíteni más, esetleg szintén Máriát ábrázoló pénzdarabbal.

Az ország több helyén, így Szegeden és a környező falukban és tanyákon általános hiedelem, hogy új ruhában először a templomba illik elmenni. Hogy miért, már nem tudják. Erre a hiedelemre is régi liturgikus könyveink derítenek világosságot. A Fasciculus Triplex szerint: *solent vel maxime occasione sponsalium, et matrimonii celebrati tempore, nova indumenta assumi; quae per maleficia perversorum hominum, uti saepius accidit, inficiuntur; quare consultum est: prius benedictionis virtute ea praemunire, quamquam quoties quis nova indumenta assumpserit, non inutiliter ea ad benedicendum obtulerit.* Az áldást az egyházi gyakorlatból elsodorta a jozefinizmus, de új ruhájában ma is sok jámbor léleknek első útja a templomba, az áldás egykori színhelyére vezet.

Itt említjük meg azt a régi, épületes szokást is, hogy a szülék beteg gyermekeiket fogadalomból valamelyik szerzetes rendnek, hazánkban főleg a ferenceseknek és pálosoknak habitusába öltöztették, hogy a rend mennyei pártfogói oltalmukba vegyék és minden bajtól megvédelmezzék a gyermeket. Ez a «beöltöztetés» megfelelő szertartás keretében rendszeren búcsújáróhelyeken történt.²⁶ Jellemző csökevénye ennek a régi gyakorlatnak, hogy a nyavalyatörős göcseji gyereket elviszik valamelyik kegyhelyre, ott új fekete ruhát vesznek neki és ezt addig viseltetik vele, amíg baja el nem múlik.²⁷

Igen elterjedt szokás volt és részben még ma is az, hogy a hívek főleg kegyhelyeken megszentelt szövegeket, képeket, érmeket hordoznak magukkal, hogy veszedelem, különösen pedig kísértés idején a bennükfoglalt segítő malaszt megoltalmazza őket. A képek és érmeek megszentelése ma is általános egyházi gyakorlat. A szabályos, egy-

házilag approbált szövegek mellett azonban hamarosan fölburjánzottak és elterjedtek olyan iratok is, amelyek kétségtelenül a hit tiszteletreméltó túlzásaiból fakadtak, azonban közel járnak a babonához. Az ilyenek ellen a hivatalos papi gyakorlat természetesen mindig küzdött, a vallásos néprajz tudománya azonban a keresztény folklore sajátos adalékait, a vallásos néplélek jellegzetes megnyilatkozásait ismerte föl bennük.

Régebben eléggé elterjedt szokás volt apró liturgikus szövegeknek, papirosra írt imádságoknak, vagy áldásoknak elnyelése, megevése, hogy a gonosz lélek ne találjon hajlékot az ember testében.²⁸ Bezerédi Imréről, a híres kurucvezérről tudjuk, hogy nyelt ilyen vallásos jellegű talizmánt.²⁹

Más esetekben a megszentelt szövegek kívülről kerültek a fájó testrészre.³⁰

Egyes áldásokat egyszerűen csak magánál kell az embernek hordania, hogy megvédelmezze minden testi-lelki bajtól. Ilyenek a Tóbiás áldása, a Hét mennyei szent zár, Jézus Krisztus levele stb.³¹ Ezek az áldásszövegek természetesen sohasem szerepeltek a hivatalos egyházi gyakorlatban, legföljebb eltúrt hiedelmek lehettek. Terjesztésükben része volt a középkori clerici vagantes rendjének is. Mai alakjukban a vallásos mágia körébe kell őket utalnunk.

Erre a gyakorlatra nézve legtanulságosabb egy XVII. századbeli ördögűző könyvecske, amely a gyöngyösi ferences kolostor híres könyvtárában maradt fenn. Anyaga német földről származott ugyan, de úgy látszik, hazánkban is szükség volt rá, hogy a nép liturgikus igényeit ki-elégítsék vele. A könyvecske különösen foganatosnak tartja és melegen ajánlja az olyan cédulákat, amelyekre megfelelő szertartások kíséretében áldásszövegeket írnak. E szertartások keretében először exorcizálták a papír

anyagát, majd a tintát és tollat, végül a pecsétet is. A cédula mindkét oldalára alkalmas liturgikus szövegek kerültek, amelyek a gonosz lélek távoltartására szolgáltak. Aki a cédulát, mint talizmánt, vagy amulettet magán viseli, mentesül az ördögi ártalmaktól. Akit azonban már megrontottak, annak ezt az írást el is kell nyelnie. Hasonlóképpen be kell adni a boszorkánysággal, vagy bármely más ördögi mesterséggel megrontott marhának is. De más esetekben is foganosoknak tekintették ezeket a cédulákat. Ha belőlük egyet-egyet a kert, szőlő, vagy szántóföld négy sarkába elásnak, az elemi csapások elkerülnek a vetéseket. Hasonlóképpen lehet a házat, istállót, gazdasági épületeket is megoltalmazni. Betegség idején el kell egyet belőlük nyelni, égháború alkalmával pedig meggyújtani és a házat kifüstölni. Igen foganosak nehéz szülés esetén is.³²

*

Népünk a templomnak és a templomi tárgyaknak is szentelmény jelleget tulajdonít, alkalmazásukban néha itt is jelentkeznek babonás képzetek. Néhány példa:³³ ha villám csap a templomba, azt valamelyik rossz ember megszenteltetlennítette. Ha a szobát a templom seprűjével söpri, a házra szerencsét hoz. Ha a marha szája fáj, a templom kulcsát kell benne megforgatni. A nyavalyatörőst a templom porával szokták meghinteni stb. Ez a felfogás az integritás jellegzetes néplélektani elvében gyökerezik. E szerint az egységes egészhez a legkisebb rész is szorosán hozzátartozik, az egész és részei sorsszerű kapcsolatban vannak egymással. Ami a résszel történik, akár áldás, akár rontás következtében, az történik az egészszel is. Így ha valakit meg akarnak rontani, az ártó művelethez elégséges az illető hajszála, lábanyoma is. Ráimádkozásnál a beteget ruhája is helyettesítheti. Az egésznek

karizmatikus hatásait tehát a legkisebb rész is közölni tudja. Érthető, hogy a templom, mint az isteni szolgálat színhelye, minden részével és tárgyával különös tiszteletben áll a jámbor nép előtt. A legközönségesebb, a kultuszhoz nem is tartozó templomi tárgyak, dolgok is megszentelődnek ebben a környezetben és ugyanazokat a kegyelmi hatásokat közvetíthetik a néphit szerint, mint a szabályos, elismert szentelmények és szakrális tárgyak.

II.

Nagy helyet foglalnak el a liturgikus népszokások között azok, amelyek az exorcizmussal, a bajelhárítással kapcsolatosak. Kétségtelen, hogy a szentelményeknek is van exorcista célzatuk, lényegében azonban mégsem tekinthetők ördögűzésnek, mivel uralkodó mozzanatuk inkább az áldáskérés. A középkori Egyháznak gazdag, az emberi élet minden ügyére-bajára, a test és lélek összes betegségeire kiterjedő exorcizmuskészlete volt. Elégé általános volt az a felfogás, hogy a betegséget ártó szellemek okozzák, amelyek az ember egészségére törnek, testét megrontják, bajt, szenvedést hoznak rá, jószágát elpusztítják és termését tönkreteszik. Kiválóbb, erősebb szellemre való hivatkozással, misztikus hatalmának hangoztatásával azonban a gonosz démonokra rájuk lehet parancsolni, engedelmségre, távozásra kényszeríteni. E ráolvasások, ráimádkozások lelki alapja a szó titokzatos erejébe vetett hit, amelynek nyomai népünkél még napjainkban is felfedezhetők. E szerint a szónak bizonyos határozományok között és bizonyos feltételek mellett mágikus ereje van. Ez a felfogás lényegében az imádság lélektanával rokon és abban a primitív-exaltált magatartásban gyökerezik, amely a kimondott szónak az érzéki világban, sőt a szellemi szférákban is hatalmat tulajdonít, amely

tehát a fogalom tárgyát a szóképzettel azonosítja, az ünnepélyes szóval kifejezett kívánság teljesebb felől nem kételkedik.

Ezt a felfogást a kereszténység legfőbb átalakította, másképpen színezte és hangsúlyozta, de nem törölte el. Ez a szublimáció nyilatkozik meg különben a keresztény ember imádságában is, amelyben azonban a kényszerítés képzelete már könyörgéssé enyhült. A betegség ártó szellemeit a keresztény nép a pokol fajzataival azonosította, akiknek hatalmuk van ugyan az emberek megkísértésére, meglátogatására, de csak bizonyos korlátok között. Elég csak a mindenség urának, Istennek erejére hivatkozni, a sötétség hatalmai máris rettegve menekülnek, azaz a beteg meggyógyul. Az élet királyának a gonosz lélek is szükölve kénytelen engedelmessé válni.

Az ősi, pogány betegségűző varázsigék szövegezése az idők folyamán természetesen keresztény hangulatúvá, evangéliumi ihletésűvé vált. Bizonyos, hogy a középkor dúsgazdag áldásanyaga, változatos exorcizmuskészlete a pogány inkantációk helyettesítésére alakult ki, szép példaként az Egyház bölcs alkalmazkodásának. Az áldások könyörögnek Isten hathatós jelenléteért, az exorcizmusok negatíve szintén ezt akarják: mintegy Isten megidézését, az ördögi kísértések elűzését. Ezek a hivatalos szövegek az orvostudomány újkori fejlődésével, kialakulásával, természettudományos igényeivel általában kivesztek az egyházi gyakorlatból, közben azonban jórészt laicizálódtak és új népszerű ráimádkozásokat, vulgáris exorcizmusokat szültek, amelyek egyébként sokat megőriztek az Egyház liturgikus hagyományaiból. Jellemző példája ez is annak a csereviszonynak, kölcsönös hatásnak, amely az Egyház és a nép között szakadatlanul fennáll. A pogány ráolvasások megfelelő átértelmezéssel, szublimált alakban helyet kapnak a középkori szertartáskönyvekben, hogy

utána alkalmas pillanatban, de most már liturgikus inspirációval gazdagodva, a nép újra adaptálja őket. Nem kell mondanunk, hogy a mi művelt, egyoldalúan racionálissá szikkadt felfogásunk ezeket a ráimádkozásokat nemcsak kétségtelen túlzásaikban, hanem a maguk teljes egészében babonának minősíti. Ez az elítélés elsősorban abból a lelkialkatbeli különbségből származik, amely ú. n. művelt osztályainkat az egyszerű néptől elválasztja és amely furesának, túrhetetlennek tekinti azt, ami más szemléleti síkon természetes és magától értetődő lehet. A népben még spontánul él a krisztusi igének igazsága arról a hitről, amely hegyeket mozgat és amely a gyógyulásnak sokszor igazán rendkívüli példáit mutatja.

A ráimádkozás analógiáit különben az evangéliumban is megtaláljuk, amikor Jézus a betegeket imádsággal gyógyítja. Rájuk teszi a kezét, amely karizmatikus erőt, segítő malasztot sugárzik, nyálából sarat csinál, isteni erejét így közölvén velük. Máskor az ördögöt úzi ki belőlük, mire testben, lélekben újjászületnek. Az Ő életének valóságos vagy költött mozzanataival hozzák kapcsolatba a beteg állapotát, hogy e párhuzammal az imádság fogatosabb, a gyógyulás pedig annál biztosabb legyen. Ráimádkozásainkban különben feltűnő az epikus elemek túlsúlya a könyörgő részekkel szemben. Ez bizonyára azért van így, hogy Krisztus életének, hatalmának költői részletezése, azaz valami misztikus beleélés ereje kényszerítse távozásra a gonosz lelket. A népies ördögűzések Istent a díszítő jelzők egész sorával halmozzák el, hogy ezzel a magasztalással egyrészt mintegy hizelegjenek neki és így kegyelmét, segítségét megnyerjék, másrészt pedig az ellenséges hatalmakat megfélemlítsék a mindenható Úrra való hivatkozással.

A Boldogasszony is sűrűn szerepel a szövegekben, hiszen az Egyház fölfogása és nyomában a nép jámbor

hite szerint különösen hasznos az Ő szent könyörgése. Szűz Mária áldott, életszerű asszonysága valamiképp közel áll a néplélekhez, így érthetjük meg a Szűzanyához való különös ragaszkodását és bizalmát. A többi előforduló szent személyek közül még csak Keresztelő Szent Jánost emeljük ki, aki méltó volt a nagy kiváltságra, Krisztus megkeresztelésére, amivel voltaképpen az új törvény kezdődik. Hatalma van tehát bűneink lemosására, ami egyúttal a testi gyógyulást is jelenti.

A ráimádkozások első fönnmarradt magyar, valószínűleg papi kézből származó szövegei, a Bagonyai Ráolvasások a XV. század végéről valók.³⁴ A következő század elejéről való Peer-kódex több áldást és ráimádkozást tartalmaz.³⁵ Jellemzően mutatja a hivatalos hagyomány laikussá válását az egyik latin szöveg és magyar fordításának párhuzamos közlése. Bornemissza Péter Ördögi kísértetekről szóló munkájában (1578) Tardoskeddi Szerencse Benedekné ajkáról nyolc ráimádkozást közöl, «kiket nagyannyátúl és egy misemondó paptúl tanult volt». E ráimádkozások (csúzról, fejfájásról, torokrekedésről, menyelésről, igézetről, öklelésről, gilisztáról, hasfájásról)³⁶ a gyakorlatot még virágjában mutatják be. Ekkor még nemcsak a parasztság világában élt, hanem az egész társadalomnak is jellegzetes megnyilatkozása, szükséglete volt.

Kétségtelen, hogy a protestantizmus józansága hatással volt az exorcizmusokra, mert magában az Egyházban is szűkebb térre korlátozódott. Legtovább a barátok gyakorlatában élnek. Erre utalnak egybek között a gyöngyösi és pozsonyi ferences kolostor kéziratoss exorcizmus-gyűjteményei a XVII. századból. Ez a körülmény különben a barátoknak népünkkel való ismeretes kapcsolatát is új oldalról világítja meg. A népgondozás az ő igazi területük, alkalmazkodnak tehát a nép lelkialkatához, igényeihez,

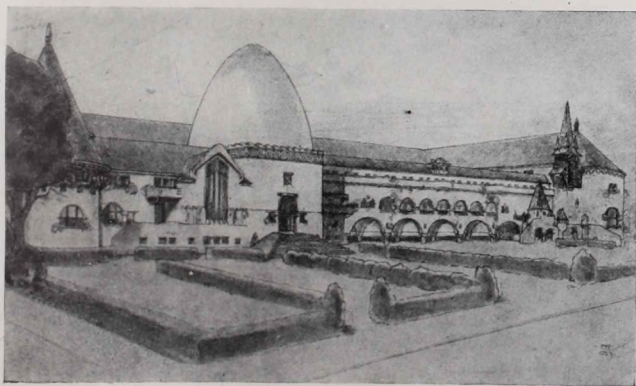

Torockai «füleskemence» (Szilády Zoltán: Erdély régi tűzhelyei. Néprajzi Értesítő. 1908. X. évf.)

Gárdonyi-mauzóleum. Thorockai Wigand Ede terve. 1923. Torockói «füleskemence» mintájára kiképzett kupolával. (Wigand: Architectura c. műből.)

Néprajzi Múzeum. Torockai Wigand Ede terve. 1923. Az előcsarnok alföldi búboskemence formájú kupolával van lefedve. (Wigand: Architectura c. műből.)

tudnak a nyelvén beszélni, minden ügyére-bajára találunk alkalmas szentelményt, lelki orvosságot, még akkor is, amikor a lelkipásztorkodásnak már modernebb, «felvilágosultabb» stílusa kezd kibontakozni. Ez is oka annak, hogy egy-egy ferences kolostor a népi jámborságnak tűzhelye — jórészük egyúttal búcsújáróhely is — amelynek melege, fényessége nagy vidékekre sugárzik. Elsősorban mindenesetre éppen ezzel a franciskánus hatással magyarázhatjuk azt a jelenséget, hogy népünk életében, lelki világában a régi liturgiának annyi laikussá vált emlékével találkozunk még manapság is.

Ami a ráimádkozás mostani gyakorlatát illeti, főképpen asszonyok, ritkábban férfiak állanak jó ráimádkozó hírében. Általában meg kell azonban őket a kuruzslóktól, javasasszonyoktól különböztetnünk, mert az ilyen imádságos asszonyok és emberek buzgó, az átlagosnál nagyobb vallásosságukkal tűnnek ki. Megvan tehát bennük a szükséges lelki koncentráció és szuggesztív erő, amely imádságukat letagadhatatlanul eredményessé teszi sok esetben. Az imádság fogamatosságához természetesen hozzá tartozik, hogy a betegben is meglegyen a szükséges bizalom a gyógyulásban, azaz az imádság erejében való hit. Az imádságot különben csöndben kell végezni, hogy a gonosz lélek ne vegye észre, mi történik ellene. Éppen ezért a ráimádkozások felkutatása nagy nehézségekbe ütközik. Az egyszerű emberek ugyanis nem szívesen árulják el ezeket az imádságszövegeket, részben azért, mert félnek, hogy fogamatosságukat elvesztik, másfelől pedig attól tartanak, hogy a műveltebbek kinevetik, illetőleg kuruzslás címén üldözőbe veszik őket. Nem szükséges itt az összes változatokat bemutatnunk, a gyakorlat érzéltetéséhez kevés példa is elég lesz.

Báró Radvánszky Béla közöl egy gonosz felhő és háború ellen való áldást a XVI. század végéről: «Elsőször

nagy ájtatosan mondd el az Miatyánkot, Idvezlégý Máriát és az Credot és ez imádságot. Uram Jézus Krisztus, ki az eget és az földet teremtetted, az Jordán vizét megáldot-tad, kiben megkeresztelkedtél, az te két kezeidet az kereszt-fán kiterjesztetted, méltóztassál megáldani ez felhőket, kiket látok én előttem, hogy vannak, hogy ezekben az ördögöknek semmi hatalmuk ne lehessen és ne árthasson. Áldjon meg tégedet felhő az Atya Isten + áldjon meg a Fiú Úristen + áldjon meg a Szentlélek Úristen +, oszlasson el tégedet felhő az Atya Úristen + oszlasson el a Fiú Úristen + oszlasson el a Szentlélek + Úristen, rontson el téged felhő + az Atya Úristen, rontson el + a Fiú Úristen, rontson el a + Szentlélek Úristen. Semmivé tegyen tégedet felhő az Atya + Úristen, semmivé tegyen a Fiú + Úristen, semmivé tegyen a Szentlélek + Úristen. Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében. Amen.»³⁷

Az időjárás megkeresztelése, azaz a gonosz lélek hatalmából való kiragadása különben manapság is országszerte ismert gyakorlat. Egy Balatonzamárdiból való följegyzés szerint ha vihar közeledik, akkor az asszonyok kiállanak az ajtóba és megkeresztelik ezekkel a szavakkal: «Áldjon meg téged az Atya, áldjon meg téged a Fiú, áldjon meg a Szentlélek. Rontson meg az Atya, rontson meg a Fiú, rontson meg a Szentlélek. Oszlasson el az Atya, oszlasson el a Fiú, oszlasson el a Szentlélek.» Közben az Atya, Fiú és Szentlélek kimondásakor mindig keresztet írnak a felhők felé. A szöveg a XVI. századhoz képest tehát meg-rövidült, de a gyakorlat lényegében nem változott.

Szegeden a hályogos szemre ezt szokták imádkozni: «Hasadj hályog a Jézus haláláért, oszolj termés a Jézus mennybemeneteléért! Vér a vízre menjen, sötétség a sárba menjen, világosság ezen vaknak szemére jöjjön! Boldogságos Szűz Mária, Isten anyja azon tejjel mosogassa, kivel szent Fiát táplálta.»

Kiskúnfélegyházán nyílalásról ez a ráimádkozás járja :
 «Uram Jézus Krisztus, ahova én az öt ujjamat ráteszem, megemlékezek a Krisztus Jézusnak keserves kínszenvedéséről, annak hasításáról, elindulok a Krisztus Jézussal s a Boldogságos Szűz Máriával, annak sokszámú ezer angyalaival. Ha Krisztus Jézus engedné és a Boldogságos Szűz Mária kiküldené ebből a bűnös testből a nyílalást.»³⁸

Jellemzően részletezi egy régi, XVI. századbeli exorcizmus Istennek hatalmát a betegség elriasztására : «Parancsolok teneked lidérc, Istennek ostora, Atyának, Fiúnak és Szentlélek Úristennek hatalmasságával. Parancsolok teneked Atya Úr mindenható Istennek igaz istenvoltával és hatalmával. Parancsolok az Názáretbeli Jézusnak hatalmasságával. Parancsolok az megfeszült Jézus Krisztusnak vérehullásával és hatalmával. Parancsolok szent töviskoronájának méltóságával és hatalmával. Parancsolok szent keresztfájának méltóságával és hatalmával. Parancsolok én teneked az nemes asszonyunk, Szűz Máriának hatalmával és méltóságával. Parancsolok szűz szent koronájának méltóságával és hatalmával. Parancsolok az nemes asszonyunk Szűz Máriának szent tejével, kivel ez világnak Jézus Krisztust feltartá. Parancsolok mind az menyországbeli szenteknek dicsőségével és hatalmasságával. Parancsolok én teneked az utolsó ítéletnek rettenetességével és hatalmával, hogy e szent neven való embernek ne árthass, hatalmat rajta ne vehess.»³⁹

Napjainkban az orvostudomány, természettudományos gondolkodás és újságok hagyománysorvasztó hatása alatt a ráimádkozások sokat veszítettek régi hitelükből. Nem is csoda, hiszen a népnek régi, kultikus milieuje tünedezőben van. Meggondolásra késztet azonban, hogy az orvostudomány merev és egyoldalú természettudományos álláspontjából legújában sokat engedett. Mindinkább terjed az a felfogás, hogy a gyógyulás elsősorban lelki folyamat

és hogy az orvos és beteg között van valami elemezhetetlen kapcsolat. Ez a belátás — lényegében — igazolása a ráimádkozásnak, amelyet a céhbeli orvostudomány még nem is régen fölényes megvetéssel intézett el. Mondanunk sem kell, hogy a művelt ember hiába folyamodnék a gyógyulásnak ehhez a módjához, mert eltérő világszemlélete, individuális jelleme kizárja a föloldódást, ami a ráimádkozással való orvoslásnak alapfeltétele.

*

Rövid szemlénkből is kitűnik, hogy a keresztény kultusz milyen mélyen beleszántott népünk szellemi életébe. A magyarság ősképzeteit mennyire átalakította, gazdagította, tehát bizonyos értelemben meg is mentette a népelethez bölcsen alkalmazkodó liturgia. Ez a liturgia az egyetemesség igényével lépett föl, amikor kultikus keretbe foglalta, transzcendens távlatokba állította, Isten magasztos ügyévé avatta a népet minden megnyilatkozását: jót, rosszat egyaránt. A liturgia a maga sajátos világával, dúsgazdag áldás- és exorcizmuskészletével mély hatást gyakorolt népünk egész életére, lelkületére. A keresztény középkor heroikus, Istennel töltekező magas kultúrája nem volt idegen a magyar néplélektől, hiszen minden népkultúra — a pogány magyarságé is — legvégső határozmányaiiban vallásos jellegű kultúra. Pogány műveltségünk szakrális elemei és a keresztény liturgia megfelelő párhuzamai között páratlan lelki szintézis jött létre, mint a magyarság fogékonyságának és az Egyház bölcs alkalmazkodásának klasszikus bizonyága. Történelmünk jelleméből, népünk sorsából nem is következhetett más.

JEGYZETEK.

¹ *Mihályfi Ákos*: Nyilvános istentisztelet. Budapest, 1933. 5. 1.

² *Bálint Sándor*: Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza. Budapest, 1938. Passim.

³ *Bálint Sándor*: Népünk imádságai. «Regnum» 1937. 19—47. 1.

⁴ A felsorolt kérdésekhez v. ö. még *Karsai Géza*: Hittudomány és néprajz. «Theologia» 1937.

⁵ *Lauchert, Friedrich*: Geschichte des Physiologus. Strassburg, 1889. — *Horváth Sándor*: A Physiologus. Ethn. 1921. 1. skk. — *Eckhardt Sándor*: Középkori természetszemlélet a magyar költészetben. EphK. 1929. 81.

⁶ *Franz, Adolf*: Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter. Freiburg, 1909. I. 43—220; — *Veit, Ludwig Andreas*: Volksfrommes Brauchtum und Kirche inm detschen Mittelalter. Freiburg, 1936. Passim. — Népünk ünnepei. 156, 228, 286., 287. — *Andree, Richard*: Votive und Weihegaben. Braunschweig, 1904. 18. — *Bálint Sándor*: Adatok a magyar búcsújárás néprajzához. Ethnographia. 1939. 195.

⁷ Népünk ünnepei 166. Több adat itt jelenik meg először újabb gyűjtésünkből.

⁸ Népünk ünnepei 167.

⁹ U. ott 180.

¹³ U. ott 228.

¹⁷ U. ott 280.

¹⁰ U. ott 189.

¹⁴ U. ott 238.

¹⁸ U. ott 288.

¹¹ U. ott 190.

¹⁵ U. ott 241.

¹⁹ U. ott 115.

¹² U. ott 105.

¹⁶ U. ott 262,

²⁰ U. ott 138.

²¹ *Bálint Sándor*: Adatok a magyar búcsújárás néprajzához. Ethnographia 1939. 196., 198.

²² Népünk ünnepei. 200. V. ö. még Fasciculus Triplex. Tyrnaviae, 1789. 32. és *Franz* I. 259. — ²³ Népünk ünnepei 277. skk. — ²⁴ *Gönczi Ferenc*: Göcsej stb. Kaposvár, 1914. 256. — V. ö. továbbá *Franz* II. 10. és Rituale Romanum. Ratisbonae. 1929. 405. Megfordult kezünkben a Rituale Strigoniense 1745. és 1909. évi kiadása, de ezt az áldást egyik sem ismeri. — ²⁵ Az áldás megvan a *Telegdi*-féle Agendariusban (Nagyszombat, 1583), továbbá a Rituale Romanumban, de a Rituale Strigonienseben nincs meg.

²⁶ Fasciculus Triplex 99; Magyarországnak . . . új csillaga (Sasvár) 239.

²⁷ *Gönczi* 306. — ²⁸ *Magyary-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek. II. 153.

²⁹ *Thaly Kálmán*: Irodalmi és művelődéstörténelmi tanulmányok a Rákóczi-korból. Budapest, 1885. 100.

³⁰ *Magyary-Kossa*: III. 468. — V. ö. még Századok 1891 503. és Magyar Nyelvőr 1891. 44.

³¹ *Bálint Sándor*: Népünk imádságai. Regnum, 1937 44—46.

³² *Katona Lajos*: XVII. századbeli ördögűző könyvecske Ethnographia 1902.

³³ Részletesen Népünk ünnepei 42. skk.

³⁴ *Jakubovich Emil*: Adalékok nyelvemlékeink sorozatához. Magyar Nyelv 1920. 78.

³⁵ Nyelvemléktár II. 88.

³⁶ *Thúry Etele*: Bornemisza Péter könyve az ördögi kísértetekről. Ethnographia 1913. 195.

³⁷ *Báró Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. III. Budapest, 1879, 79.

³⁸ Magyar Nyelvőr 1885. 380.

³⁹ *Melich János* közlése a gyöngyösi ferencesek könyvtárából. Ethnographia 1898. 324.

Bálint Sándor.

NÉPI ÉS ÚRI MŰVELTSÉG ÖSSZEFÜGGÉSEI A TÁRGYI NÉPRAJZBAN.

Tanulmányom címe, — ,népi műveltség : úri műveltség‘ — csak az előzetes közérthetőség végett szól így ; mert a szóbakerülő folyamat két végének jelzésére mindeddig nincs megfelelő műszavunk, ha ugyan annak nem tekintjük a németül gondolkozók ,magas és mély kultúra‘ kifejezését. De nem tekintjük annak. Ha valamink hiányzik, nem szükség mindjárt — rossz gazdaasszony példájára — a szomszédba futnunk segítségért. Nézzünk szét inkább a magunk kamaráján, forduljunk a nép szemlélete felé s a folyamat (— folyam —) ,magasát‘ nevezzük színnek, (mintegy vízszínnek) ,mélyét‘ fenéknek. Ha a folyamatnak, a művelődésnek eredményét : a műveltséget nézzük, tekinthetünk más népi szemlélet felé is, — a szappanfőzés eredményére : a színen úszó színszappan, az üledék fenékszappan. A művelődés folyamában is e szerint kettős volna a képződmény, mindig mozgó s néha örvénylő folyamatában az eredmény : színműveltség és fenékműveltség. — A folyam színén nagyobb a fény, a csillogás, a meleg, kisebb az ellenállás, gyorsabb a mozgás, ezért több az uszadék, közte a szemét is, ami talán sohasem jut le a mélységbe, a meder vagy medence fenékre ; az uszadék könnyűje a színen úszik, csak a neheze, ami útközben valamiért a víztömeg számára nehézzé vált, száll alá a fenékre.

De vízszín és vízfenék, ,úri‘ és ,népi‘ csak elméletben

válik el attól, ami kettejük között van: a folyó vagy mondjuk: folyamat nagy mozgó tömegétől, amely ,folyvást' kavargog, örvénylik, halad, árad és apad, más-más irányba fordul, gyorsul vagy lassodik. Állandó mozgásban van a művelődés, amelynek csak — hic et nunc — pillanatnyi képe az élő műveltség. Az ,úri' és a ,népi' — ha az utóbbit a ,vulgus in populo' értelmében értjük, — csak a két elméleti véglet; ami köztük van, sokszoros rétegben az ,úrihoz' vagy a ,népihez' van közelebb, vagy egyforma távol mindkettőtől, mint ahogy az európai társadalmak is, — a művelődés mozgatói és a műveltség birtoklói, — a rétegek egymásba kavargó hosszú sorából tevődnek össze. Ezt a rétegződést néhány ,osztályra' csak a gyakorlat egyszerűsíti.

A fenti és a lenti, az uszadék és az üledék a folyamat mozgalma során el-elkeveredik; ami színen van, elnehzedve alászáll, az üledék fölemelkedik, egy ideig fényt és színt kap, az övé a nap melege, ,nap alatt van'. De az egyetemes vagy nemzeti művelődés nagy folyamatában, mozgalmában mindez csak epizód; megfodorítja a felszínt vagy megrezzenti a mélységet; a végtelen történet maga a folyamat, amelyben mindnyájan benne vagyunk, vitetünk, akármelyik réteghez tartozunk is: ,urak' és ,szegényemberek', szegény urak és gazdag parasztok, iparmágnások és éhező művészek. Emberiség, nemzet, nép alkotta bioszféra ez, amelyből nem lehet kikerülni, mint hálnak nem a vízből, embernek a levegőből.

Az a feladatunk, hogy ezt az együttest a magyar tárgyi világ határai között tekintsük meg, néhány tárgycsoportban, olyanokban, amelyekhez szakszerűbb néprajzi jártasság nem szükséges.

Ezt a szűkebb magyar világunkat elsősorban földrajzi helyzetünk határozza meg. Ez adja növényeinket és állatainkat, legelőinket és búzamezőinket, erdeinket és

vizeinket, havas hidegünket és hó napjainkat, éghajlati végleteinket. E szerint élünk — ,urak' és ,népek' — hússal és kenyérrrel, zsírral és gyümölccsel, fenyővízzel és borral. Nem élünk kókuszdión, rizsen és kenyérfán, narancson és banánon, sőt már kancatejen sem, ,mely borrá megerjed'. Sózunk, szárítunk, aszalunk, füstölünk, sütünk, főzünk, édesítünk, savanyítunk. Kása vagy kisze, gánica vagy puliszka csak táji jellemzők. Konyhánk egy konyha fent is, lent is: levesek, kásák, tészták, főzelékek, gombócok, lepények, rétesek, bélesek, kalácsok, fánkok, perecek. «Különösen szeretjük a nehéz, zsíros ételeket, leveseket, káposztákat, húsokat, tésztákat...» — írja Bátky — «a nehéz főtt tésztáknak nálunk van a hazája». Ételben, italban egyek az ,urak' s — ha módjuk kerül rá — egyek a szegények. Színen és mélyen egy az ízlés, s egyformán kényes az ízelés. A gazdag mindennap változhat, a szegény csak ünnepnap ha hozzájut a javához. Néha vagy néhol, akár naponta, csak ,léféle van hétféle', máskor — s a szegénynek gyakran — csak ,éhkopp van lére'. Hogy kinek mi jut, lényege szerint nem néprajzi kérdés, de hogy minek kellene jutnia, abban egyek vagyunk.

Az ,úri' konyha száz csinja-binja leszállt a néphez s ,úri' konyháinkon — ma is ott van a szegényember hagyományos mindennapi vagy ünnepi eledele; — a neheze sokszor megdölgötlanul. Így vacsora előtt milyen szívesen gondolunk, — mindkét nembeli ,urak' — kiki szűkebb hazája szerint — a népi ételekre: aki tiszántúli, a forró juhúsos kására, a kiskun a mérges birkapapriására, a jámbor dunántúli az enyhe tejesgancára, az erdélyi a túrópuliszkára, tokányra vagy kürtőskalácsra. A kifli és a pereg — ha német volt is valamikor, — a piskóta, palacsinta, torta (tortáta), pogácsa — ha ősi hazája Itália volt is, a felsőbb rendek

révén aláereszkedett a nép konyhájára vagy asztalára s viszont régi magyar, népi vagy népies ételeink nemcsak a felsőbb rendek asztalán mindennapiak, hanem a külföldet is meghódították a nagyvárosi úri vendéglők útján.

Főzésben és sütésben, ízlésben azaz ízelésben lent és fent egyek vagyunk; ha — ismétlem — fent az is az igaz, hogy 'szegények vagyunk de jól élünk' (t. i. inkább csak eszünk-iszunk), lent pedig milliós réteg gyakran éhesen tántorog is a Kánaán tejjel-mézzel folyó partjain.

Az étkezéssel is úgy vagyunk, mint a nyelvjárásunkkal; azt hisszük, hogy irodalmi nyelven beszélünk, pedig kiki hordozza hazai nyelvjárása letagadhatatlan jeleit. A műveltebbek azt hiszik, hogy konyhájuk 'európai' s már szagát sem árasztja a parasztkonyhának, pedig éppen különösen kedvelt ételeink olyanok, amiknek «láttára — írja Bátky — borzongás fut végig az idegennek a hátán» s éppen olyan értetlenül veszi tudomásul, mint nyelvünket. Úri konyha vagy parasztkonyha ez? Egyik sem, vagy mindakettő: magyar konyha.

De nézzük a szinte máig legnagyobb fontosságú hagyományos foglalkozásainkat, amelyekkel az életre legszükségesebb javainkat előteremtjük, mások-e munkamódjai, eszközei a társadalmi rétegek szerint. Egyik ősfoglalkozásunkból szedve elő az első példát, — igaz, hogy a balatoni mélyvizi szerszámot, a nagy hálót — amely pár száz méteres is lehet, — ma gőzhajó vonja meg s ez a vontatómód sohasem fog alászállni a széles néprétegek kezére, megmarad az 'úri' halkereskedelmi részvénytársaság munkamódjának. De a téli, jég alatti halászat a gőzhajó korában is pontosan az maradt, ami 900 esztendeje volt, ugyanazokkal a szerszámokkal s télen a részvénytársaság is csak az ősi módon, az ősi halászbokor számával és erejével tud halászni: felemelte tehát s őrzi

az ősi szerszámot s a hozzávaló ősi szókészletet is, ha nem is olyan biztosan, mint ahogy a nép őrizte, amíg a maga kezére halászott s apraja-nagyja érdekelve volt a mesteriségben. — A tanulság ebből az, hogy vannak ősi műveltségelemek, amelyek csak változatlan formában kerülhetnek a mai gazdasági színműveltség — példánkban a részvénytársasági nagyüzem — kezére is. Így vagyunk a magyar néprajz gazdag szerszámanyagú más tárgycsoportjával, helyesebben más ősi foglalkozásunkkal: az állattartással és tenyésztéssel vagy akár a földművelésünkkel is. Az ezer vagy többezer holdas vagy régen egy vagy több falut birtokló úr vagy nagyúr s a bocskoros nemes vagy jobbágy állatfajtái közt nem volt különbség s azonosak voltak az őrzésre rendelt szervezetek, a pásztori életrend és életmód, az állati termékek földolgozására szánt eszközök, a befogadásukra rendelt építmények, karámok, szárnyékok, ólak. Különbség csak a méretekben volt, ahogy ma is csak ebben van a kelet- vagy észak-európai, az ázsiai, baskir vagy kirgiz területen, vagy a rénszarvas élőföldjén. A nagyúr tisztjeinek éppen úgy fára metszett rovással számolt a pásztor, mint a jobbágyfalunak s a juhász a nagyúrnak ugyanolyan sajtot vagy gomolyát készített, mint a közös nyáj tejéből a soros parasztnak. Azonos volt az eke s minden földművelő szerszám, a sarló vagy kasza, a nyomtatószerű; szegény embernek egyetlen kis szérűje, gazdagnak, úrnak nagyobb s bokorban több is egymás mellett. Azonos a csűr is, de a gazdagnak, úrnak nagyobb vagy több készül vagy kettős, egybeépítve. A szegény ember csűre piacán egy-két ember csépel, — néha a gazda meg a felesége — a nagy gazdánál, úrnál 10—12 ember egy ágyon; szegény csűrben egy-két nap beszédes a csép, uradalmi csűrökben aratástól karácsonyig is szól szakadatlan. De mindez csak méret. Ahogy az úr emelkedett vagyonban és hatalomban, sok-

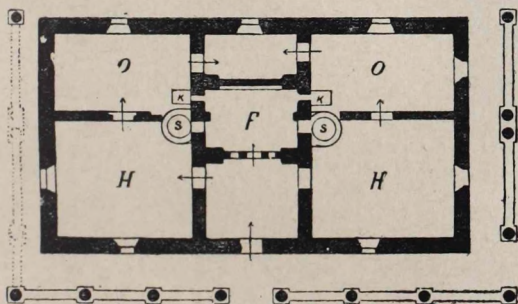
szorozva vitte magával fölfelé az ősi gyakorlatot és eszközöket; bármilyen magasra emelkedett, gazdasági gyakorlata lényegében népi maradt. Úr volt, de parasztul gazdálkodott s sok helyen gazdálkodik ma is.

Csak a legújabb kor fordított a helyzeten: más országok állatfajtáinak ismerete, az állat- és növénynevelés gyakorlatának kifejlődése, a gyáripari szerszámtermelés s általában a legújabbkori gazdaságtechnika és gazdasági oktatás, hatósági beavatkozás s nem utolsó sorban a nagy lármával dolgozó üzleti érdek. Ezek nyomában pusztultak vagy pusztulnak ki tájfajtáink: a magyar fehér szarvasmarha, a magyar juh, a parlagi magyar lófajta, kicsi híjján a magyar parlagi baromfi-, sőt komondor- és kuvaszfajtánk is. Ahogy az angol és arab lófajta, a mangalica-seítés, a finom gyapjút adó nyugati birkafajták, mint a merino, a hangzatos angolnevű baromfifajták szinte kipusztították a hagyományosan tenyésztett hazaiakat, éppen úgy toltá pusztulásba a gyáripar a mezőgazdaság ősi szerszámait: ásót, kapát, villát, ekét, boronát, csépet s egyebeket, a helyi, háziipari, fából készült eszközök helyébe a vasanyagot téve. A traktor, a cséplő- és a magtisztító gép a kisgazdák szintjén is otthon van. Mindez felülről szállt alá, a gazdaságilag műveltebbé vált, gazdagabb rétegből, gyakran javára, nem egyszer kárára a korábbi, hagyományosan fejlődött gazdasági és társadalmi helyzetképnek.

Ugyanígy halad felső mintára vagy kezdeményezésre a termelt javak földolgozása s a piaci verseny kényszerítő nyomására sajátos termelvényekkel jeleskedő területek kialakulása a verseny és a piacismeret irányítása szerint, javára közgazdasági érdekeinknek: a szabolcsi burgonya, nagykőrösi meggy, saláta, uborka, kecskeméti barack, jánoshalmi alma, kalocsai és szegedi paprika, makói hagyma és a többi. Mindebből a tanulság: 700—800 éven

keresztül a hagyományos, az ősi alulról fölfelé nagyjában csak méreteiben fejlődik; az utóbbi száz évben felülről lefelé haladó hatásra minőségében változik meg. Amott a méreteken, emitt a minőségben nagy sor fokozat és átmenet, ami társadalmi vagy műveltségrétegek határának biztos jelölését szinte lehetetlenné teszi. Erről az oldalról nézve: ki az 'úr' és ki a 'paraszt', ki van a gazdálkodási folyamat színén és ki a fenekén? Látunk történeti névvel jelzett nagybirtokot s istállója körül térdig

Nemesi kúria, Kemecse (Szabolcs megye).
F = fűstház; O, H = szobák.

jár az állat a trágyában s látunk kisgazdát: udvarán beton-trágyatelep, istállójában beton-jászol, csatorna, vilamos világítás. Gazdálkodó műveltség és művelődési akarat dolgában ki van fent és ki van lent? — Vagy miféle műveltséggel, a műveltség melyik ágazatával mérjük, osztályozzuk ilyen vagy olyan rétegbe honfitársainkat?

Ha a házzal, lakással mérjük, a folyamatban nagy a mélység, a színről nagyon mélyen érjük el a feneket. Sokszoros a rétegződés. Nagy park közepén tíz szobás kastély, kegyelettel őrzött régi butorzat és egyéb házbeli; jobbra empire-, palatinus-stílusú építmény, táblabíró-

kori bútorzat. Vagy más: — mint a ,nagy familiák' szabolcsi kúriái: két, háttal összefordított parasztház, központi pitvarból fűtött búbos-kemencés szobák, egymásik — legalább részben — még földes is, oszlopos tornác, nádfedél. Az elébbi bizonyosan nyugatról jött, nyugati stílus, az utóbbi a magyar földből, parasztkörnyezetben nőtt, helyi nyelvjárásban beszél s mint a korábbi mezőgazdálkodásunk, csak méreteiben különült el attól, amit parasztnak mondunk. Hogy a szabolcsiakon kívül mást is említsek: eszményi szépségű példa egyik nagykőrösi kúria. Úri-paraszti tárgyi kapcsolatnak, néprajzi-történeti szemléletnek — meggyőződése m és tapasztalatom szerint — az ország legszebb háza. S van hasonló országszerte. De ez a parasztnak érzett ház is aligha középkori úri, sőt nagyúri házak emlékét nem tartja, bár történetileg nem tudjuk igazolni. Hogy megint máshonnan vegyük a hasonló példát, a dunántúli vagy tiszántúli oszlopos-íves-tornácos parasztház alighanem a középkori román stílusból vette mindazt, ami benne szépnek mondható. Ilyen lehetett a középkori magyar úr háza, vagy talán ilyen sem, hiszen a XIV. században még a vármegye comese, ,főispánja' is meglakik családjával együtt ,izikuk'-ban, azaz földbeásott putrikban, — legalább szűkségből.

De nem is kell ilyen távoli időbe mennünk; az ezerholdas Berzsényi Dániel niklai házáról ezt írja a szemtanú: a házigazda Berzsényi «dohányozott, beszélt, sétált, a' legyektól gondossan őrzött szobában, mellynek egész alkattiyából, szalma lepte fedeléből, az Architecturának legkissebb szabásait sem esmérő állásából, a Padolatból, melly nem quadrillirozva, nem is egész szál Deszkából ki rakva, hanem csak agyag Péppel van ki simitva; az együgyü Házi Eszközökből egészen ki néz az arany középszer». A kertben — a költő saját szavai szerint — «Lyrische

Unordnung». «...egyébaránt pedig — folytatja a Berzsenyit meglátogató bácsmegyei táblabíró — a' kertben állottak még sinor egyenességben néhány vén Jegenyék... és mindenik fára fel mászva egy szőlő Tő magosra futott borágakkal, de — teszi hozzá a táblabíró — meg tetszik, hogy mind a' Kertész, mind a Vinczellér — Poeta». — Ime az ezerholdas, 'úri' gazdának s a nagy századforduló kiváló műveltségű vezérszemlének szalmafedes, sárfalú és földes padlóju háza-tája az ország legnyugatán. Mert: «Nem kér chinai pamlagot, sem márványpalotát a' megelégedés» — vallja a költő házigazda.

Ha ilyen vagy ilyen is az ezerholdas, művelt úr háza a XIX. század első felében, az ország legnyugatibb vármegyéjében, milyen lehetett a kisebb uraké, a 100—200 holdas; igénytelenebb kurtanemeseké, hétszilvafás, fél-sarkantyús, vagy éppen bocskoros nemeseké, — ekkor vagy egy-két századdal elébb, mondjuk — a Tisza zugai-ban vagy a Szilágyságban. Ezt — mintegy 100—150 évre visszanezve ismerjük, mert ilyen 'kúriák' még bőven maradtak korunkra. Ma nekünk ezek azok a szép, patinás — 'parasztházak', amelyek megdöbbennek a régiszabású népi építőművészet emlékeit kereső kutató szívét; még a «legyektől gondossan őrzött» — azaz nyári időn elsötétített 'elsőház' is ugyanaz, szekrénye tetején az ecetágyas és befőttes üvegekkel, ágy alatt a kosár tojással, ha ugyan nem a kotlóval. Kisnemesi, kun, hajdú, székely kiváltságos rendűek házai ezek, csak megfeledkeztünk eredetükről.

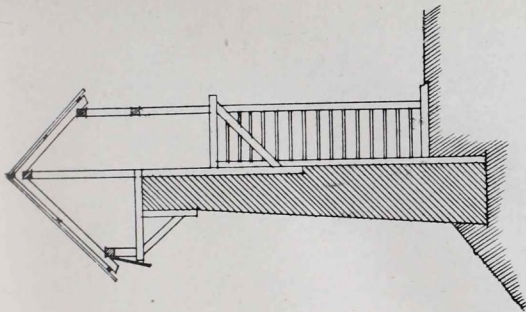
Más kérdés a közjogi és társadalmi helyzet, úré és paraszté. A mi korunkban az építkezésben nincs úr és paraszt, csak jómód van és szegénység. «Nagy a mód, még a ház is meggörbül tülle» — mondják Nagyszalontán, ha a megtollasodott gazda L alakura parancsolja háza alapjának rajzát. A paraszti vagy bocskoros nemesi házacska megnő, ha megnövekszik a mód, de azért szem-

mel láthatólag a típusaládban marad, mint Szabolesban vagy Nagykőrösön; csak a XVIII—XIX. század fordulója táján szaporodnak el a nagybirtokos urak udvarában az akkor divatos stílusú építmények, kastélyok, a korábbi egyszerűbb, helyi hagyományokat követő „udvarházak” helyén. — Milyen egy régi „udvarház”? Amilyennek Arany rajzolja a maga „reális” érzékével Toldiék házát s amilyen ma — például — egy tihanyi, vasmegyei őrségi vagy háromszéki jobbmódú gazdaház, vagy egy régi magyar kisvárosi polgári ház: a ház hosszában tornác, „eresz” közepéből az udvar felé filagoria vagy kis lépcsőházszerű építmény, a ház felé nézve ajtó a pitvarba, pitvar mögött a konyha sütőkemencével, a pitvarból jobbra-balra egy-egy szoba, azaz „ház” s mindkét „házból” egy-egy „benyiló szoba”, azaz „oldalház”; ház végében vagy az egyik benyilóban vagy tornácvégeből elrekesztve a kamra s ebből (vagy a pitvarból) feljáró a padlásra. Ez a típus. Ilyennek láttam az erdélyi „udvarházakat” s ilyeneknek a mai népnek mondott, de eredetileg jobbára bocskoros nemesi, vagy más, jobbmódú, régies parasztházakat akár Dunántúl, akár az Alföldön.

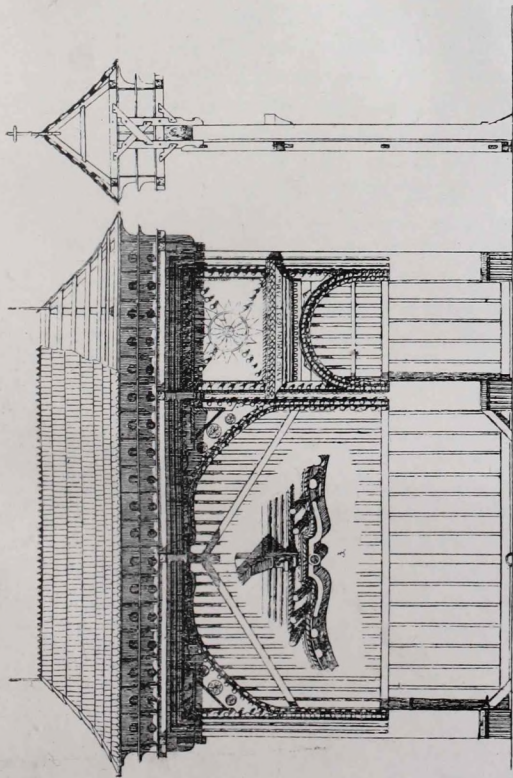
Kezdetben volt a szellős, tágas, „úri” sátor nyáron a legelőn; putriszerű építmény: „ízik” a téli szálláson; ma fordítva, ahol kétlaki a tanyavilág: a tanyán a kezdetlegesebb épület, városban a mutatós, jó szerrel készült lakóház. Az állandó megtelepülés hozta úrnak a nyugati házat a középkorban, s ennek kisebb méretű formája öröködött át a népre. A mai parasztház felülről szállt alá. Így szállt alá minden bútor is, talán valami padládféle kivételével, ami ősi lehet, mert a keleti sátrakban is megvan.

Ellenkező irányban, alulról fölfelé tudatosan csak egy alkalommal indul áramlat, amikor az építészeti eklektika — amely ugyanabban a fél-században, a XIX. szá-

Középkori védőfolyosó kereszt-
metszete. (Könyöki József;
Középkori várak e. műből.)

Székely nagykapu. Székelyudvarhely. 1839. (Erdélyi Magyarorság.
Népművészet e. műből.)

zad második felében egyszerre épített románt, csúcshívet, renaissance-ot, barokkot — elunalmasodott s a magyar építészek legjava, Huszka magyar stilisztikai kezdeményezésére a magyar falusi építészeti hagyományból igyekezett magyar stílust teremteni: Thoroczkai Wigand, Zrumeczky, Kós. A korábbi Lechner és iskolája nem tartozik ide. Az eklektika unalma európai, 'undor' volt, — ahogy az akkori fiatalok mondták, — irodalomban és történetiben szólva: európai eszmeáramlat, amelybe — ezeréves gyakorlatunk szerint — mi is bekapcsolódtunk. A korábbi kezdeményezőket nem az emberi élet és munka számára alkotandó új (zárt), anyag- és célszerű térformálás gondolata kapta el — ami például a mai, legújabb építészet különös jellemzője, — hanem az ornamentika. Huszka is ebben látta az új magyar — vagy ahogy ő mondja — 'igazán magyar műipar' lehetőségét; a díszítményben. Már az utolsó nagy romantikust, a pesti Vigadó zseniális mesterét is megragadta valami újságvágy, s még a 80-as években «különös építészeti terveket vetett papírosra, — írja Bierbauer Virgil — így egy magyar emlékmű tervét, amelynek az Erekteionhoz hasonló csarnokát szűrös magyarok hordozzák, a párkányzatot vitézkötés díszíti és a középutt kiemelkedő toronyszerű építmény bikafejekben végződik». Erekteion tehát, de szűrrel, vitézkötéssel, az Atilla-kincse bikafejével cifrázva, ahogy Lechner Ödön renaissance-alaprajzon az indiai díszítő-formák szerint épített Iparművészeti Múzeum falainak renaissance-indáit szürdíszítményekkel igyekezett magyarrá tételni. Lechner e hármas forrása tulajdonképpen különös, a korábitól 'szecedáló' azaz 'szecessziós' új eklektika, amely Indiában, a renaissance-ban és a magyar szűrszabóműhelyben 'eklegálja', válogatja össze alkotóelemeit. A Thoroczkai Wigand kezdette új iskolának már nem a bárhonnan, akár a szűrről, subáról

vett díszítmény volt a főgondja, hanem a népi építkezés térformáló hagyománya, anyagismerete és célszerű szerkesztése, szerkezetalkotása s az ezekből adódó vagy ezekhez alkalmazkodó hagyományos díszítmény... Thoroczkai Wigand s nyomában az említett fiatalabb gárda, — akikhez Györgyit, Kozmát, Tátrayt, Janszkyt, Szivessyt, Mendét is hozzásorolhatjuk — mint a nem építész fiatal iparművészek egész serege, már nem elégszik meg Huszka könyveivel, díszítménygyűjteményeivel s kalandos ornamentika-elméletével, hanem saját szemével, életében, élő helyén akarja látni, mérni, tapintani az érzékelhető hagyományt, főleg a gazdag formakészletű faépítkezésű területeken, Dél-Dunántúlon, a palóc felföldön, de különösen Erdélyben: Kalotaszegen és a Székelyföldön. Különösen ez a terület: Erdély ragadja meg őket s az erdélyi, a földrajzi viszonyokhoz igazodó formákat szinte-szinte úgy általánosítják egyetemes magyar formanyelvvé, ahogy Huszka vallotta csupán magát a — lényegében alföldi — szürdíszítményt az egyetemes „magyar ízlés tízparancsolatjának”.

Csábít az értékelés csalogató szava, hogy tárgyunk köréből pár lépéssel kilépve, lemérjük ezeknek a törekvéseknek nemzeti művelődési áramlatunkban jelentkező értékét. Az értékelés azonban nem feladatunk; csak azt kellett megmutatnunk, hogy ahogyan a nemesi udvarház leszállt a néphez, ahogy sokszázados multja szerinti súlya alámerítette a nagy folyamat mélyére, fenekére, azaz népivé tette, azonképpen ez a népi vagy általában a népi a XIX. század végén megindul alulról fölfelé, hogy a kor újabb nemzetiesítő törekvései szolgálatában mint a magyar genius loci egyedül lehetséges valósulása, megtestesülése kerüljön a nagy folyamat színére, fényére, „nap alá”. Mert ahogy Thoroczkai Wigand megfogalmazta: «a rög élő szelleme: a nép lelke» s ennek a „magyar rög szelle-

mének' kell színre törnie és színen maradnia mindazok számára, akik Kós Károly szava szerint «a szépet is magyarul szeretik».

Thoroczkai Wigand és a nyomában járó ifjú építész-nemzedék különös érdeklődéssel fordult a nagyobb méretű, monumentálisabb népi vagy népies felé is s itt kivált kettő ragadta meg a figyelmét: az erdélyi fatemplom és környezete (cinteremkapu, kopjafa, harangláb) és a székykapu. Mindkettő felülről érkezett szálladék, vagy a mi képes folyamatszémleletünk szerint: üledék. A fatemplom meredek, kis tetőszögű fedélzete, égbefúró toronysisakja, fióktornyai, azaz toronyfias erkélye a gótika hagyománya; városi stílusos kőtemplomok fából faragott falusi mása. Egykor százsámra volt országszerte. Ugyanilyen hagyományú a falusi meredek oromfalú kőtemplom a rárakott hasonló alkatú fatoronnyal. A fával elegyített kőépítés, a meredek oromfal és tetőszerkezet, a fióktornyos sisak, a cinteremkapu, a fatemplom íves tornáca, a kopjafa faragványbeli formakészlete, a magyarul építők képzeletének bőven buggyanó, éltető erőforrása. Mindez rákerül az új szellemű épület valamely részletére, ha nincs is különös rendeltetése, még a nagyszabású palotákra is, ahogy az alföldi boglyakemence is helyet kap a Néprajzi Múzeum monumentális tervén, mint kupola. Ilyen elemek kerülnek a gödöllői szövőiskola, a műbarát háza, az erdei kápolna, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, a pesti állatkert épületei, a maros-tordamegyei megyeházára, ahogy a Gárdonyi Géza mauzoleuma tervén viszont megint egy kemenceforma, a torockói 'füleskemence' kap nyomatékos súlyt.

A székykapu is — ahogy hagyományosan napjainkra ránk maradt — a félhold előnyomulása táján és a török hódoltság idején kaphatta alakjának lényeges jegyeit. A mozgó, mezei harcok lovasságának elhelyezésére szolgáló

latorkerteknek, a várakat környező ólas-aklos kerített tereknek kapuja volt. A Székelyföldön kívül egyebütt is megvan, például a Fekete-Körös völgyében, sőt a Felvidéken, s határainkon kívül is. Egyes németországi formák szoros rokonságban vannak a mieinkkel. A székelykapu felirata, kiskapu fölötti címertöredéke, történeti stílusú, főleg renaissance-barokk díszítménye, feliratainak latin nyelve, a hozzákapcsolt ‚szakállszárító‘ — amely a hódolt-sági várak ‚morgószínjének, szakállszárítójának‘ hagyatéka — ezekre a régi várakra emlékeztet. Építőmesterei rendszerint a helybeli faragómolnárok, akik megint ezt a tudományukat az egykori várak (ugyancsak faragó) ‚abra-kos-molnáraitól‘ örökölték. A rendszerint galambtalan galambbúg alkata az egykori védelmi művek kitekintőit, ‚flagoriáit‘, ‚csárdákjait‘ idézi emlékezetünkbe. Valószínűnek látszik, hogy a galambbúgos, díszes nagykapuk a magánházak táján kezdetben csak a székely hadak tisztjeinek, kapitányainak, azaz ‚hadnagyainak‘ házatáját díszítették mintegy címerként. A legrégebb ismert galambbúgos nagykapu a XVI. században készült s az erdélyi fejedelem tordai kúriáját díszítette. A ránk maradt legrégebb — az 1673-ban épült — mikházi kapu sem harisnyás ember háza előtt állott, hanem egy szerzetesrend klastroma előtt. Helyzete szerint nem ‚népi‘ tehát egyik sem. — Más kérdés, hogy ezek a nagy fakapuk még régebben nem a gyepűszerű védelmi művek hagyatékai-e, olyan időből, amikor szembetűnő társadalmi rétegződésről még kevésbé lehet beszélni s e szerint ősi népi alkotások emlékei volnának. Ha ez volna az igazság, akkor a nagykapu az ősi közösség készletéből vált újkori magasabbrendű védelmi művek, várak, kastélyok részévé, a ‚vitéz hadnagy‘ mesterség s a ‚török áfium ellen való orvosságos‘ tudomány, a magasabb rendű — tehát úri — haditudomány tárgyává; e hadi mesterség avultával rangjelző

címerré s később, közelebbi elődeink idején pedig általában bármely építőkedvű székely 'benvalójának' díszévé. Itt történt meg aztán elnépiesedése alkatának, rendeltetésének, címereinek, díszítményeinek, sőt — értelmetlenségei szerint — latin feliratainak is. Ebben az alámerült elnépiesedett formájában kapta meg a magyarra vágyó építészeket, akik az akkori romantikus néprajzi szemlélet szerint, művészekhez illendő heves képzelettel, mindjárt Atilla király fapalotájával kapcsolták össze. Nem véletlen, hogy Kós Károly, ez iskola egyik építész jelessége éneket is szerez Atilla királyról s hozzá való illusztrációit is a népi formanyelv szókincsével fejezi ki. Mint a gótikus fatemplomon és tornyon — amely egyébként belsejében újabb történeti stílusok emlékeit is mutogatja — a kapun is jól szemlélhető: hogyan hasonítja (asszimilálja) magához a nép a felülről alászálló értékeket; mit néz benne értéktelennek és lehetetlennek, s mit nem ért meg eredeti értelme, jelentése szerint, miközben a szálladékok környezetéhez és új rendeltetéséhez, a mélységek élet- és fényviszonyaihoz igazítja. Megláthatjuk, mi úszik el a nagy folyamatban a színen s mi száll alá elnehezülten s ül maradandóbban a mélységek fenekére.

S aztán, szemmel láthatjuk — rajzok, fényképek, könyvek, tervek, építmények sorozatain — hogyan hozza fel a népiség gyakorlati bűvárai a mélységből mindazt, ami nekik gyöngyérték, művészi alkotások ihletője. Úgy járnak az erdélyi Kalotaszegre, különösen Körösfőre, mint az igazhívók Mekkába. «Rajzolgattak házakat, szobákat, kapukat, fejfákat és hímezéseket — írja műértő kortársuk, Czakó Elemér a Magyar Iparművészetben — de legtöbbször mégis a körösfői templom tornyát. Bele is vésődött lelkükbe annak érzékeny vonala a négy fiatornyával együtt, hogy azóta úgy tekintenek rá, mint a japán művészek az ő Szent Fuzsijama he-

gyükre. Szövetségi jegyül is használhatnák a torony képét...» Mi fejeződik ki számukra ebben a torony-jelképben? Tovább idézem a forrongó időkbeli megértő kortársat, Czako Elemért: «...a helyhez kötött építési gondolat, a primitívnek tetsző konstrukciók, amelyek talán a középkor óta élnek a népies architektúrában, a síma falak, a kívülről leolvasható belső tagozás, főleg pedig a szerkezeti vonalak és tömegek érvényesülése, amely mellett minden dísz csak alárendelt jelentőségű...»; mert «... valamit tervezni és cifrázni nem egyet jelent...» A nagy folyamat e legújabb fölszálló mozzanatában ezeket a fontos építészeti elveket színre, fényre hozta a mozgalom.

Már az értékelés körébe vág az a kérdés — s e miatt nem is ereszkedünk megfelelésébe: — vajjon a mozgalom képviselői, vezérei és katonái nem feledkeztek-e meg az elébbi elvek szerint arról, hogy «valamit tervezni és cifrázni nem egyet jelent»... Vajjon nem mérült-e el a cifrában egész iparművészetünk akkori és rákövetkező termelése?... Az 1920-as évek monzai nemzetközi iparművészeti kiállítása magyar csoportjának mestere például, hogy másokról most ne szóljunk, vajjon tervezett-e vagy csak cifrázott? Vajjon vezette-e az egész lelkes csoportot a «helyhez kötött építési gondolat» s vetettek-e ügyet arra, hol van illendő földrajzi helye a fa, a kő vagy akár a sár anyagának? Hiszen az ország nem egy helyén több emelet magasságú várkastélyok is készültek nem fából, nem kőből, hanem sárból, mint ahogy a várfalakat sem mindig, rakták, hanem, fonták is. Fonott templomok napjainkig is maradtak fenn. A középkorvégi és újkoreleji várépítészet honnan vette ezt a technikát: a várfalak, fonását (vesszőből) és csapását (sárral)? A nép építkezésének ősi gyakorlatából, «a helyhez kötött építési gondolat» szellemében. Régi paraszti csapómesterek csapják, fonók fonják nagyhírű várak falait, várbeli abrakos molnárok

faragják ácsmunkáját, mint utódaik, székely faragóműnárók a székelykaput. S a XIX., XX. század teljes készültségű építőművészei e falusi mesterek iskolájába térnek, miután a műgyetem minden építőtudományával fölfegyverkeztek.

Felülről nagyobbára észrevétlen, magától száll alá minden, alulról többnyire zajjal, mozgalommal, tudatos és tervszerű fáradozással kell a felszín fényébe emelni a megfeneklett értékeket. Nem kisebb fáradság hosszabb ideig a színtartása is mindannak, ami súlya szerint aláfelé nehézkedik; hacsak a társadalom széles körei nem kívánják fönntartani, mint ahogy kívánta irodalmi nyelvünk megújításának, felfrissítésének egykori hatalmas ortodox serege a népnyelv bűvárlását és értékeinek színen tartását.

Minden ilyen törekvést, mozgalmat az a meggyőződés indít meg és irányít, hogy ami millióké, ami a helyi talajban gyökeret eresztett, a helyi történeti és fizikai viharok járásához hozzáedződött s etnikai csoportok lelkisége szerint helyi szint kapott, tájhoz és élethez igazodott: jobb, helyesebb, magyarabb, nemzetibb, mint ami a színen, felületen odább hömpölyög. De éppen a tárgyi hagyaték és szellemi hagyomány helyben nőtt és odagyökerezett jellege támasztja mindenkor azt a kétséget, hogy ami bármely tárgykörű hagyatékban sajátosan helyi — ez pedig etnikai csoportonként sokféle — miképpen lehet egyetemes nemzetivé. Érthetőbb példával szólva: lehetne-e valamennyi nyelvjárásunkból — mindenik sajátos zamatának sérelme nélkül — köznyelvet alkotni? Más példa: lehetne-e etnikai csoportonként más-más népi öltözetünkől vagy ahogy mondani szoktuk, 'népviseletünkől', valami egységes, közös magyar öltözetet formálni? Lehet-e tehát sok változatú népi építkezésünk elemeiből valami egységes nemzeti építészetet teremteni?

A háború utáni földreformok, házhelyosztások, tanyai központ- és új-község-szervezések, falusi kislakás építések gondolatai és tervei során az a modernebb elv vált közmeggyőződéssé, hogy minden etnikai egységnek, földrajzi tájnak ház és udvar dolgában azt kell építeni, ami a helyi hagyományok szerint alakult formává, színné, hosszú tapasztalat, helyi ízlés és gyakorlat szerint, azaz vigyázzunk, el ne kallódjék: — «a helyhez kötött építési gondolat» — mint ahogy nem kallódott el a Thoroczkai Wigand falunak szánt építményeiben. Ebben a háború utáni mozgalomban igazában megint felülről indul el valami, de most már komplikáltabb formában: visszaadni a népnek azt, ami az övé ugyan, de egy vagy más okból ma már nem becsüli és továbbörzésére sem erkölcsi kötelezettséget, sem szükségletet, sem vágyat nem érez. Új, érdekes mozzanata a folyamat föl-alászálló mozgalmának: a színről a bűvárok fenékre szállnak, értékeket hoznak a nap fényébe és melegébe, a színműveltség számára, de ami lent otthonos, természetes — fönt hervadásnak ereszkedik. A színműveltség elvei szerint megszuárított és megrostáltan, vissza tehát vele a mélységbe!

Kissé részletesebben foglalkoztunk az építészettel, hogy legalább egy tárgykörben tisztábban lássuk az 'úri' és a 'népi' alá-föl áramlásának menetét. Rövidebben érintjük az építmények belsejében történt és történő kölcsönös hatást; rövidebben annál inkább, mert az épületnek és belsejének élete általában nem jár külön úton. A gazdasági épületek belseje is, mint külső formája, ahogy korábban már érintettük, csak méreteiben más a szerint, hogy a társadalom milyen gazdasági erejű rétegéhez tartozik. A monumentális építmények közül a templom belsejében — a szerint, hogy miképpen bírták a zord idők viharait — a történeti stílusok elnépiesedett, népiesség asszimilált emlékei fogadnak: azaz a rendeltetéshez mért

belső méretek, tagozódások, a szegénységhez szabott anyagok, művészetek vagyis a falu részére dolgozó vándorművészek munkái. De csak addig, amíg a legújabb korban ide is el nem hat az 'úri' nagyüzem a maga olajnyomataival, lelketlen figuráival, gyári csipkéivel, gyertyatartóival, fonalas termelésével és a nagyüzemű kegyszerkereskedelem értéktelenségeivel. Az ősi szabású harmonikus templombelső, amelyeknek fő vagy egyetlen anyaga a faragott és festett fa, még láthatók Isten háta mögötti rejtekekben, havasalji tót, oláh vagy rutén vidékeken. Magyarokon már csak imitt-amott; magyar fatemplom pedig már nincs. De sok helyen a falusi templomba jár imádkozni a kegyúr, a patronus és a patrona és a templomnak a maga úri ízlése szerinti felszerelését Istennek tetsző kötelességének tekinti. Régi kelyhek, szentségmutatók, miseruhák, fogadalmi képek, úrasztali terítők, kehelytakarók sok 'úri' és nagyúri adakozás emlékét őrzik. Az úri rendű művészetnek, iparművészetnek, ötvösségnek, festészetnek, szobrászatnak, hízművészetnek sok becses emléke falusi templomocskákban rejtezik vagy rejtezett — amíg a műkereskedelem rá nem bukkant — s művészi hatásuk nem maradt nyom nélkül az áhítatra gyülekező szegényemberre sem. Föltehető, hogy sok népművészeti alkotás ihletője a templombelső művészete volt. Az egyszerű vándorpiktorok renaissance-ban, barokkban és rokokóban gyökerező tudománya elnépiesedett formában került e templomokba. És új, magyar építőművészetre törekvő fiatal építészgárdánk ezeket a formákat éppen úgy gyűjtötte, másolta és alkalom szerint fel is használta, mint a templom és környéke építészeti elemeit.

Ami a lakóházat illeti, röviden már jeleztük, hogy az ősi hajléknak, a sáturnak aligha volt egyéb bútora a ládánál. Ha a szókincsből szabad következtetni: ,asztal, láda, szekrény, sifonér, kaszten, sublód, pad, lóca, nyoszolya,

kép, pokróc, párna, vánkos' szavunk s még mások is azt mutatnák, hogy mindezek idegenek lévén, aligha voltak meg az ősi sátorban. A láda ugyan — keleti analógiák szerint — meglehetősen, de nem ezen, hanem valami ,kopurcság'-féle néven, amely szó — sajnos — ma rosszat, ,koporsót' jelent. Ősi türk szavunk a ,szék' is, de nem mai, hanem akkori jelentéssel, ami emelvényfélét, esetleg töltésfélét jelenthetett a sátor tövében köröskörül; emelvény, állvány-féle jelentését ma is sok szavunk őrzi: mosószék, mészárszék, faragószék, prédikálószék, dagasztószék stb. Egyik sem arra való, hogy üldögeljünk rajta. Ha a sátorlakó téli szállására vagy házba költözik, a falak tövében körül telepszik le. Ennek emlékéül őrzi a körüllócázott, paddal körülvett vasmegyei, palóc, székely, moldvai házbelső itt-ott napjainkig fönmaradt rendje. Az elmozdíthatatlan, földbe, falba rögzített körüllócázatot helyébe hasonlóan helyezkednek el később a hosszú hátatlan, bárdolt, fedeles, festetlen, alacsony bükkfa-padok, amilyeneket — körül az egész házban — még volt alkalmam látni székely hajlékokban. Nem volt ez más, mint az ősi ,kopurcság' utóda. Volna egy ősi ugor bútorszavunk: az ,ágy', de ez meg nem igen volt különb alkat, mint a szerű gabonaágya, a kerti veteményágy vagy az ecetágy, különben nem írná a XVII. századi magyar író ezt: «felhágandok az én nyoszolyámnak ágyára», hiszen ma a nyoszolya az ágynak jelentésbeli hasonmása (szinonimája). Ha nem így volna, úgy hangzanék ez a régi mondat, mint a gyermekvers: ,Benéztem az ajtón, bementem az ablakon, . . . székek ültek urakon'. — Ad vocem urakon: egy szó, mint száz — a parasztház mai bútorzata úri bútort, felülről érkezett szálladék. De amíg a nagy folyamatban a közbelső rétegeken át évszázadok során alászállt: minden rétegben vesztett eredetiségéből, megváltozott anyaga, átalakult alkata, fordult rendeltetése; a népi élet, igény és lélek szerint

hasonult (asszimilálódott) dús virágzású díszítménye, színe-
 zése. — Például a parasztbútor jelképes (szimbolikus)
 darabja, a 'tulipános láda' — formája, asztalosmunkája,
 elejének íves tagolása, színes díszítménye szerint a renaiss-
 sance adománya. Elődje az ácsszerkezetű, nem növényi
 hanem mértani díszű, bárddal faragott, szuszék-szabású,
 'szekrény' (szökröny) volt, a középkorban úri házakban
 és templomi sekrestyékben is. Dunántúl déli részén, a
 palóc felföldön, Erdély keletén ma is megvan. (Szép, régi
 templomi példányai az erdélyi szász földön maradtak fent.)
 De ez is, sőt a festett virágos bútor is már kifelé tart, sőt
 mondhatni országszerte kiveszett a magyar házból s a
 mai parasztház jellegzetesebb bútorai azokkal vannak
 rokonságban, amelyeket táblabírókori, biedermeier néven
 tart nyilván az iparművészet története, de silány anyagból
 és szerkezettel. Még tovább: a jómódú kisgazda házának
 bútora már a legújabb: a csiszolt, fényezett keményfa-
 lemezzel burkolt, gyári ú. n. 'széria-bútor', azonos tehát a
 városi (ipari, kereskedelmi és tisztviselői) polgárság búto-
 rával. Szó sem fér hozzá, hogy a történés (s a mi 'folyama-
 tunk') bármely szakában a népi bútor — csekély kivétel-
 lel — felülről érkezett; lent azonban a népnek dolgozó
 kisvárosi vagy falusi mester, barkácsoló mindentudó ke-
 zén, vagy korábban a díszítésre vállalkozó 'íróasszonyok'
 tudománya szerint a helyi társadalmi parancsok (szokás-
 erkölcs), művészi tehetség, anyagihiány vagy anyagbőség
 szerint változott, alakult, sőt — mondhatnók — helyen-
 kint szebb és magyarabb lett, mint ahogy alak — de néha
 jelentés szerint is — magyarrá lett száz meg száz idegen-
 ből kölcsönzött szavunk, mint például a szekrény vagy
 szökröny, amely a latin 'scrin(ium)', középkori francia
 'scrin', német 'Schrein' szóval tartozik egy közös európai
 családba. Elvégre ezer év óta magunk is 'európaiak'
 vagyunk!

A XIX. század folyamán a hírhedt eklektika szerint készült úri bútoreszmény — gondoljunk csak a ‚renaissance‘ emeletes-kredencekre — a hasonló ízlésű épületek sorsára jutott a fiatal iparművész nemzedéknek — ha sajnos nem is mindig a műhelyében, de — rajzolóasztalán. — Az új szellemű magyar házakkal együtt születnek meg az új házbelső (intérier)k, amelyekben természetesen nemcsak a bútor formája népi magyar, hanem a sokféle fonalas szükséglet is: terítők, függönyök, bútorhuzatok, díványpárnák stb.

Ezzel egyidejűleg fejeződik be a parasztházak üzleti kifosztása; az eredményt mindenütt látjuk: egyfelől sívár, művészetileg lelketlen, szomorú, dísztelen parasztházbelső országszerte, másfelől népi hímzések, faragások, cserepek az ország — mondhatni — valamennyi úri házában, nem is szólva a valóságos köz- és magán-gyűjteményekről. Külön üzletek keletkeznek a parasztholmik forgalmazására — csak nézzünk szét Budapest belvárosában — s nagyra fejlődik kivitelük az európai és tengerentúli exoticum-gyűjtők kielégítésére. S mikor e nagy üzlet és szerelem lendületében az ‚úri‘ rend úgyszólván minden fogható szépet fölszív, hogy ne mondjam, kiszipolyoz az egyébként nem nagy megértéssel nézett mélységekből, megindul a nagy folyamatban az ellenkező áramlás több, de típusa szerint legalább három menetben. Az első az üzleti: a kereskedelmi utánpótlás részben fővárosi műhelyekben, részben a korábbi holmit termelő falukban, legkorábban a kalotaszegi községekben, legnagyobb hévvel a mezőkövesdi matyók földjén. Megállapítják — felülről — a formákat, színeket, alkalmazásokat és anyagokat, — sajnos — a keserves munkabéreket is. Ez a mozgalom elszemetedésének menete. Kezdeté a kalotaszegi selyemhímzésű vagdalásos úri fehérmellények kora, abban az időben, mikor a fehérmellénynek volt a

divatja s a humorista Sipulusz (Rákosi Viktor) még a bikát is ezzel akarta megriasztani. E később egyre inkább garázdálkodássá váló sivárság — mikor az üzleti matyóhímezés az ízléstelenségek egyik külföldi múzeumában is kiállításra került — ébreszti fel etnografusok, iparművészek, házi-ipargondozó közgazdasági szakemberek, tantervszerkesztő pedagógusok és műveltségpolitikusok lelkiismeretét. A mozgalom szervez tanfolyamokat, gyűjt, magyaráz, többfelé néz, tanulmányokba merül, s napjainkra kezd kibontakozni valami lelkesebb, önzetlenebb, tanultabb, szociális érzésű, de — sajnos, máig is szervezetlen — közösség, amelynek már nem az a jelszava, hogy: ‚a nép az üzletért‘, hanem ‚az-üzlet a népért‘. A kibontakozó harmadik menet itt is a népi hagyomány, hagyaték jellegzetesen magyar voltáról való meggyőződéssel nem a maga úri rendjének akarja a felismert értékeket megtartani, ‚megnemesíteni‘, hanem vissza akarja adni a népnek mindazt, ami értéknek látszik, hogy maga a nép éljen vele, az idők folyamán tovább hömpölygesse, csombolygassa, forgassa, formálja, hogy holt minta-sorokból eleven, a népben élő és a népben élnivágó művészet maradjon — ad saecula saeculorum.

Ez fog is sikerülni, mihelyt a parasztság — beleértve a szegényembert is — olyan társadalmi és gazdasági szintre emelkedik, hogy képes lesz történeti műveltsége elemei között tudatosan válogatni. Talán száz év múlva, talán kétszáz év múlva . . . Azért is kellene a múzeumok, részletesen ismertető tanulmányok, hogy ez lehetséges legyen.

Hasonlóképpen látjuk az öltözet kérdését is. A nép öltözetének — vagy ahogy német-magyar szóval mondjuk: a ‚népviseletnek‘ — lényege szerint két része van; az egyik: amit a maga termelte anyagokból helyi hagyomány szerint maga a nép készít, a másik: ami nem ilyen, hanem a régi polgári és úri rend levetett és asszimi-

lált holmija. Ruhaneveink is e szerint csoportosulnak kétfelé. A ruha körében látható legtisztábban, mennyire vágyott a nép a felsőbb rendek holmijára. Országszerte 100—150 éven keresztül tilalmazzák parasztnak az úrit, — mondhatni hatóságilag irányítják öltözködését.

Az előbbieket után nem kell mondanom, hogy hely, mód, megáhitások, vágyak, tehetség és asszimilálóképesség szerint milyen sokoldalúvá, milyen sokalakúvá és sokszínűvé vált a nép öltözködése. A jobbágyfelszabadítás és az anyagból roppant választékot nyújtó úri gyáripár hatására, de a háziipartermelésnek, tehát az ősiipar rovására — kibontakozott káprázatos gazdagság megtartásának a nép ma már szinte semmi szükségét nem érzi. Fájdalmas érzése csak az úri rendnek van s a megtartásra való törekvések itt, fent kezdődnek, hol gyöngyösbokrétaszzerű, hol komolyabb mozgalmak keretében. Különös ellentmondás! A múltban gyilkolják a népet a cifraság — ahogy akkoriban mondták: „a bujaság és negédeség” — miatt, ma pedig tyúkkal, kaláccsal szeretnék rávenni, hogy cifraságában — hogy ne mondjuk cifra nyomorúságában — megmaradjon. S ezzel együttesen halad a rábeszélés arra, hogy úri rendünk szegényebb része a paraszti hagyatékából alkossa meg — ha már „díszmagyarrá” nem telik — a maga „magyarosan” divatos öltözetét. Ezt a mozgalmat sem kívánjuk értékelni, ezzel is csak a le-förláramlás egyik tényét szándékszunk megállapítani.

Az időrendi tény pedig az, hogy az alulról felfelé áramlás általában irodalmi népiességünk korszakaival halad párvonalasan, a mindenkori korjelző eszmék hatására. A testvériség, a nemzetiség védelme, a romantika, a demokrácia, a Bach-korszak csak-azértis magyar tüntetése, a millenáris múltbanézés és korunk új népiessége (az utóbbi — a mi tárgyunkat nézve — egy kisidegenforgalmi háziiparpartolási és exporteszmével is keveredve), egyformán ki-

veszi részét a mélyenfekvő népi értékek színrekavarásában és színentartásában. De mindenkor azzal a tiszteletré méltó gondolattal is, hogy nemcsak nyelvében él a nemzet, hanem egész sajátos lelkiségében, amelynek szellemi és tárgyi megnyilatkozásait nemcsak tisztelnünk, becsülnünk, de gyakorolnunk is kell. — Az öltözet kérdését természetesen főleg a nők karolták fel; elég ha példaképpen Undi Mária, F. Kovács Erzsi, Zadubánszky Irén, Zsindelyné Tüdős Klára mélyrehatóbb kezdeményezésére hivatkozunk. Zsindelyné Tüdős Klára írja az Ünneplő című «új magyar díszruha-sorozatot» tartalmazó albumában: a a középosztálybelieknek, «ezeknek a városi verebeknek kínálunk itt vidám ünnepi öltözéket. Válogasson ki-ki a szerint, hogy az ország melyik vidékéhez fűzik rokoni szálak. Ezek a ruhák — írja — hangosan hirdetik népi gyökerünket és büszkén vállalják a paraszti rokonságot.» Valóban az is eredmény volna, hogy ha már magunk, a parasztságból fölemelkedve, nyomban megtagadjuk a paraszti rokonságot, legalább a ruhánk hirdetné a néppel való közösségünket.

A ruhán, kivált a nőin, nemcsak a forma a fontos, hanem a díszítmény is. Ennek pedig jelentékeny része a hímzés. Erről kellene még szólnunk, ha nem félnénk, hogy ismétlésekbe ereszkedünk, visszaélve a t. hallgatóság érdeklődésével. De mégis — éppen a hímzés az a tárgykör, ahol aránylag legmesszebb haladhatunk a multba, mintegy három-negyedfélszáz esztendő mélységébe, amióta efféle munkák nagyobb számban maradtak ránk, bár inkább a templomi felszerelések között, mint ruhákon.

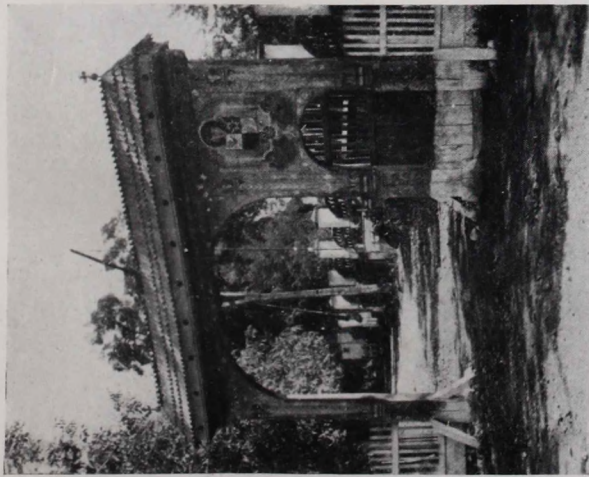
Takáts Sándor kutatásaiból tudjuk, hogy nagyúri menyasszonyok esküvői öltözetéből még díszes alsószoknyát is szívesen kértek és fogadtak ajándékuul egyházak. A már említett módon kívül ezen az úton is leszállt az úri a falusi templomokba is. De leszállhatott a néphez másként

is, mert a nagyúri házakban külön varró- azaz hímző- lányokat is tartottak, vagy foglalkoztattak, éppen nem úrilányokat, sőt fogságba került török ,bulyákat' is. Ezen az úton a hódoltság idején a magyar mellett a török ,úri' is terjedt nálunk, sőt divatja volt. Népi hímzésanyagunk díszítménykészlete egyébként jelentékeny része szerint lehet ősi, közös európai hagyomány ; más része a régi, részben még középkori takácsművészet hagyatéka ; tehát az utóbbi is az iparos-polgári rendtől érkezett szálladék. De a középkori takácsok művészetének is egy része népi eredetű, mint ahogy népi a stílusos történeti román (nem oláh!) építkezés nem egy eleme. Ha népi hímzőművészetünk mindenestül ősi, népi volna, aligha volna olyan páratlanul változatos, mint amilyen. A mi benne nem szőtt szabású geometria, annak nagyobb része úri szintről érkezett szálladék.

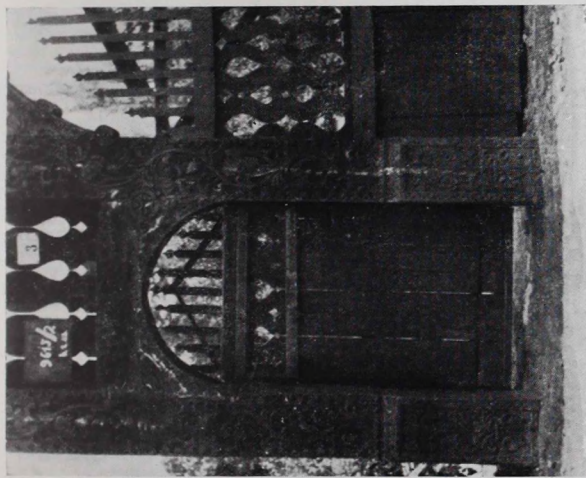
Hogy e rendkívül változatos népi hímzés hogyan halad alulról fölfelé, talán elég annyit mondanunk, hogy a népi hímzés technikáinak és formakincsének tanítása leányiskoláinkban kötelező tárgy s női ipariskoláinkban jelentős szerepe van a népi hímzések szellemében való tervezésnek, nem is szólva Iparművészeti Iskolánkról, amelynek félévszázados hagyománya a nép művészetének tanulmányozása, kultusza.

Viski Károly.

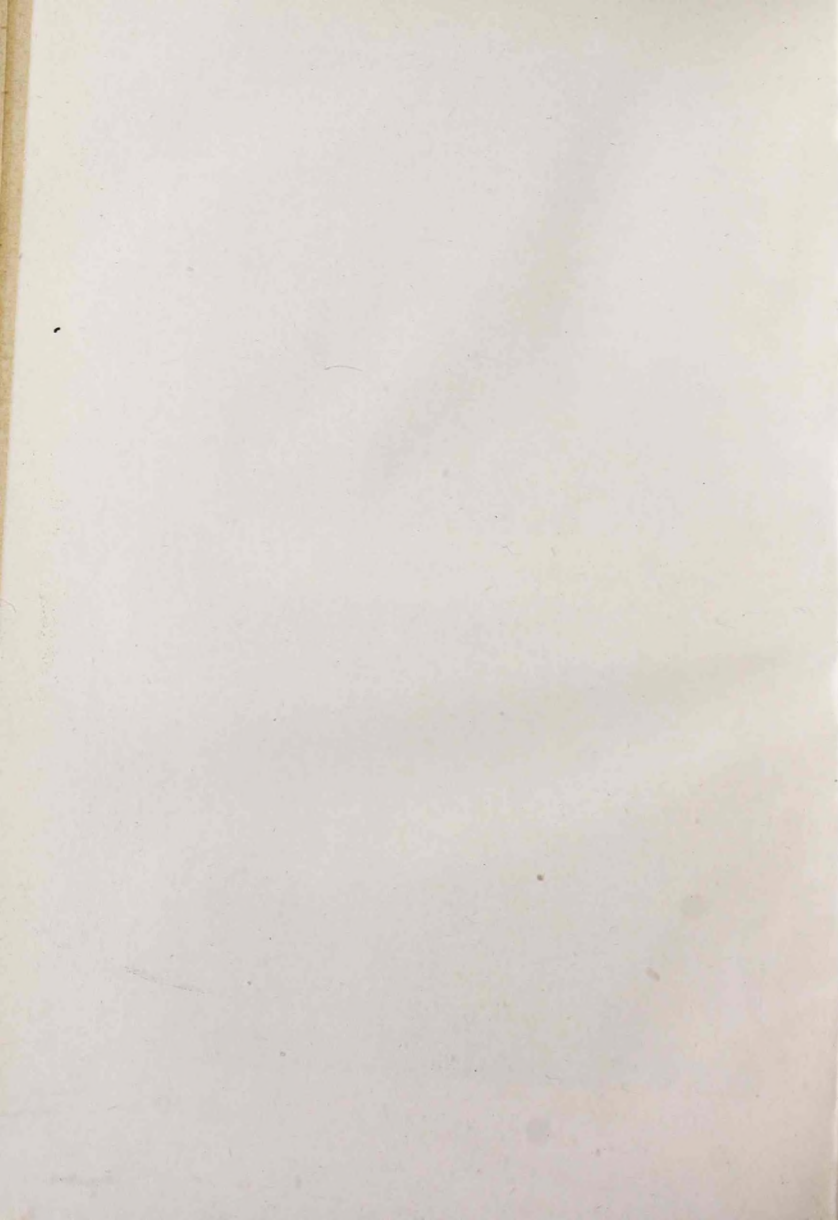

A ránk maradt legrégebb — 1673-ban készített —
mikházi székelykapu helyére épített új székelykapu.
(Az eredeti a Néprajzi Múzeumban.)

Svábhegyi székelykapu részlete. Épült 1885-ben.
(Viski Károly felv.)

NÉPKÖLTÉSZET ÉS MŰKÖLTÉSZET.

A kérdés, melyet a cím felvet¹ és sugall e viszony elemzésén keresztül, valójában a folklóre legdöntőbb, legalapvetőbb problémáit állítja eléánk. Még ha csak egyszerűen a «hatás», «átvétel», «motívumvándorlás» fogalmaival kísérlelnők meghatározni e viszony tartalmát és e két költészet-típus eltérő vagy rokon természetét, már akkor is nyomban a végső elvi kérdésekig jutunk el, melyek az első folklorisztikusnak vehető elmékedésektől napjainkig kísérik tudományunkat. A mellett a népköltészet és műköltészet viszonyának kérdése s e viszonylat esetleges «rangsora», értékelő magyarázata nem maradt meg tudományunk szigorúan céhbéli feladatának, hanem olyanira érdeklő közvéleményünket, hogy igen sokszor belekerült a szenvedélyes irodalmi viták középpontjába, a «népi» és «urbánus» irodalomszemlélet egyik fővitapontja még ma is.² Ma is szívesen egyszerűsítik a kérdést a minden fölülről jött hatást eleve kizáró s csak «ősi» elemekből élő népköltészet, vagy a kizárólag fölülről jött, az írásos irodalom hulladékaiból táplálkozó népköltészet alakjaira. Mondani sem kell, hogy ez a két elképzelt s a vitákban szinte jelképesse egyszerűsödő meghatározás távolról sem elegendő a népköltészet valódi fogalmának megragadására s a műköltészethez való viszonyának ábrázolására. Sem a népköltészet mitologikus-romantikus elképzése, sem pedig e különös «közköltészeti» (Marót Károly találó

megnevezése!) kifejezésforma önálló elemeinek, szerkezeti vonásainak tagadása s pusztá másolásként való feltűntetése nem igazíthat útba bennünket.

Más utat kell választanunk e kényelmes egyoldalúság helyett. Ha eleve elfogadjuk is s valljuk mint előföltevést, hogy a népköltészet is éppúgy költészet, alkotás a szó eredeti, görög etimonja értelmében, mint bármely nagy egyéni költői alkotás, az európai nagy irodalmak költői művei, mégis elháríthatatlan bizonyossággal fel kell ismernünk e két költészettípus szerkezeti és funkcionális vonásainak jelentős különbségeit.³ Az itt soron következő rövidere szabott összefoglalásban szó lesz ugyan azokról az elemekről, melyek ezt a két költészettípust összekötik, de a lényegesnek mégis az elhatároló jegyeket kell tekintenünk.

Előljáróban ezért nem is foglalkozunk H. Naumann híres-hírhedt elméletével, melynek cáfolatára különben nemcsak a keleteurópai néprajz vállalkozhatott a maga eleven anyagával, de melyet a német kutatók is jelentős érvekkel utasítottak vissza.⁴ Ez a mechanikus elmélet, mely a hatás és átvétel tényeinek elemi lélektani belátásáig nem jutott el, a pusztá motívum, egyes művelődési elem átvételéből csupán az átvétel tényét óhajtotta regisztrálni, de a minden átvételt óhatatlanul kísérő átalakítás tényét már nem mérlegelte, holott éppen az átalakítás foka és minősége szabja meg az átadó és átvevő műveltségforma viszonyát. A népköltészet és műköltészet viszonyában látni fogjuk, hogy az átvétel ténye önmagában egyáltalán nem jelenti a szolgálai utánczást, utánamondást, hanem nagyon is tevékeny újramondást, újraalkotást jelent. A felsőbb műveltségi körből lejutó motívum, elem egy lényege szerint más szerkezeti rendszerbe, más funkciókörbe kerül a népköltészet világában. Hogy ez mennyire így van s ez az átalakítás mennyire munkál még a kife-

jezési forma külső alakján is, arra előljáróban érdemes feleleveníteni egy szinte klasszikussá vált példát. A «Csak egy kislány van a világon» hamisan érzelgős, lapos dallama lejutott népünk közé is, ahol egész dallamszerkezete átalakult, a népi dallamstílus világához hangolódott.⁵ De a következőkben látni fogjuk, hogy ilyen áthangolódásra, átídomulásra számtalan példát találhatunk. Akár törvényként is kimondható, hogy a népköltészet világába lejutó felsőbb hatás, motívum minden esetben átalakul, áthangolódik.

Viszont a divatos elméletek másik hibájába sem eshetünk s nem állíthatjuk, hogy a népköltészet világa elzárt, önérvényű világ, amely csak az ősi magyar mult vonásait őrzi. Majd kiderül, hogy népköltészetünk főként szerkezetében, műveltségi alaphelyzetében őríz ősi vonásokat, egyébként mindig is készséggel fogadott be magasabb társadalmi osztályoktól, más nemzetiségű kultúráktól hatásokat. Hogy mennyire kell vigyáznunk az «ősi» megállapításában, arra is hadd idézzek egy szintén klasszikussá vált példát, mielőtt a voltaképpeni tárgyalásra áttérnénk. Ez a példa a mesevándorlás kérdését kutatók előtt ugyan közhelyszerű s a magyar irodalomban Katona Lajos is felelevenítette,⁶ azonban érdemes újra felidézni. Maspéro kiadásában jelentek meg azok a fontos, egyiptomi gyermekmúmiák mellől előkerült több ezer éves mesék, melyek a Benfey-féle elméletnek is cáfolására szolgálhattak. Idő múltán egyik luxori ismerőse értesíti Maspérot, hogy a gyűjteményében közölt Rhampsinit-típusú mesének változatát hallotta a környező faluk egyikében a nép száján. Tehát ez a népi változat több ezer éves folytonosságot, változatlan folytonosságot igazolhatna! Kiderült azonban, hogy a mese egy európai tanító útján egy-két évvel azelőtt éppen Maspéro könyvéből került ismét a nép közé. Maspéro is, Katona is természetesen megvetik

a könyvhatást és semmi értéket az ilyen változatban nem látnak, holott ma már jól tudjuk, hogy a népi alkotás, formálás természete még az ilyen változatokon is megfigyelhető. Magam jegyeztem le például mesei formáját Jókai Mór «Törökvilág Magyarországon»-jának. Az írástudatlan asszony nem is tagadta, hogy könyvből olvasták neki azt a történetet, melyből ő aztán a maga módján kiformált egy másikat.

De természetesen a példák és ellenpéldák serege hozható fel. Ha Maspéro csalódott is a folytonosságba vetett hitében a Rhampsinit-mesével kapcsolatban, mi vizsgálatódhatunk a Kádár Kata balladájának híres motívumával, a bajt jelző változás mozzanatával, amely megkülönbözteti balladánkat a téma irodalmi, novellisztikus formáitól s utal éppen ezekre az egyiptomi mesékre, ahol ez a bajtjelző motívum egyik formájában először bukkan fel.⁷ Itt tehát a népköltészet világában újra meg újra megformáltatott, revival-szerűen jelentkezett ez a motívum: visszhangja, megfelelése volt népköltészetünkben, míg az irodalmi formaadásban elvesztette szerepét.

De az egyes példák előrevetése helyett vegyük először is szemügyre azt az utat, melyen a népköltészet és műköltészet találkozhatott, motívumviláguk, formáik érintkezhettek. Ennek az útnak a vizsgálata már magában is bebizonyíthatja, hogy a műköltészet közelebbi ismerete nélkül nem foglalkozhatunk a népköltészetrel sem.

*

Tagadhatatlan, hogy a népköltészet és műköltészet viszonyának tanulmányozásában a leghálásabb terület a népballada eredetének, a ballada műfajának elemzése.⁸ Ez az elemzés önmagában megmutathatja a viszony egyik arcát. Percy az «An Essay on the Ancient Minstrels of England» c. bevezető tanulmányában (1765) még a

minstrel-ek egyéni alkotásának tartja a balladaköltészetet. Később azonban az egymásra halmozódó elméletek nem látják ilyen egyszerűnek a kérdést, sőt egyáltalán az is vitássá válik a népköltészet romantikus értelmezése szerint, hogy a ballada általában a népi alkotás lehet-e egyéni jellegű. Reed Smith foglalja össze⁹ kitűnő bevezető tanulmányában az egymással szembenálló balladaelméleteket. (Látni fogjuk, hogy ezek az elméletek ráhúzhatók lennének a magyar balladákra is, aminthogy egyik-másik formája a magyar elméleti irodalomban is feltűnt.) Az egyik felfogás szerint a népballada valójában nem egyéb, mint szájhagyományozott formában való továbbélése egy magasabb igényű, irodalmi eredetű epikusköltészetnek. Tehát az egész népballadai világ felsőbb társadalmi osztályok irodalmi formájú epikájának népi átalakítása. Egy ehhez kapcsolódó elmélet meg is határozza a keletkezés idejét s a népballada közvetítő rétegét.¹⁰ E szerint a középkori énekes előadók, az énekes rendek, elsősorban a skandináv és angolszász minstrel-ek útján jutott el a néphez ez az irodalmi epika körülbelül a XII. század elején már. Egy másik tetszetős elmélet pedig a középkori egyházban tartott vallásos tárgyú, biblikus elbeszélő énekekből eredezteti a balladaköltés európai gyakorlatát. Ez az elmélet hivatkozik arra, hogy az ilyen vallásos-biblikus énekekből a népi dramatikus játékok egy csoportja, amilyen pl. a magyar betlehemes játékok európai változatanyaga, a népi misztériumjátékok egyik csoportja, másrésztől pedig ugyane forrásból a ballada műfaja alakult ki. Ezekkel az elméletekkel szemben azonban van olyan felfogás is, amely a balladát a primitív táncénekekből magyarázza s eredetét jóval messzebbre kitolja, mint a keresztény középkor. Egy másik és sokáig kedvelt felfogás szerint a népballada is, mint egyéb népi műfajok, a középkori európai parasztságnak közösségi alkotása volna.

Az elméletek vitájából számunkra a magyar balladák tanulsága mindenesetre azt igazolja, hogy ahhoz a fel-fogáshoz kell csatlakoznunk, amely szerint népköltészetünk e legszebb ágazata félsőbb ösztönzésekre, énekesrendek, hegedősök, históriás énekmondók, a deákos kultúra műveltségterjesztői, a népi ponyva elemei által nyeri el jellegzetes formáit. A magyarországi népballada-költésben ugyanis az idők során legalább négy-öt stílust fedezhetünk fel. Egyik a régi stílusú, történeti, drámaibb menetű, vers-technikájában s témáiban is archaikusabb jellegű balladáink csoportja, ebből fejlődött a rokonmotívumokból alakuló történeti balladáink egy kisebb csoportja; a harmadik a virágének-szerű, líraibb jellegű balladáinknak egy kisebb csoportja. Erősen elhatárolható bujdosóballadáink rétege is a többitől: a XVIII. század küzdelmeinek eseményei alakítják témáikat. Külön csoport az ú. n. siratóballadáké s egy másik megint az újabb formájú lazább, nyujtottabb szerkezetű s dallamaikban is újstílusú betyárballadák anyaga s ez utóbbiakkal rokon a képmutogató énekek, a gyilkossági ponyvák stílusára emlékeztető újabb gyilkossági történetek megverselése, amilyen pl. a Szőcs Mariska közismert balladája. (Ennek a szerzőjét is kikutatta egy paraszti verselőben Vikár Béla.)

E fősorolásból is világosan kitetszhetik, hogy e különböző stílusrétegek, e különböző időből összekerült elemek nem lehetnek egyképpen «ősiek» s rájuk a legnagyobb erőszakkal sem mondhatjuk, hogy egészükben az öntevékeny népszellem alkotásai. Ezeknek a balladáknak a szöveg-története, mint a motívumösszevetések is, lépten-nyomon elárulják (v. ö. id. kötetem jegyzeteit az egyes balladákhoz: szinte alig akad ballada, melynek rokonaira, párhuzamaira ne találhatnánk másutt!) a kívülről jött ösztökélő hatásokat.

Azonban a balladaéneklés, az előadás gyakorlata arra

figyelmeztethet, hogy ítéletünket mégsem mondhatjuk ki olyan könnyen. Ugyanis ezek a fölülről jött elemek-motívumok a népi előadásban társultak népünk dallamaihoz, sokszor éppen ezer esztendő's távlatokra mutató dallamokhoz s ilyen módon mégis, az előadás során átvették az ősi epikus éneklési gyakorlat funkcióját, szerepkörét s ha a szöveg, a téma már nem is volt ősi, az előadás, az éneklés annál ősibb elemeket őrizett az eleven gyakorlatban. Tehát a ballada Magyarországon sajátos kétarcúságot mutat: szövegtörténete a felülről jött hatásokról árulkodik, előadásmódja, éneklési gyakorlata azonban változatlanul őrizte a magyar dallam hagyományait, a «nagy emlékezet» a dallamőrzésben volt az erősebb. Itt jegyezzük meg különben, hogy népballadánk szövegeivel kapcsolatban is ismerhetünk igazolható elméleteket, mint például a Kádár Kata és a Szilágyi és Hajmási balladák esetében is, ahol föltehetően a népi forma jelentkezett Magyarországon előbb, mint ahogy másrészt Eckhardt Sándor kutatásai nyomán két balladaszerű énekünknek műfaji előképét is jól ismerjük. (A Párjavesztett gerlice és a Virágok vetélkedése ez a két ének s a szelsőséges állásfoglalásokra mi sem jellemzőbb, mint hogy Vikár például még ma is pogány eredetűnek véli a Virágok vetélkedését, szemben Eckhardt cáfolhatatlannak tetsző bizonyítékaival.)

Láthattuk tehát, hogy a népballada műfajának kialakulásában és fejlődésében egyszerre két erő munkált: a fölülről jött hatások bizonyos közvetítők (hegedősök, törtéiás énekmondók, etc.) révén és az ősi, állandóan elevenül élő éneklési gyakorlat. Ez a két erő: a népköltészeti és műköltészeti sajátos egyensúlyban alakította ki népköltészetünknek valóban legszebb, drámai erejében s gazdagságában páratlan műfaját, a népballadát s önmagában is tanulságosan igazolhatná e kapcsolat termékeny voltát.

De hát nemcsak a ballada világának kialakulásában működött össze ez a két, mint látni fogjuk, szerepe szerint annyira különböző költészettípus. Ha a népmesék motívumait sorravesszük, ugyane két egymásba ható, egymást metsző rétegződést figyelhetjük meg. Még Kriza János lelkendezve megnevezhette egyik meséjének szerzőjét («A Megölő Estéfán mesének», mely a Ráuber Madej c. mesecsoportha tartozik s eredetéről N. P. Andrejev írt kitűnő összehasonlító monográfiát: FFC 69.) egyik paraszti előadójában, de már Arany László is rámutatott Kriza tévedésére.¹¹ Nincs itt terünk a mese keletkezésével kapcsolatos, a balladéénál is jóval szélsőségesebb s eltérőbb elméleteket ismertetni, melyek majd a hindutibeti-mongol közvetítésben (Benfey-iskola), majd a primitív népek mesekincséből (az angol anthropológiai iskola), majd például újabban az európai mese formáit a keresztény középkorból (A. Wesselski) vezetik le, hogy csak néhányat említsek az elméletek közül s mellőzzem Lévy-Bruhl «La mythologie primitive»-jének felfogását, melyben a primitív mítoszok és az európai mesevilág szemléletének, világlátásának közös elemeire mutat rá. Egy azonban bizonyos. A magyar meséken is be lehetne bizonyítani ezt a sajátos kettősséget. Azokra az elemekre is ráatalálhatunk meséinkben, melyek kétségtelenül a magyarság keletről hozott motívumvilágába tartoznak, mint ezt Solymossy Sándor ismert kutatásai igazolhatták, de a mi népmeséink is átmentek azokon a formáló hatásokon, melyek az európai népmeseirodalmat érték akár pl. a középkori legendáriumok, trufák, a novellairodalom, akár a lovagtörténetek, a ponyváról lekerülő tündéries történetek révén.¹² A népmese alkatának az éppen a legnagyobb csodája, hogy ezeket a különböző elemeket egységes szemléletben tudta összefogni, olyan szemléletben, mely merőben megkülönbözteti a hatásokat adó

felsőbb rétegtől s a mese világát sajátos atmoszféra veszi körül, s ezt az eleven mesemondó gyakorlatot csakis a maga hiedelmeinek szuggeráló és parancsoló világában élő parasztság fogadhatta el s tarthatta fenn hagyományáiban.¹³

Természetesen a népköltészetnek nemcsak ezekben a nagyobb epikus egységeiben, a mesében és a balladában nyomozható ez a sajátos kettősség, feszültség, az átrendeződő s új értelemben, új előadásban megjelenő felsőbb hatás, melynek kapcsolódnia kellett a nép körében már meglévő anyaghoz, előadási formához és főként szemlélethez. A népköltészet kisebb egységeiben, a népdalokban is megjelölhető ez a viszonylat. Kardos Tibor csak nemrégiben mutatott rá népköltészetünk egyes elemeinek, népdalaink egy-egy csoportjának és a goliardikus költészetnek a kapcsolatára.¹⁴ Kardos Tibor példái mellett mi a deákos költészetnek későbbi, szervesen folytatódó hatásaira is rámutathatnánk népköltési gyűjteményeinkben.¹⁵ Arra itt részletesen nem is kell kitérnünk Horváth János klasszikus munkája után,¹⁶ Szabó T. Attila, Bartha Dénes és mások kutatásai után,¹⁷ hogy a XVIII. és XIX. században a nemesi, polgári és paraszti műveltség kapcsolata, az énekeskönyvek, melodáriumok tanúbizonyossága szerint milyen eleven s hogy a hatások áramlása mennyire kétirányú volt: ez a kapcsolat a népköltészet és műköltészet világára is egykép ösztökélő hatással volt. Hogy ez az átjátszás mennyire jellemezte népdalaink világát is, arra elég legyen megemlítenem Major Ervin kutatásai nyomán¹⁸ csak azt, hogy szinte a legutóbbi időnkig a népköltési kiadványok népdalnak éreztek s népdalként közöltek olyan műköltői alkotásokat, melyeknek szerzőit is jól ismerjük. Így közli például Ecsedi István a hortobágyi pásztordalokat összefoglaló kis gyűjteményében Fazekas Istvánnak: Oh gyönyörű Kanahán,

Hortobágy melléke című dalát ; tudjuk, hogy a Hortobágyi pusztán fúj a szél kezdetű dalunk dallamát Thern Károly szerző s ezt a dalt a nép is átvette, mint ahogy átveszi a nép Bernáth Gazsinak, a híres humoristának is nem egy dalát, vagy például Szénfynek a Parlagi rózsák címet viselő műdalgyűjteményéből Seprődi kibédi székely s Kiss Lajos hódmezővásárhelyi dalgyűjteményébe is elkerül egy-egy dal. Ez azonban, mint láthattuk, nemcsak a gyűjtők téves megítélése, hanem elsősorban a népi adaptációnak, befogadásnak a jele.

Ennek a népi adaptációnak a törvényeit vizsgálta Terbe Lajos,¹⁹ akinek elemzéséből jól kiderülhet, hogy a nép a hozzá lekerült anyagon változtat, nem szolgai másoló, utánzó csupán. Terbe Petőfi Sándor néphez jutott dalain vizsgálja ennek az átalakításnak formai törvényeit ; érdemes legalább egy-két példán szemügyre vennünk ezt az átalakítási munkát is. Petőfinek egyik dalából, a «Hegyen ülök» kezdetűből az első versszakokat nem vette át a nép, mert nagyon is személyes jellegűek, általános érvénnyel nem lehet felruházni. Az átvevő szakasz műköltői fordulatain, mondattani bonyolultságán is változtat a népdal. A Petőfi-vers így hangzik :

Szeretném, ha vadfa lennék erdőben.
Még inkább : ha tűzvész lenne belőlem.

A népdal már így módosítja ezt a részletet :

De szeretnék fa lenni az erdőben,
Ha valaki tüzet rakna belőlem . . .

Vagy a «Juhászlegény» híres nótáját egészen a népi stilizálás, szerkesztés szabályai szerint alakították át a változatok során, az egyik népi változat első szakaszát érdemes idézni, annyira mutatja ezt az áthangoló munkát :

A bugaci zöldhalmi domb mellett,
 Három juhász szépen legeltetget,
 Arra mén egy négyfogatú hintó,
 Kiszáll abból egy fiatal báró.

Arra itt nem is szándékozunk kitérni, hogy a népdal szövegére tett — alapjában azonban nálunk nem jelentős — műköltészeti hatás csak egyik része a műköltészet és népköltészet viszonyának. Bartók, Kodály és elsősorban Szabolcsi Bence²⁰ kutatásai óta tudjuk, hogy népzeneinkre, a magyar nép dallamvilágára is hatottak az idegen nemzeti-ségek zenei hatása mellett a magasabb társadalmi osztályok is. Így tudunk az egyházi gregorián éneklés hatásáról, a hegedős éneklésmód, a históriás énekszerzés dallamalakító hatásáról, a főúri zene egyes elemeinek, a XVIII. századi kollégiumi deákos zene hatásáról, a verbunkos stílusformáló hatásáról is. Mint a Magyarság Néprajza IV. kötetében Kodály kifejti s mint ez Szabolcsi tanulmányaiból is lépten-nyomon kiderül, népünk e hatásokat is szervesen beleépítette a maga dallamvilágába — hasonlóan a fentiekben ismertetett módon — és hamarosan ez idegenből, magasabb társadalmi osztályokból lekerült elemekkel úgy élt, mint saját elidegeníthetetlen tulajdonával. Tulajdonává is lett mindez: s ez a beolvasztás, adaptálás a népköltészet megújulásának s egyben szervezeteinek is legdöntőbb jegye, legizgatóbb csodája.

*

A népköltészet és műköltészet viszonylatában eddig elsősorban azokról a termékenyítő és ösztökélő hatásokról beszéltünk, melyek a népköltészetet érték. Állandóan hangsúlyoztuk ugyan, hogy ezek a hatások egy ízben sem jelentettek szolgálai átvételt, a befogadó szerkezet mindig a maga törvényei s szituációi szerint fogadta be s alakította át ezeket az ösztönzéseket. Mégis a műköltészettől

kiinduló hatásokról volt eddig szó. Azonban meg is fordíthatjuk egy pillanatra ezt a viszonyt. A magyar irodalmi fejlődés ismeretében joggal beszélhetünk a népköltészet jelentős hatásáról is.

Ha a néprajzi kutatót ez a fordított hatás kevésbé érdekli is, röviden foglalkoznunk kell vele, már csak döntő jelentőségénél fogva, melyet nemzeti klasszicizmusunk kialakításában, az Arany—Petőfi klasszicizmusának kialakításában joggal a népköltészet hatásának is tulajdoníthatunk. Horváth János kivételével ugyan egyes kutatóink tanulmányaikban inkább motívumok összevetésére és eredeztetésére szorítkoztak csupán. Megelégedtek, ha egy-egy Petőfi-vers, Arany-vers, Jókai-novellamotívum tárgy-történeti kapcsolatait felderítették, vagy folklorisztikus elemeket, népi elnevezéseket találtak Duginocsnál, Csonkainál.²¹

Tudjuk azonban, hogy a népköltészet hatása sokkal egyetemesebb volt s éppen nem szorítkozott elszórt motívumok átadására, egy-egy fordulat, szólás irodalmi meggyökereztetésére, vagy pedig a nyelvújítás néhány szavának megteremtésére. Már Galamb Sándor is rámutatott arra, hogy a népdal mennyire hatott műköltészetünkre Pálóczi Horváth Ádámtól kezdve.²² Azt mondhatjuk, hogy a nemzeti klasszicizmusunkat már megelőzően, azt előkészítve, az irodalmi népiesség is a népköltésztől kapott ösztönzést, az elképzelt népdalhelyzetek formálták magatartását. Ha Horváth János maradandó elemzéseiből, az irodalmi népiességről szóló, idézett munkája alapján ki is derül, hogy ennek a népiességnek fogalomrendszere tisztázatlan s heterogén elemeket tartalmazó s benne a nemesi nemzet, az ősi magyarság képe a népivel egykép helyet kapott, mégis látnunk kell, hogy erre a költészeti magatartásra döntően hatott népköltészetünk. Itt sem csupán egyénekre gondolunk elsősorban :

Dugonics rusztikusságára, Faludi gyűjtögető érdeklődésére, Csokonai hajlékonyságára, csodálatos stílusutánzására (Szuszmír elmondta mesében!), Kisfaludy Károly dalteremtésére, Kölcsey magános tépelődéseire s a többire mind, kiknek munkája végül is a magyar irodalomtörténet legjelentősebb korát, a magyar nemzeti klasszicizmus Aranyban s Petőfiben tetőződő korszakát teremti meg. Ezeknek az egyeseknek a munkásságát is döntően befolyásolja a népdal, a népi «tón» természete. Szekfű Gyula joggal emeli ki a népi elem döntő jelentőségét irodalmi klasszicizmusukban.²³

Ezen az általános és egyes költőkön megmutatkozó hatásán kívül, irodalmunk egyéb jegyeit is viseli a népköltészeti hatásoknak. Irodalmi műfajaink keletkezésében jelentős szerepe volt a valódi, az írótól jól ismert, vagy pedig csak népnek vélt népköltési hangnak is. Így műballadaköltészetünk az angol és bizonyos mértékben az osztrák műballadaköltészet hatása mellett első sorban a magyar népballadák Greguss kanonizálta szerkezetének hatásait mutatják. Ugyanígy egész külön magyar műfajjá alakul a múnépdal, a helyzetdal, a múlt század derekától szinte Adyék felléptéig az egyik legkedveltebb műfaja irodalmunknak. A népszínmű egyes elemeire, betéteire is ez a népdalstílus hatott, mely a népit összekeverte a maga elképzelt népies elemekkel s hamarosan e formákon keresztül a cigányos formákban jelentkező múnépdal is mindjobban elterjedt. (Látnivaló itt is, hogy a hatás milyen különböző, a cigányzenével kapcsolatban szinte azt mondhatnók, ellentétes eredményeket is hozhat. Valóban az irodalmi népiesség magában is az egyik legjobb cáfolata lehet a mechanikus hatáselképzelésnek.)

Azt mondhatjuk tehát, hogy a magyar irodalom egyik legjelentősebb szakának egyes írói pályáira, kifejező formáira, műfajaira s e műfajon belül témákra és formai

elemekre elevenen hatott a népköltészet s egyben egy elképzelt népiesség, a népnek egy idealizált, mintegy elyont formája. A tényleges népköltészeti hatás és az elképzelt népiesség alakították együttesen Faluditól kezdve egészen az Arany- és Petőfi-epigonokig költészetünk fejlődését s már maga ez a tény is bizonyíthatná népköltészetünk egyetemes jelentőségét — saját különvaló szépségén és gazdagságán kívül is. Ez a termékenyítő hatás, a magyar nemzeti klasszicizmus eszmei és formai világának megteremtésében való közreműködés végre is nemcsak irodalmi iskolát jelent számunkra, hanem jelenti immár az örök magyar magatartás egyik formáját, a magyar lét egyik állandó alakját. Akik a magyarság karakterét a nemzeti klasszicizmus eszméi alapján vonják el, azok gondolataikat a népköltészet világának is köszönhetik.

*

Befejezésül oda kell visszatérnünk, ahonnan elindultunk. Ha ebben az előadásban el is kell tekintenünk a kérdés elvi, gyökeres megvizsgálásától s célunk ez esetben inkább egy-egy példának a bemutatása s a népköltészet és műköltészet viszonylatának ábrázolása volt, mégis végezetül rá kell mutatnunk néhány olyan különbségre is, amelyek a népköltészet és műköltészet viszonylatának tárgyalásakor elhanyagolhatatlanok.²⁴ Mint említettük volt, annak ellenére is, hogy a népköltészet és műköltészet közös költészeti gyökereit, az ember önkifejezési igyekvésének ez ősi ösztönét világosan szem előtt tartjuk, mégis tudnunk kell, hogy ez a két költészet-típus lényeges meghatározó jegyekben eltér egymástól. Mikor az eddigiek során a műköltészeti és népköltészeti kölcsönös hatásokról beszéltünk, állandóan utaltunk arra, hogy ezek a hatások a befogadó szerkezet önérvényű törvényeihez

igazodnak. Nem hiszünk a hatások szolgálai, utánzó mechanikus átvételében — még a legszolgáibb utánzás esetében sem, nemhogy két lényeges vonásokban különböző költészetfaj esetében hihetnénk. Elképzelhetetlen számunkra, — s nemcsak a történeti, földrajzi távolságok miatt — hogy a Waltharius manu fortis eposza és a Szilágyi és Hajmási balladája, vagy egy öreg szilágysági paraszt tréfás elbeszélése és Arany János «Bajusz» c. költeménye között a kapcsolat az egyszerű átvétel, átfoglalmas lenne. A motívumok lehetnek kölcsönösek, de az átvevő és az átadó között mindig egész világok vannak még a műköltészet körén belül is, nemhogy a műköltészet és népköltészet külön körei között!

Ha az eddigiekben elég bizonyosságát adtuk annak, hogy mi sem hiszünk az elzárkózott és kizárólag önmagából táplálkozó népi műveltség mítoszában, hangsúlyozottan ki kell jelentenünk azt is, hogy ennek a népi műveltségnek azért sajátos törvényei vannak s e törvények szellemének megfelelően «fordít le» minden hatást a maga nyelvére. Befejezésül a népköltészetben megnyilatkozó és a műköltészettől megkülönböztető vonásokat vesszük egészen röviden, csak utalásszerűen vizsgálóra.

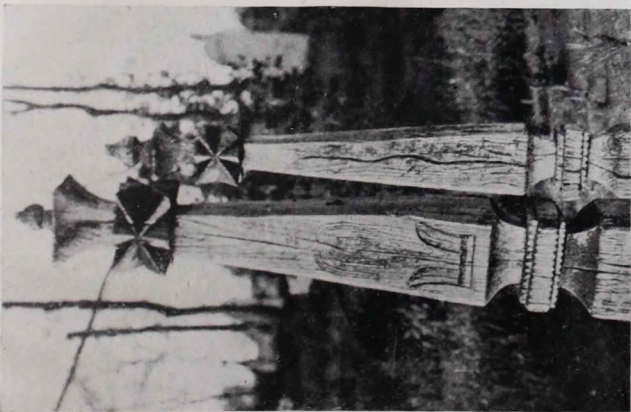
Thienemann²⁵ s mások kutatásai nyomán ma már elég világosan állhat előttünk az írásos és szójhagyományozó irodalom közötti különbség. Az első döntő eltérés az újkori műköltészet és a népköltészet között az írásbeliség és szójhagyomány eltérésében rejlik. Minden műköltői alkotás egyszeri, változhatatlan alkotás (a szerző, mint ma is divat, ha változtat, egyenesen kijelenti, hogy melyik formát tartja véglegesnek), azt mondhatjuk műszóval: invariáns. A népdal s minden népköltészeti alkotás ezzel szemben csakis változatot, variánst ismer. Joggal állíthatjuk, hogy a népköltészet csakis változatokban él; mihelyt egy dal egyetlen formában merevedik, vagy a

mesének egyetlen elmondott formája van, már nem népköltészeti alkotás. A népköltészetet a változatok hajlékony, hullámmzó sokfélesége, rögzíthetetlen illanékonyága jellemzi.

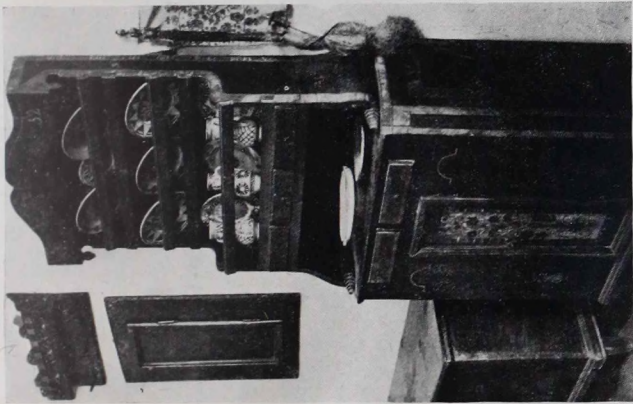
A szájhagyományozás természetéből következik, hogy a népköltészetnek mind a formavilága, mind pedig tartalmi elemei, tematikája aránylag szűkkörű: a változatok kis körben mozognak. Amíg azt mondhatjuk, hogy egyetlen dalnak, mesének a változatai megszámlálhatatlanok: annyi, ahányszor előadják, addig a népköltészet egészének formavilága és tematikája annál szűkösebb. Ez érthetően következik a szájhagyományozás és a népi emlékezet lehetőségeiből. Ezzel szemben csak utalnunk kell a műköltészetben meglévő fordított helyzetre, ahol a témák változatossága, sőt megkövetelt újszerűsége egyenesen újkori irodalomalkító elv.

Csak röviden utalunk az általunk már sokszor vizsgált kérdésre: az egyéniség és közösség viszonyára a népköltészetben.²⁶ Amíg a preromantika óta a műköltészet egyik alapvető funkcionális elve az egyéniség tisztelete lett, addig a népköltészetben az egyéniség és a közösség egy saját-szerű feszült helyzetét figyelhetjük meg. Az egyén a maga «javaslatait» egyedül csak a közösség jóváhagyta stílus mentén terjesztheti elő, a maga tehetségét mindig is a közösség megszentelte témákon, formákon próbálhatja ki. Igaz, tudunk tehetséges népi alakító, alkotó egyéniségekről is (különösen a mesemondás területén, már Magyarországon is!), azonban ezeknek a tehetsége is jeltelenül beleolvadt volna a népköltészet egyéniséget elmosó, jeltelen anyagába, ha az újabb gyűjtőmódszerek a figyelmet e kérdésre rá nem terelik. Igaz, a régibb gyűjtések éppen ezért hamis képet adtak a népi alkotó egyéniségekről, annyi azonban ma is bizonyos, hogy a nép körében az egyéniségnek, az alkotó tehetségnek különleges kiemelkedő

Empire bútorrészeket hatására alakult kopjafák. Monor, ref. temető. (Néprajzi Múz. felv.)

Tálas, Csíkszereda, 1852. Mintaképe XIX. sz. eleji úri bútor. (Aladics I. felv.)

értéke nincs : jeltelen funkció. Mint az egyik angol kutató megjegyezte, a népköltészet rétegeiben csak stílusréteget, de nem egyéni stílusokat különíthetünk el — a zseniális költői egyéniség, összes attribútumaival, a városi irodalom sajátja. Az egyén a népköltészetben a maga tehetségével csak szolgálja a közösség hagyományának és önkifejezési igényeinek.

Ezzel függ össze a másik lényeges különböztető vonás : az alkotásbeli tudatosság foka merőben eltérő a népnél s a műköltészetben. Amennyire a műköltői alkotásnál is döntő tényező Marót szavaival élve, az extatikus-sublogikus teremtő pillanat, a népköltészetben azt kell mondanunk, ez a hatványozottabban döntő és a tudatbéli, intellektuális elem a jóval csökkentebb.²⁷ A népköltészetben a teremtő pillanatban a tudatos tényezők szerepe sokkal kevésbé döntő, mint a műköltészeti formák világában.

De szemügyre vehetjük röviden a költői tudatosság egy másik elemét : a halhatatlansági igényt. Amíg a műköltészet már Horatius szavai óta is állandóan tart a maga halhatatlanságára és alapvető élménye saját alkotásának appellálása az elmúlás végzete ellen, ilyenfajta költői magatartás népköltészetünkben aligha lelhető fel. (A mesélők hiúságát, hogy kifaggatják őket, ne tévesszük össze ezzel a magatartással!) A népköltészet egészében halhatatlan, mint nemzedékek századokon áthagyományozódó eleven s mindegyre más-más formában, megújuló változatokban felrisszáló költészeti alakja : halhatatlan ebben a szinte vegetatív, önkéntelen halhatatlansági formában. De nincsen meg benne az európai műköltészet gőgös, egyéni halhatatlansági igénye, mely egyénenkint úgy érzi, hogy nélküle csonkább a világ és értelmetlenebb. A népköltészetben ilyen igény, ilyen kérdés nincs.

Végezetül még egy vonására kell rámutatnunk népköltészetünknek ; igaz ugyan, hogy éppen ez a vonása

összeköti a műköltészet legmagasabb alkotásaival és úgynevezett klasszikus korszakaival. A népköltészetre jellemző (Marót rávilágító kifejezése) egy bizonyos közköltészeti jelleg. Ennek létét és értelmét már a szájhagyomány természete s az egyén és közösség saajtszerű viszonya is megszabja a népköltészetben. A közköltészeti jelleg fogalmazásunkban annyit jelent, hogy a népköltészeti alkotás mindig is a közösség legáltalánosabb kifejezési igényeinek tesz eleget, a kifejezésnek nem az egyéni, elkülönítő jegyeit keresi, hanem azokat a, mondhatnók, végérvényes, elemi megfogalmazásokat, amelyek közösek, szinte formulaszerűek, amelyeket a közösség (akár szűkebb, akár tágabb értelmezésű közösség) egyetemlegesen vállalni tud, a maga állapota hiánytalan kifejezésének érez. Ez a közköltészeti jelleg mind a népmesékben, mind a népdalokban s a népköltészet egyéb műfajaiban marandandóan jelentkezik s legmagasabbrendű értéke. A népköltészet különböző műfajaiban az emberi léthelyzeteknek olyan megfogalmazását adta, hogy valóban klasszikusnak kell éreznünk. A nép a maga primitívebb formanyelvén, zártabb, szűkös témavilágán keresztül is éppen e közköltészeti jellegénél fogva hiánytalanul meg tudta érzékeltetni a tragédia, a varázs s a jókedv minden élményét, embervoltunk egész gazdagságát. Aki azt állítja, hogy a népköltészet szegényes, nem ismeri.

Ahogy végigkísértük a befejező részben azokat a jegyeket, melyek népköltészetünket elválasztják a műköltészettől az egymásra való kölcsönös hatások, közös motívumaik, formai elemeik ellenére is, hogy ez elkülönítéssel a két költészet-típus eltérő vonásait megrajzolhassuk, végül is a közköltészeti jelleg felemlítésével visszajutottunk a műköltészethez. Ez a vonás közös minden valóban nagy költészetben: Homeros, Dante, Shakespeare, Goethe, Arany éppúgy «köz»-költészetet alkottak a maguk gazdagabb s

bonyolultabb módján, mint a népdal és a népmese : az egész nagy emberi közösség végső érzéseinek, gondolatainak kifejezését adták. Ez a közköltészeti jelleg végső erőfeszítése és igénye kell hogy legyen minden igazán nagy költői alkotásnak : minden költői, alkotói önkifejezés erre tör. Ezt valósította meg a maga szűkös keretei között is a népdal, a mese — az egész népköltészet.

JEGYZETEK.

1. Tanulmányunk mint a Magyarságtudományi Intézet egyik előadása hangzott el 1940. április 6-án és 9-én. Alcíme szerint a ballada és a históriás ének kapcsolata lett volna tárgya. Azonban már előadásunk során sem kötöttük magunkat egyedül ehhez a területhez, jelen fejtegetés pedig — az akkori előadásnak hol bővített, hol szűkebb formájú változata — egyáltalán nem korlátozza a kérdést erre a témára. — 2. Éppen ez a szenvedélyes és elfogult vita volt ösztönzője *Eckhardt Sándor*: Folklore és irodalom (Magyar Szemle 1930: IX. köt.) c. tanulmányának, melynek alapelveit a népköltészet kettős rétegződéséről ma is teljes egészében elfogadhatjuk; különben elvi megjegyzései a túlzók felé ma is megszívlelendők. — 3. Sajnálattal jelzem, hogy csak futólag, korrektúrában láthattam *Marót Károly*: ΔΙΔΟΣ ΕΝ ΚΟΙΝΩΙ, Arch. Phil. 1940. tanulmányát, s így most jelentős eredményeit tanulmányunk írása közben nem használhattuk. Remélem azonban, hogy e kérdés egy bővebb tárgyalása során mód lesz e szempontjainak bővebb kiaknázására is. — 4. *Naumann* elméletének ürességét a magyar szakirodalomban csak nemrégiben vette bírálat alá *Marót Károly* ritológiai tanulmányaiban, így legutóbb is A magy r népraj kutatás feladatai, Ethn. 51: 273. kk. tanulmányának több helyén is. Ez a bírálat magában is fölment a kérdés részletesebb tárgyalása alól. — 5. *Lajtha László* és *Molnár Antal* hozták fel ezt a példát egy vitaesten, vö. Nyugat, 1933. jan. 1. — 6. Irodalmi tanulmányai I. 174. 11. — 7. *Ortutay Gy.*: Székely népballadák²: 324. 11. — 8. E részben kénytelen vagyok röviden ismételni a Székely népballadák új, most megjelenendő kiadásának egyes részeit. — 9. South Carolina Ballads, Cambridge, MCMXXVIII.

15. pp. — 10. *A. Beatty*: Ballad, Tale and Tradition, PMLA 22 : 48. pp. — 11. *Arany László* összes művei, II. 107. — 12. Csak megemlítjük, mint kevésbé ismert adatokat, hogy például kódexeink nem egy helyén mesei fogalmazásra, mesei elemekre találhatunk. Így vö. pl. a Nyelvelmélet IV : 386, 455, V : 262, 330, 335, X : 309, XV : 84. kk., stb. stb. — 13. *Ortutay Gyula*: Fedics Mihály mesél, UMGy. I. 62. kk. — 14. *Kardos Tibor*: Deákműveltség és magyar renaissance, Budapest, 1940. (Különlenyomat a Századok-ból.) — 15. Vö. például MNGy. III. 145. l. 63 sz., MNGy. IX. 49. l. 45. sz., MNGy XI. 243—244. Ethn. 25 : 40, stb. — 16. *Horváth János*: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig, Budapest, 1927. — 17. *Szabó T. Attila*: Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században, Zilau-Zilah, 1932. *Ugyanő*: Az Erd. Múz. Egylet... kéziratos verseskönyvei, Cluj-Kolozsvár, 1929, *Bartha Dénes*: A XVIII. század magyar dallamai, Budapest, 1935. *Jenei Ferenc*: A világi irodalmi műfajok kéziratos énekeskönyveinkben, Budapest, 1929. — 18. *Major Ervin*: A népies magyar műzene és a népzene kapcsolatai, Budapest, 1930. — 19. *Terbe Lajos*: Petőfi és a nép. Budapest, 1930. — 20. *Bartók Béla*: A magyar népdal, Budapest, 1924., *Kodály Zoltán*: Ötfokú hangsor a magyar népzeneben, Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára : 208. *Ugyanő*: Néprajz és zenetörténet, Ethn. 44 : 4. *Szabolcsi Bence*: A XVI. század históriás zenéje, Budapest, 1931, *Ugyanő*: A XVII. század magyar főúri zenéje, Budapest, 1928, *Ugyanő*: A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje, Budapest, 1930., *Ugyanő*: Morgenland und Abendland in der ungarischen Volksmusik, UngJb. 1938 : 202. stb. — 21. Vegyünk sorra legalább jegyzetben egy sereg ilyen tanulmányt: *Tolnai Vilmos*: Néprajzi adatok Dugonics Etelkájában, Ethn. 15 : 231, *Gulyás József*: Népi és folklorisztikus elemek Csokonai műveiben, Ethn. 34—35 : 151, *Katona Lajos*: Néprajzi adalékok Csokonai munkáiban, Ethn. 10 : 163, *Elek Oszkár*: Petőfi Sándor János vitéze és a népmesék, Ethn. 27 : 168, *Berze Nagy János*: Petőfi költészetének folklór-párhuzamai, Ethn. 36 : 21, *Óváry Zoltán*: «Rózsa és Ibolya» Arany János verses népmeséje, Ethn. 34—35 : 23, *Berze Nagy János*: Adalék Arany «Bajusz»-ának tárgytörténetéhez, Ethn. 27 : 137 (ehhez a témához még ugyanezen évfolyam 130. és 295. lapjain *Gragger* és *Heller Bernát* is hozzászóltak), *Binder Jenő*: Adalékok Arany «hamis tanú»-jának tárgytörténetéhez, Ethn. 27 : 209 (ehhez a témához *Győrffy*

István, Róheim Géza és Berze Nagy szóltak hozzá még ebben az évfolyamban), *Beke Ödön* : Arany János néprajzi forrásaihoz, Ethn. 45 : 42, *Berze Nagy János* : Adalékok Tompa Mihály «A szegény és gazdag» című költeményének tárgy történetéhez, Ethn. 27 : 134, *Szendrey Zsigmond* : Népbabonák Jókai műveiben, Ethn. 30 : 115, az Ethn. 36. évf.-ban *Solymossy, Szendrey és Gulyás József* vizsgálják Jókai és a népköltészet viszonyát, stb., stb. — 22. *Galamb Sándor* : A magyar népdal hatása műköltészetünkre Pálóczi Horváth Ádámtól Petőfiig, Budapest, 1907. — 23. *Hóman—Szekfű* : Magyar történet¹ : VII, 353. — 24. A kérdés részletező megvizsgálását fenntartjuk egy későbbi tanulmányunk számára, most csak szabadelőadásunk vázla összefoglalását adjuk. Ezért is itt a bővebb apparátustól eltekintettünk s a vonatkozó külföldi irodalom fontosabb tanulmányait, mint pl. *John Meier, H. Naumann* és köre, *Gumbel, Weingruber, Danckert, C. J. Sharp, L. Pound, Henderson, Tiersot* s másokét nem is ismertetjük s vitatjuk. — 25. *Thienemann Tivadar* : Irodalomtörténeti alapfogalmak, Pécs, 1931. — 26. Székely népballadák és Fedics Mihály mesél id. kiad. egyes fejezeteiben. — 27. Mint *Wilhelm Wollner* : Untersuchungen über die Volksepik der Grossrussen, Leipzig, 1879 : 21 megjegyzi, hogy az egyik gyűjtőnek így feleltek érdeklődő ilyenirányú kérdéseire : «Wir wissen es nicht, es wird gesungen.»

Ortutay Gyula.

AZ ÚJ MAGYAR NÉPIESSÉG.

A népiesség kérdéséről az elmúlt évek folyamán rendkívül sokat vitatkoztak. A nép, amelyet már annyiszor elfeledtek és elfeledtek, ismét divatba jött. Az irányában megnyilvánuló új érdeklődés ma is változatlanul erős, s ha a jelek nem csalnak, még inkább erősödni fog. Az új népies áramlat — ezt mindjárt kezdetben meg kell jegyeznünk — nem magyar különlegesség; a magyar szellemi élet ezen a területen is része az európainak. A «nép» Európa-szerte emelkedett jelentőségben: irodalmi mozgalmak írták jelzőként zászlajukra s politikai rendszereket építettek fel nevében. Világos, hogy a vitákban, amelyek folyamán a legkülönbélebb erők mérkőztek s mérkőznek egymással, a néphez kapcsolódó régi fogalmak és képzetek mérhetetlen változáson mentek át. Nem mintha a múlt században kialakult eszmék egyszerre feledésbe merültek volna; sőt az új gondolatok magvai nagyrészt éppen a megvetett s lenézett XIX. században vették el. Ami megváltozott, az a néppel kapcsolatos ideológia szerkezete, értékrendje, a közgondolkodásban s a politikában vitt szerepe. A népies mozgalmak európai helyzetképe egyelőre a maga egészében áttekinthetetlen: mindnyájan benn vagyunk a történelmi áramlat sodrában; az áradat egyre nagyobb s egyre zavarosabb. Nincs tehát mit csodálkoznunk azon, hogy az új népies mozgalmak nálunk is a legteljesebb eszmei zűrzavar képét mutatják. Azt pedig, hogy az idetartozó prob-

lémák körül oly szenvedélyes s szinte már létünk legmélyebb kérdéseit érintő küzdelem folyik, természetesnek kell tartanunk, ha figyelembe vesszük azt a rendkívül jelentős szerepet, amelyet a népies mozgalmak a magyar történelem egész folyamán játszottak.

Tudnunk kell, hogy a magyarság jóformán a mult század végéig túlnyomó többségében földművelő volt; a politikai és szellemi uralmat egy vékony elit gyakorolta a jogaik szerint tán megoszló, de életkörülményeik szerint egységes paraszti rétegeken. Bármilyen szociális mozgalom tehát, amely mögött nagyobb tömeg állott, szükségképpen megtölt népies elemekkel. Az uralmat gyakorló felsőbb rétegek viszont, a magyar történelem sajnálatos fejleményeként, legalább is az utóbbi századok folyamán, kisebb-nagyobb mértékben idegen származásúak, vagy szellemileg elidegenedettek voltak. Minden olyan mozgalom tehát, amely a magyarság vérségi és szellemi megújítását tűzte ki céljául, szükségképpen elsősorban a nép felé fordult: a parasztság világához, amelyben az ősi, romlatlan, önmagához hű magyarság őrzőjét pillantotta meg. A népbarát hang ehhez képest ősi örökség a magyar irodalomban. A méltatlan urakat feddő és a nép ügyét képviselő író arca tekint ránk már költészetünk első emlékeiből s nem véletlen, hogy nemzeti klasszicizmusunk, a nyugateurópai példaktól erősen eltérő módon, a népi műveltség felől, a népelet s népköltészet ihlető erőire támaszkodva, bontakozott ki. Minthogy pedig a magyar történelem folyamán a szociális és nemzeti mozgalmak egyaránt a népben keresték erőforrásaikat, természetes, hogy a magyar szellemi élet egész fejlődésében rendkívül jelentős szerep jut a népies eszméknek. A körülöttük folyó vita csak a fejlődés egy-egy korszakos állomásán ül el, olyankor, amikor a felgyült társadalmi feszültségek bizonyos mértékig kiegyensúlyozódnak, az elidegenedés veszélyében

vagy állapotában lévő felsőbb s az elzárkózásra hajlamos alsóbb műveltség százados szakadéka, ha csak egy-egy történelmi pillanatra is, de áthidaltatnak.

A magyar történelem folyamán a legutolsó ilyen összegező, összefoglaló megállapodást nemzeti klasszicizmusunk kora jelenti. Ennek hatalmas társadalmi és szellemi tőkét élte fel a XIX. század második fele. Széchenyi, Petőfi, Eötvös, Arany, Deák nagy nemzedéke egy viszonylag rendezett országot s egy alapjaiban egységes műveltséget hagyott utódaira; a XIX. század azonban már egy feldúlt, szétbomlott magyar világot talált itt, amelyben az egyensúlyukat veszített régiek mellett egyre több új, addig ismeretlen erő került ellentétbe egymással. A magyar világ évszázados szerkezete átalakult. A népiesség szerepe is megváltozott, jelentősége egyidőre szinte teljesen el is homályosodott. Csak az elmúlt két évtizedben tolódozott ismét az érdeklődés homlokterébe, annak jeléül, hogy a magyar politikai és szellemi élet területén ismét egyre nagyobb súllyal jelentkeznek a nagy paraszt-tömegek felemelkedésének s a magyarság szellemi és vérségi megújulásának kérdései. Az új népiesség tehát nem pusztán irodalmi divat, ízlésáramlat, egyéni kezdemény, hanem növekvő s megoldást kereső társadalmi és nemzeti forrongások kifejezője is; zavarossága társadalmi és szellemi állapotaink kuszaságát is híven jellemzi.

Az új népiesség nevével összefoglalt mozgalmak nem mai eredetűek; gyökereik mélyen visszanyúlnak a múlt századba. Bármennyire mai érdekűek is tehát, mégsem vezethetők le pusztán csak a jelen társadalmi és politikai valóságaiból. Ahhoz, hogy alakváltozásaikat, egymáshoz s a magyar élet egészéhez való viszonyukat megérthessük, szükséges, hogy ne csak társadalmi, hanem történelmi előzményeiket is ismerjük.

I.

Mindnyájan tudjuk, hogy a mai helyzet egyik legjellemzőbb tünete a népiesség körül kialakult eszmék ellentmondásokkal telt zúrzavara. Mielőtt tehát a sokrétű, gazdag indázatú anyag áttekintéséhez fognánk, tisztáznunk kell egy-két alapkérdést. Természetes, hogy csak a számunkra legfontosabbakat; a teljes fogalmi készlet áttekintése és megrostálása — amire egyébként éppen napjainkban égető szükség lenne — túlnő kereteinken. Hiszen csak a «nép» fogalmának meghatározásáról s történelmi alakváltozásairól is egy kis könyvtárra valót írtak már össze. Mi ezt a szót — a legfontosabbat az egész nomenklaturában — abban az értelemben használjuk, ahogy az elmúlt század magyar köznyelvében szerepelt; elsősorban tehát a magyar parasztságot, vagy tágabb értelemben a falvak, puszták és tanyák népét jelöljük vele.

Legáltalánosabb megfogalmazásban mármost népieségen a nép élete, szociális és műveltségi állapota, művészete, hagyományai és erkölcsisége, egyszóval a nép egész világa iránt megnyilatkozó aktív érdeklődést értjük. Ez az érdeklődés természetesen a valóságban sokféle irányú: ezért beszélhetünk jogosan népies politikáról, irodalomról, öltözködésről, művészetről, stílusról, ízlésről, stb. A népiesség — s ez rendkívül fontos vonása, — mindig a magasabb, vagyonosabb, hatalmasabb vagy műveltebb rétegek körében fejlődik ki, előfeltétele tehát a nép és a felsőbb rétegek közt kialakult határozott, észrevehető és öntudatosítható különbség. Mert igaz ugyan, hogy a népről alkotott képzetek nem mindig felelnek meg a valóságnak, sőt vonzóerejük titka nem egyszer éppen az, hogy egy valótlan, vágyakból s álmokból szőtt képzeletbeli világ szép és izgató vonásait tükröztetik, mégis bizonyos, hogy a nép élete és kultúrája mindig mint az övékétől

különböző világ jelenik meg a felsőbb rétegek öntudatában, akár maguk akarnak attól tanulni vagy ahhoz alkalmazkodni, akár azt akarják magukhoz emelni. A nép körében megfigyelhető «népies» mozgalmakról, ha egyáltalán lehet így nevezni őket, rendszerint csakhamar kiderül, hogy kitalálók, sugalmazók és fenntartók a magasabb rétegekből kerülnek ki. Természetes, hogy a nép és a fölötte élő rétegek közt nem mindig van áthidalhatatlan szakadék s bizonyos, hogy a szervesen kialakuló kulturákban állandó a felfelé és lefelé egyaránt ható társadalmi és szellemi vérkeringés. A felsőbb rétegek műveltsége mindig vesz fel hatásokat a nép világából, a nélkül, hogy ennek a folyamatnak minden esetben különösebb jelentőséget tulajdonítana. Ezért beszélhetünk — Arany János megkülönböztetése szerint — öntudatos és öntudatlan népiességről. Az öntudatlan népiesség jelenségeivel állandóan találkozunk minden zavartalanul kifejlődő műveltség körében; az öntudatos népiesség jelentkezése — amennyiben valóban többről van szó pusztán ízlés-divatnál — mindig valamilyen társadalmi vagy nemzeti válság, funkciózavar jele. S minthogy e válságok a történelem folyamán egyre más és más alakban jelentkeznek, a népiesség is csupán mint történelmileg változó, a mindenkori társadalmi, politikai és szellemi helyzet egészéből magyarázható jelenség írható le a maga valóságában. Ha van is valami közös alapvonás, pl. a felvilágosodás, romantika vagy a XIX. század végének népiességében, a különbség, mely elválaszthatja őket egymástól, szinte nagyobb a rokonságnál. A népiesség tehát történelmi jelenség s mindig egy-egy korszak nagy mozgalmainak részleteként, a korszellem, vagy ha jobban tetszik, az ideológia változó eszméitől befolyásolva jelenik meg. Ezért nem tanácsos — ha csak nem valamilyen szükségéből erényt csináló munka-hipotézis szolgálatában

— az irodalmi népiesség jelenségeit a politikai és szellemi élet egészétől elszigetelten vizsgálni. Ha valahol, úgy ezen a területen bizonytalanság van az általános kor- és eszmetörténeti háttér felidézésére.

II.

Említettük, a néppel kapcsolatos mai ideológia lényegbevágó elemeit az elmúlt másfél századtól kaptuk örökségbe, attól a kortól, amelynek egyik legfontosabb szellemi délkörét Magyarországon éppen a népiesség jegyében huzhatnók meg. Horváth János, a magyar irodalmi népiesség történetéről írt alapvető művének már legelején figyelmeztet: «a népiesség, bár egyedül az irodalomtörténet megvilágításában vált közkeletű műszóvá, korántsem kizárólag irodalomtörténeti jelenségnek a neve». Szerinte «annak a nagy nemzeti mozgalomnak egészében, amely a XVIII. század közepe tájától kezdve forr, buzog, áramlik: a népiesség a hagyománytartó számontartója, a népfaji örökségek biztosítója, őre és propagálója». Ez a meghatározás természetesen inkább csak a kezdeti mozgalmakat jellemzi a maguk egészében: a fejlődés későbbi fázisában, mikor a reformkor hullámai egyre lázasabbá és forradalmibbá válnak, a népiesség jelszavai az újítás legmagasabban lobogó zászlaira kerülnek. Érthető tehát, hogy ez a százados erőjáték, amelyben a hagyomány és haladás, a maradiság és forradalom hatalmai mérköztek egymással, a népiesség problémáját a maga teljes egészében felszínre hozta. S minthogy a kérdések nagy része, ha tisztázott is, megnyugtató, végleges megoldást nem nyert, nem meglepő, hogy a problémák felvetésének s a velük szemben való állásfoglalásnak mai formái alapjukban véve kevés újdonságot jelentenek a múlt ismerőjének.

Lényegükben változatlanul állnak ma is egymással szemben a népért tenni, az ő ügyét képviselni kívánók és azok, akik a magasabb rétegek érdekében akarják felhasználni a népi világ értékeit. A felfogások és magatartások további alakváltozatainak is csaknem mindegyike megtalálhatja a maga őseit a harcokkal s alkotásokkal telt multban. «Tegyük műveltté a népet, hogy boldogabb lehessen», tanította már Bessenyeiék felvilágosodása s ezen a nyomon haladva jutunk el Eötvös népoktatási törvényéig, a háború utáni népiskola-építő tevékenységig s az iskolai és iskolán kívüli népművelés mai lázáig. «Szabadítsuk fel a népet a gazdasági rabság és tehetetlenség bilincseiből, s tegyük gazdaságilag önállóvá», tanította Berzeviczy Gergely s ezen a nyomon haladva jutunk el, a földbirtokrendezési törvények során át, a ma is dúló földreform-vitáig s a szövetkezeti mozgalmak kibontakozásáig. «Engedjük a népet az alkotmány sáncain belülre, hogy megvédhesse érdekeit s hogy résztvehessen az országos dolgok irányításában», követelte Széchenyi s az ő nyomán indulhatunk el a népképviselő, az általános választójog intézményes biztosítása felé vezető utakon. «Tegyük úrrá a népet az irodalomban, hogy azután a politikában is úrrá tehessük», adta ki a jelszót Petőfi s az ő szavára hivatkoznak ma is még azok, akik szívesen akasztatnának királyokat és grófokat, hogy a nép uralomra juttatásának útjából elhárítsák az akadályokat. De ha Bessenyeiék tanítani akarták a népet, Orczyék és Gvadányiék meg szerették volna tartani romlatlan egyszerűségében s — magyar parlami Rousseauk örök példájára, — azt bizonygatták, hogy tőle kell megtanulni az igazi boldogság titkát. S ha mindig volt is valami múlt, felszínes vonás a jó társaság divataiban, az irodalom és művészet a megújulás gazdag forrásait találta meg a nép világában. Azok, akik a népet gazdaggá, vállalkozó kedvűvé akarták

tenni, hamarosan kiegészültek azokkal, akik tudták, hogy a gazdag nép több adót fizet, jobb fogyasztó és értékesebb piac a szegénynél. Széchenyi tisztában volt azzal, hogy nemcsak a nép nyer akkor, ha tevékeny része lesz a nemzetnek, hanem a nemzet is, ha a tömegek újkori mérkőzésében megnyeri magának a népet. S futták ezt mindazok, akik az elidegenedett vagy idegen rétegek visszamagyarítására s egy igazabb, gyökeresebb magyarság kifejlesztésére törekedtek, politikusok, írók, művészek egyaránt.

Ezek voltak azok, akik a vak népuralmi álmok s a rideg népelnymó erőszak harcában az egészséges szerveséggel felépülő nemzetet látták, a nemzetet, amelynek a nép alapja, de részese is, amely hű marad önmagához, tápláló talajához és gyökereihez a nélkül, hogy megrekedne a parasztkultúra szűkre szabott lehetőségei, elzárkózó magatartása s partikularizmusa mellett. Tudjuk, hogy ha a nemzetnek erről a felfogásáról szólunk, a magyar reformkor nagy nemzedékeinek, nemzeti klasszicizmusunk legnagyobb alkotóinak szellemét idézzük. Ennek a példaadóan teljes és hű magyar világméretű keretében a népiesség is megtalálta az őt megillető helyet: alapja, kiindulópontja s ellenőrző mintaképe lett a nemzet egészét áttekintő és szolgáló műveknek, a nemzeti azonosság eleven őrzője volt, természetes fék a rohanó fejlődésen, megkötő gyökér a haladás világokat átjáró, népeket elvegyítő erős széljárásában. Nemzeti klasszicizmusunk páratlanul öntudatos, rendkívüli lemondással, áldozattal és fegyelemmel megvalósított műve azonban egy kisebb javatéteggel roppant erőfeszítésének eredménye volt csupán. Hogy a nemzet minden rétegét átható termékeny társadalmi válósággá is válhassék, a fejlődés nyugodt, következetes, egészséges menetére lett volna szükség. De a nagy történelmi alkalom, sajnos, túl gyorsan elmúlt, hogysem lehe-

tőségei teljesen kihasználhattak volna. A XIX. század második felét a kivívott rend egyre rohamosabb ütemű felbomlása jellemzi.

III.

A kiegyezés rendkívüli lehetőségeket s feladatokat hozott a magyarságnak. Az ország sorsát intéző nemzedékek — helyesen vagy helytelenül, most ne kérdezzük — elsősorban három probléma megoldását tartották szükségesnek. Mindenekelőtt olyan vezetőréteget kellett teremteniök, amely képesnek látszott arra, hogy a mérhetetlenül megnövekedett politikai, hivatalnoki, gazdasági és szellemi tennivalókat elvégezze. Azután meg kellett találniok a Monarchia keretében való elhelyezkedésnek olyan formáját, amelyben a magyarság birtokállománya leginkább megtarthatónak, befolyása növelhetőnek, teljes önállósodása előkészíthetőnek ígérkezett. Végül úgy látszott, mindkét előbbi cél szolgálatában minden eszközzel biztosítani kell a magyarság számarányának, gazdasági, politikai és szellemi súlyának növekedését. Az állam megszervezése az elit kérdését, a függetlenségi harc a közjog és külpolitika problémáit, a magyar fölény biztosítása pedig az beolvasztás feladatait állította a közérdeklődés homlokterébe. Világos tehát, hogy a nép ügye egyre mélyebb homályba borult, hiszen egyébként is úgy tett: az alkotmányos vívmányok már régen meg is oldották a századok óta megoldatlan kérdéseket. Ha a népről szó esett — eltekintve a szabályt erősítő egypár kivételtől — ez mindig elsősorban az említett három szempont jegyében történt. A népiesség ebben a korban ismét elszakadt a nép igazi problémáitól, sőt nem egyszer a nép javával ellenkező érdekek szolgálatába került.

Amíg a klasszicizmus nagy alakjai még életben voltak, ha egyre jobban visszavonultak is a közélettől, legalább

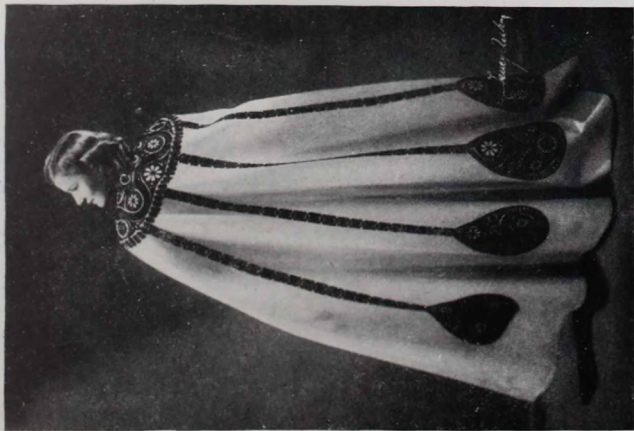
jelenlétükkel, egy-egy kritikai megjegyzésükkel képviselték a régi esszenciát a mind hígabb áradásban. Helyüket azonban, sajnos, túl korán átadták epigonjaiknak. Ezeknek kezén az életből tan, a tapasztalatok, erőfeszítések eredményeként létrejött rendből megtanulható szabály, az életmű adta tekintélyből akadémiai dekorum lett. Velük szemben tehát joggal hivatkozhatott arra az újítás, hogy az élet szelei az ő vitorláit dagasztják. Amíg így a magyar szellemi élet hivatalos fórumain a legmagasabb polcra emeltettek a nép-nemzeti eszmények, a mindennapi valóságban ismét egyre végletesebben szétváltak a nagy alkotók műveiben termékeny békére kényszerített ellentétek.

Az a hangoskodó, «kelmei», facér népieskedés, amelynek képviselőit Arany úgy megvetette és Gyulai úgy elnadrárgolta, ismét mind garázdáiban s elbizottabban pengette sarkantyúit. Befolyásának növekedéséhez nemcsak az járult hozzá, hogy kész volt a tömegek olcsó hazafiaskodását, pallérozatlan ízlését kiszorgálni, hanem még inkább az a körülmény, hogy tele torokkal hirdette a függetlenségi politika minden szólamát s hogy az akadémiakussá merevített, nehezebben hozzáférhető Arannyal szemben Petőfi nevét írta zászlaljára. Petőfi közvetlensége olcsó hányavetiséggé, erkölcsi bátorsága vakmerő szájaskodássá, tiszta népi ízei a tájszótár anyagával agyon fűszerezett, értelmetlen parlagiassággá váltak ugyan ez elősdiak kezén, s mégis, minthogy e kivételes költő méltó kultusza egyáltalán nem tudott kifejlődni, úgy látszott, örökségének kizárólagos hordozói e borzas, pipás, sujtásos fenegyerekek lettek. A névsor, amelynek legmagasabb pontját tán Lisznyai, mélypontját pedig Hazafi Verali János jelenthetné, elmerült az idő árjában; ez a tábor nem hozhatott létre időt álló alkotásokat, de jó volt arra, hogy a népies költészet rossz hírét költse s a nép ügyét a jó társaság szemében neveltségessé tegye.

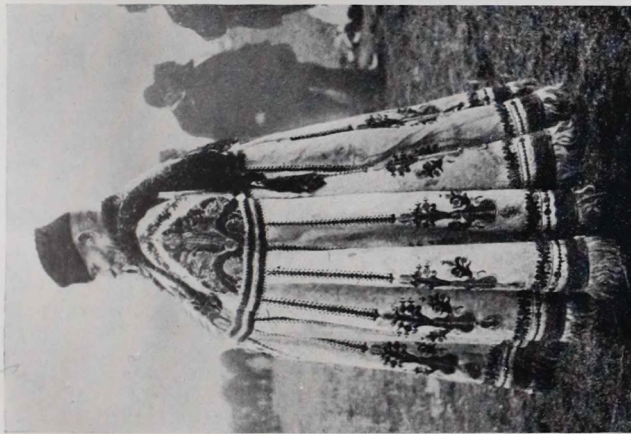
Különösen akkor, amikor a kialakuló új vezető rétegek amúgy is hajlamosak voltak a népre felülről lefelé, kezdetben bizonyos népbaráti leereszkedéssel, hovatovább azonban egyre leplezetlenebb lenézéssel letekinteni. A hagyományai, befolyása s helyzete miatt a nemzeti reprezentációra elsősorban alkalmas gentry társadalmi s irodalmi szépségeszményeit köztudomásúan elsősorban a mind nagyobb tömegekben városba költöző vidéki közép-nemesség határozta meg. Ez magával hozta vidékies, patriarchális társadalomszemléletét, amely a maga határozottan kiszabott, alacsonyabb helyére utasította a népet. Az irodalomban, amely e szemléletet tükrözte, egyelőre alig volt komoly népellenes vonás, sőt, a honvágy és emlékezés fényei által megszépített magyar vidéki élet színterében a népet is valami boldog bukolika újfajta pásztoraiként mutatta be. Gondoljunk csak Baksay békés, bölcs és boldog tájaira, a népszerű anekdotagyűjtemények tisztelettudó, sorsukkal megelégedett parasztjaira, vagy akár Mikszáth és Gárdonyi idilli falvaira . . .

Ezt a patriarchális ízű, szép és színes magyar világot, amely lassanként teljesen valótlan messzeségekben ringott a folyton súlyosbodó légkörű magyar népi világ fölött, ezt a paradicsomi varázst, amely egyszerre volt zsongítója a nyugtalankodó szociális lelkiismeretnek s táplálója a nemzeti büszkeségnek, ezt a kitűnően használhatónak látszó propagandaeszközt hasznosította azután a múlt század vége felé kibontakozó asszimilációs kultúrimerializmus. Az a törekvés, amely a soknyelvű nemzetiségi államot lehetőleg egy-két emberöltő leforgása alatt egynyelvű nemzetállammá akarta átformálni, természetesen igyekezett megnyerni a beolvasható rétegek minél nagyobb tömegeit s azon volt, hogy az áthasonulást mentől könnyebbé tegye. A beolvadtak műveltebb, a közszellem alakítására befolyást gyakorló rétegei — elsősorban a

Estélyi belépő. Rátétes és himzett suba alapján
tervezte Zsindelyné Tüdős Klára.

Jászárókszállási suba, rátét- és himzés-díszsel.
(Néprajzi Múzeum felv.)

németség és a német műveltségű zsidóság — magukkal hozták azokat a képzeteket, amelyeket a német vulgérromantika s méginkább az osztrák-magyar biedermeier irodalma alakított ki a magyar népről s amelyeket népszerű színgazdagságuk miatt a magyar irodalom is elfogadott s még tovább fejlesztett. Jókai festői népbábrázolásától egyenes út vezet a népszínművek kulissza-népiességéhez, amelynek képviselői azt hitték, magyar stílust teremtenek, ha a szecesszió nemzetközi formáit a magyar nép művészet díszítéseivel futtatják be. Az így kialakult felületi, kirakatba tett, magyarkodó népiesség vonzó hatást gyakorolhatott a beolvadók nagy rétegeire — Budapest megmagyarosodásában, egyesek szerint, döntő szerepet játszott pl. Rákosi Jenő Népszínháza — bizonyos azonban, hogy meghamisította a népi valóságot, s hogy nagy mértékben hozzájárult a népiesség értékét és jelentőségét egyre végletesebben tagadó ellenzék öntudatosodásához.

Nem kétséges, hogy ennek az ellenzéknek kialakulásában szerepet játszott a nemzedékek küzdelme is; az új nemzedék felszabadulási törekvéseinek első lépése rendszerint a teljes ellenzékiség. Amikor tehát a Reviczky-Komjáthy nemzedék nem is annyira a nagy klasszikusokkal, mint sokkal inkább epigonjaik hivatalos nép-nemzeti akadémiájával szemben a kozmopolita vagy filozófiai költészet irányában elindult, úgy látszott, csak az irodalom belügyéről van szó. Ez a, sajnos, oly korán elhanyagolt nemzedék a maga irodalmi gyakorlatában nem is szakított még teljesen a magasabb, költészetté finomított népiesség minden elemével. A végleges szakítás akkor következett be, amikor, az elszigetelt írói kísérletek után, már egy új, a maga ízlését és öntudatát határozottan érvényesítő társadalmi réteg lépett fel cselekvő tényezőként az irodalmi élet színterein: a századvég magyar városi polgárságának feltűntével.

Ez a réteg, ha vannak is előfutárjai, a maga nagy tömegeit a XIX. század második felében nevelte fel s az öntudatosodás gyors s éppen ezért meglehetősen felületi hatású fokozatain átmenve, a század végén már mindig jobban függetlenítette magát a hagyományos magyar ízléstől és életszemlélettől. Szellemének, magatartásának és ízlésének kialakítására a máról-holnapra világvárossá duzzadó Budapest volt döntő hatással; a hagyományosaknál újszerűbbet, izgatóbbat s inkább az ő testére szabottat kereső érdeklődése Nyugat modern nagyvárosai felé fordult szépségeszményekért. Nincs tehát mit csodálkozni azon, hogy a népnek irodalmilag egyébként is eléggé diszkreditált világától elfordult, sőt azt egyre erősödő ellenérzéssel figyelte. Ez a kor Európa-szerte a város és falu, a polgári és paraszti életforma elszakadását mutatja. Magyarországon a szakadék még csak mélyül; az a tétel, hogy a vidék az ázsiai elmaradottság, a művelt, szellemi életre vágó emberekhez méltatlan sivatagi magány földje, itt már a valóságnak nem is mindenben ellentmondó hirdetőket talált akkor is, amikor a világváros és falu közti szakadéknak híre-hamva sem volt. Az a nagyvárosi irodalom, amely különböző kísérletek után a «Hét»-ben találta meg első nagyhatású orgánumát, már nemcsak társadalmilag nem tudott többé kapcsolatot találni a néppel, hanem a romantikus, irodalmias népies divat elemeit is elvetette. Göre Gábor alakját még a népbarát közhangulat ihletében alkotta meg Gárdonyi; az a mosolygós vállveregetés azonban, amellyel az úri középosztály kezelte a sután bölcs alföldi bírót, egyre jobban háttérbe szorult a gúny és lenézés gesztusai mellett. A fejlődés ebben az irányban egyenes vonalban halad tovább: azok az értékek, amelyeket egy nagy félszázad erőfeszítése hozott fel a nép életéből, költészetéből és művészetéből, hovatovább teljesen feledésbe merülnek, vagy lenézés tárgyává

lesznek. Azok a törekvések, amelyek a változott ízlésnek megfelelő új stílus kialakítását célozzák, egy a népi gyökerű klasszikus realizmussal homlokegyenest ellenkező magas-irodalmi, nagyobbbrészt nyugati fogantatású ízlés jegyében állnak. A népies hang a XX. század elejére már a legjobbak szemében is a mult szűkös, szegényes, avitt, kimerült örökségének látszik.

IV.

Hamis volna azonban képünk, ha a felbomlás, az elmeszesedő, politizáló s értékoldó hagyománymentés meg a gyökértelen, sietős újítás jelenségei mellett nem vennők észre azokat a törekvéseket, amelyek egy épőbb hagyomány megtartásának s egy megalapozottabb jövő előkészítésének szolgálatában állottak. Az ismertetett irányok, bár a közönség nagyobb rétegeire hatottak, vagy talán éppen ezért, a mindenkori aktualitásból táplálkoztak s időálló műveket alig hoztak létre: jelentőségük inkább társadalom- és korszellem-történeti. A kor igazán értékes alkotásai, teremtő erejű eszméi a zajló felszín alatt, egy kisebb, zárkózottabb s egyelőre hatásában is szűkebb körre korlátozódó elit körében lelhetők fel.

Nem lehet például elég nagyra becsülni azt a gyűjtő és rendező munkát, amelyet a legjobb klasszikus hagyományokat folytató s az európai fejlődéssel lehetőleg lépést tartó tudományos néprajzi kutatás végzett. Az első magyar néprajzkutatók körei — gondoljunk csak a Kisfaludy-Társaság s a Néprajzi Társaság működésére — szervezték meg, nem egyszer a legteljesebb közönnyel küzdve, az első komolyan számbaveendő néprajzi gyűjtéseket, ezek vették meg alapját s tették lehetővé megjelenését azoknak a gyűjteményeknek, amelyek nélkül komoly néprajzi munka ma már el nem képzelhető. Az érdeklődés-

nek bizonyos, elsősorban az irodalmilag, művészileg s kultúrtörténetileg érdekes anyag körére korlátozódó egyoldalúsága, a népi művészet és műveltség szociális előfeltételeinek s a népi társadalom aktuális kérdéseinek elhanyagolása: az ilyesfajta vádak indokolatlanul érték ezeket a törekvéseket, amelyek természetesen a néprajztudomány egykorú módszereihez és szakkérdéseihez igazodtak s éppen ezért végezhettek a maguk területén alapvető munkát. Ne feledjük el, hogy ez a szakszerű gyűjtő és feldolgozó tudományos munka végigkíséri például Bartók Béla és Kodály Zoltán nagyszerű művészi pályáját. Azzal is tisztában kell lennünk, hogy a «nép- és táj-kutató» munkának, a magyar népi műveltség aktuális felhasználásának az a nagyvonalú koncepciója, amely például Győrfy István előadásaiiban és munkaterveiben kezdett kibontakozni, az évtizedes, szorgos előkészítés nélkül elképzelhetetlen lenne.

A másik terület, amelyen a századvég irodalma valóban újat és értékeset adott: a népelet valóságos ábrázolása. A magyar realizmus nagy mesterei voltak az elsők, akik teljes függetlenséggel, az epigon vagy a lázadó elfogultsága nélkül álltak szemben nemzeti klasszicizmusunkkal s nem utolsó sorban ezért tudtak a maguk területén olyan figyelemreméltó teljesítményeket felmutatni. Ez a realista irodalom elsősorban a valóságot igyekezett a maga némi-leg eszményítő tükrében megmutatni. Minthogy Magyarországon jóformán csak két olyan réteget talált, amely a maga érett, kész életformájával szinte törés nélkül volt az irodalom világába átmenthető: a gentryt és a falusi népet, természetes, hogy elsősorban ezek felé fordult érdeklődésével. Ennek a népiességnek — amelynek főbb képviselői közül elég lesz itt Mikszáth Kálmánt, Gárdonyi Gézá, Tömörkény Istvánt s Móra Ferencet megemlítenem — voltaképpen alig van már köze a klasszikusok

népiességéhez. Petőfi, Arany a nép világának, költészetének, nyelv-, ritmus- ember és világteremtő képzetének erőit akarta felszabadítani, a realisták csak életének őket érdeklő részleteit tükröztették. Ha a romantikus lángelme Prometheusként az égből hozta a költészet lángját s úgy szeretett volna műveket teremteni, mint az Isten, Petőfi, s még inkább Arany, úgy akart alkotni, mint a nép. A realisták nem szándékoztak semmiből új világot teremteni: nem azonosultak sem a természettel, sem a néppel, legfeljebb együtt éltek vele. Alkotásaikban a falusi élet alakjait, hangulatát, színeit és mozdulatait találjuk meg, nem kibontakozó alkotó erőit. Képeik felszíne a kor szellemének megfelelően derűs, idillikus, megelégedett. A felszín mélyén azonban — hiszen ezért voltak a valóság jó megfigyelői — már az ő műveikben is érezhető a mélység egy-egy örvénye. Ezek az örvények, a patriarchális magyar élet mind jobban elmérgesedő sebei, kezdenek felszakadni a magyar szociális realizmus íróinál.

Ez a szociális realizmus az elődök hosszú sorára tekintethet ugyan vissza, egységes, a multtal szervesen összekapcsolódó s utódokat nevelő mozgalmat azonban nem képes életre hívni. Hordozói egyelőre nem is tudnak olyan alkotásokat felmutatni, amelyek felérnének például Eötvös művének, «A falu jegyzőjé»-nek magaslatáig. Egyesek, mint a nagy tehetségű, mély látású és igen nagy reményekre jogosító Justh Zsigmond, túl korán elnémulnak, mások, mint a kitűnő szemű, de féktelen temperamentumú Tolnai Lajos, elvadulnak s ezért nem tudnak megfelelő eredményt elérni. De jelentősnek nem is annyira alkotásaik művészi értéke, mint sokkal inkább problémalátásuk újszerűsége s igazsága miatt tartjuk őket. Ők az elsők, akik megint a nemzeti élet egészében keresik a nép, vagy konkrétebb, pontosabb megjelöléssel, a parasztság szerepét. Életét nem tükröztetni akarják tehát, hanem

a rossz és egyre inkább romló magyar élet megújító forrásaként hasznosítani. A népről alkotott képük, éppen nemzetpolitikai szempontjaik erős érvényesülése miatt, nem mindig hű — a mi századunk tizes éveitől kezdve mind jobban kibontakozó magyar parasztmítosz csíráit pl. náluk kell keresnünk — de lényegesen hívebb s mélyebb távlatú, mint a kármelyik egykorú írónké. S az ő nyomdokaikon halad tovább az az irodalom is, amely egyrészt a falusi élet nyers, naturalista ábrázolásával, másrészt az uralmat gyakorló osztályokat körülvevő illúziók megtépázásával oly erős hatást gyakorolt napjaink szociális szemléletére.

Az ő irodalmuk, ha nem teszi is a költészetet a politika szolgálovává, mégis erősen publicisztikai jellegű. S nem volna nehéz azokat a szálakat, eszmei s magatartásbeli rokonvonásokat és társadalmi előfeltételeket kimutatni, amelyek őket e kor egyes éleslátású és pesszimista közíróval összekötik. A vezető osztályok népi s szellemi idegensége vagy lassú gyökérvesztése, a liberális szabadversenyben egyenjogusított, de magára hagyott nép mindinkább súlyosodó bajai, az elhelyezkedést találni nem tudó magyar népfölösleg, az agrárszocialista mozgalmakban kirobbanó s elfojtott de meg nem oldott, már-már forradalmi nyugtalanságok, a szpora vagy gazdaságilag talpraesettebb nemzetiségek térfoglalása a kivándorló, egykézű, betegségek-től tizedelt és nevelésében elhanyagolt magyarság kárára: mindezek a kérdések megtalálták a maguk egykori publicisztikai kifejezését, a nélkül azonban, hogy — legalább is egyelőre — nagyobb visszhangot verhettek volna. A fejlődés csakhamar túl is lépett rajtuk. Bartha Miklós, Egán Ede, Vadnay Károly és társaik publicisztikáját még a hagyományos magyar értékrendet féltő aggodalom hatja át; egységes nemzeti eszmény jegyében születnek meg Darányi Ignác földbirtokrende-

zési elgondolásai s a lassan bontakozó szövetkezeti mozgalom eszméi is. A problémák azonban nem oldatnak meg s a folyton növekvő feszültséget már mindinkább az egyes politikai csoportok igyekeznek a maguk céljainak elérésére hasznosítani. A XX. században egyre gyorsul a fejlődés s mindig jobban radikalizálódnak a szembenálló eszmék és erők. Az uralmat birtokló rétegek a néppel igyekeznek sakkban tartani a polgári radikalizmus és munkásszocializmus mozgalmait, ezek viszont a maguk eszméinek szeretnék megnyerni a «feudális, reakciós» Magyarország ellen harcra hívott népi tömegeket. E mérközés folyamán természetesen rendkívül sokrétű szociográfiai — ha szabad ezt a műszót már az akkori viszonyok közt is alkalmaznunk — s még nagyobb terjedelmű publicisztikai anyag kerül felszínre; ami hiányzik, az az összefoglaló, a zürzavaros anyagban rendet teremtő egységes felfogás.

Érthető tehát, hogy amíg a népi valóság feltárására irányuló erőfeszítések — mert az említett törekvések akarva-akaratlan a nép valóságosabb képének és szemléletének kialakításán munkálkodtak — egyrê inkább elvesztek a részletkérdések és megoldások vizsgálatában, az a néhány író, aki a nép sorsát és szerepét a magyar múlt és jelen egészében, a nemzet sorsának történelmi sodrában s mondhatni metafizikai távlatában szemlélte, mindjobban elszakadt a valóságok és lehetőségek nyugodt megítélésétől s a népi világ valóságos képe helyett annak már-már mithologikus látomását idézte fel műveiben. Tudjuk, a nép, mint az érintetlen, elhasználatlan életerő kimeríthetetlen forrása s mint a magyar századok elhanyagolt, örökéből kitudott Hamupipókéje, már romantikus íróink műveiben is megdicsőül. Petőfi lángoló népbarát forradalmisága közismert s tudjuk, hogy a magyar paraszt-Herkules legtöretlenebb sugárzású szimbolikus képét a rea-

lista Arany alkotta meg. Egy sülyyedt és hűtlen korban az ő szellemük hű hordozójaként tűnik fel előttünk Vajda János, ez a harapós és elvadított költő, akinek mély és nagy távlatú népi eszmevitáját csak újabban kezdjük ismét értékelni. S az ő nyomain indul el Ady Endre, aki persze a maga mithikus látomásokkal s gomolygó forradalmisággal telt költészetében egészen más tájakra jut el, s akit bizonytalannal nemcsak merészség, de tudatlanság is lenne népies költőnek nevezni, de aki mégis a magyar nép sorsának legmélyebb szimbólikájú, legmegrázóbb igazságú s legnagyobb hatású költői képeit alkotta meg modern irodalmunkban.

V.

Szükséges volt ezeket a mozgalmakat, ízlésformákat és ideológiai változásokat legalább fővonásaikban jellemezni, mert hiszen a mai népiesség alapvető formái, eszmeimenetei, munkatervei és politikai elgondolásai nagyobb-részt itt gyökereznek. Még azoknak a törekvéseknek jó-részeiben is, amelyek tudatosan szembenállnak az annyiszor leszólt, megvádolt és elmarasztalt magyar békevilág eszményeivel, kimutathatók a mi századunk első évtizedeiben összecsapó erők tovább gyűrűző hullámkörei. Az összeomlás s a rákövetkező évek súlyos zürzavarai, föld-rengései és földcsuszamlásai természetesen sok helyen elválták vagy eltemették az összekötő utakat, mégis, ma már, midőn a régi indulatok kihűlőben vannak, vagy újaknak adnak helyet, csaknem mindenütt felkutathatók az összefüggések. Az bizonyos, hogy a forradalmak és ellenforradalmak zürzavaros éveiben sok alapján értékes és hasznos eszme és törekvés keveredett rossz hírbe; a nemzeti közvélemény, a szörnyű megrázkódtatások hideg-lelős lázában szinte máról-holnapra a legellentétebb felfogásokhoz fordult; a népről való felfogása is áttekint-

hetetlen s kiszámíthatatlan változásokon ment át. Akik átélték ezeket az időket, tanúi voltak a nép forradalmi felemelésének és letaszíttatásának, város és falu kőshegyre menő s kölcsönös kiéhezdetéssel harcoló küzdelmének, majd lelkes összefogásának. Ami azonban végeredményben, a korszak lezárultával, világossá lett, az röviden így foglalható össze. A nép tömegeinek teljes szervezetlensége megakadályozta, hogy helyzetében lényeges javulás álljon be; az ő vitorláit duzzasztó szelekkel élni nem tudott s azon rövid közjáték után, amelyben mint a nemzeti megújulás alapját jelentő «kisgazda» komoly politikai befolyásra tett szert, ismét visszasüllyedt a társadalmi, gazdasági és szellemi önállótlanág hagyományos állapotába. Midőn, a huszas évek végére, a magyar élet restaurációja befejeződött, már inkább csak megmosolygott emlékként élt a magyar közvéleményben a «csizmások» naív közszereplésének emléke. A történelemben is, mint az élet minden terén, úgy látszik, valóban csak az bír állandósággal, amit kiküzdöttünk magunknak. A nép pedig, ha ugyan használhatjuk ez esetben is ezt a gyűjtőnevet, ajándékba kapta szerepét s készületlenül mutatkozott arra, hogy meg is tartsa.

Nem kis részben ennek is köszönhető az, hogy a régi Magyarország lassú restaurációjával együtt járt annak a leereszkedő, demofil szemléletnek visszatérte is, amelyről már szoltunk. A huszas évek ízlésáramlatai közt egyébként is érezhető volt egy sajátos, megújított biedermeier-ízlés térhódítása: a levendula illat, a vidéki kúriák s idilli faluképek megint divatbajöttek; Szabolcska Mihály egyszerre mint a nemzet költője ünnepeztetett, új magyar anekdotakincsek születtek, a Tömörkény-féle tanyai emberek ismét elszaporodtak s Móra Ferenc, bizonyonnyal ennek az irányynak legkitűnőbb s erős szociális szempontjai miatt hivatalosan nem is igen méltányolt

képviselője, népszerűségének tetőpontjára hágott. A kor-
szak elismert irodalomtörténetírója, a magyar irodalom
jellemző vonásait keresve, elsősorban erre a demofiliára
mutatott rá, mint egész irodalmunkat jellemző maga-
tartásra: a magyar író, szerinte, mindig jóságosan és meg-
értően nézett le a népre, bár nem feledte, hogy alsóbb
osztályokhoz tartozik a paraszt. De ennek a felfogásnak
képviselői azért nem idegenkedtek a paraszti erő dicsé-
retétől sem: így vetítette vissza például a közönség tap-
saitól kísérve Gulácsy Irén — Jókait Gárdonyival s
Tömörkényvel keresztezve — «az őserős népi televény»-
ről kialakult eszményeket Mohács Magyarországnak vi-
lágába. A nép effajta szemlélete és ábrázolása köztudomás
szerint ma is él és virágzik, ha lassan átszövődik is a mai
ízlés megkövetelte erősebb színekkel s ízletekkel. Még az
olyanfajta kitűnő írók mint az erdélyiek jobbjai, sem tud-
ják teljesen függetleníteni tőle magukat — Nyíró József
elsősorban ennek köszönheti a nála mélyebb s értékesebb
Tamási Áronnál jóval nagyobb közönségsikerét. De virág-
zanak e mégis csak ízléses s színvonalára mindig tartó
«úri népiesség» mellett a «városi népiességnek» már szintén
ismertetett válfajai is. A nép, tudjuk, az elmúlt évtizedek
folyamán megint egyre jobban divatba jött. A magunk
magyarságát erősítgetni s kifelé is hangsúlyozni kívánó
törekvések és az idegenforgalmi propaganda és divat egy-
aránt táplálják e külsőséges, vasárnapi, iparművészeti
népiességet. Az a vezetőréteg, amely nem mer, vagy nem
tud a magyarság igazi sorskérdéseivel szembenézni s amely
az egész Európát előntő új nacionalista áradásban maga
is arra kényszerül, hogy felvegye a nacionalizmusok külső
jelvényeit és formaruháját, nálunk nem új, egy-egy moz-
galom harcaiban népszerűsített szimbolumokat emelt
nemzeti jelvényekké, hanem a hagyományos — elsősorban
a századvég nacionalizmusa által kialakított — ízlés alko-

tásait tette ismét magáévá. Ez az ízlés pedig, említettük, a romantika s a biedermeier Európa-szerte népszerű s itthon is hatásosan alkalmazható életkép-, népszínmű- és operett-népiességet tette uralkodóvá. S nem véletlen, hogy a valóban ügyes és jó szímatú idegenforgalmi propaganda ugyanezt a színes magyar felhám-népiességet állította kirakatba, számolva azzal, hogy a tömegek nem a valódi országban akarnak utazni, hanem álmaik, hangulataik, irodalmi emlékeik világában. E népiesség jelenségeit nem szükséges felsorolnom, éveken át ez harsogott s harsog ma is felénk plakátokról, könyvek s propagandafüzetek címlapjairól, népszerű mű-népdalainkból és felujuló népszínmű-operettjeinkből; ennek a színeit látjuk viszont erőszakoltan magyaros divatcikkeinkben s ennek kiirthatatlan hatásai akadályozzák meg pl. azt, hogy a Gyöngyösbokréta valóban több legyen, mint idegenforgalmi látványosság, a falu igazi világát eltakaró, sajnos, nem egyszer hamis dísz, csinált virág.

A népies ízlésnek ezeket a változatait egyáltalán nem kellene veszélyeseknek tartanunk, ha nem volnának többek, mint a hasonló nyugateurópai jelenségek: a divat felületen mozgó játékaik, amelyeket senki sem tart többre értéküknél s amelyekkel szemben ellensúlyként ott van a közszellem komolyabb társadalmi iskolázottsága s mélyebb nemzeti műveltsége. Magyarországon azonban, ahol a forradalmak utáni évtizedek folyamán alig volt lehetséges komoly szociális érdeklődés és műveltség kifejllesztése — hiszen aki szociálist mondott, hamarosan szocialistának nézték — rendkívüli veszélyekkel jár e képzetek elterjedése. S ha e kirakat-népiesség azzal terelte el a figyelmet az egyre égetőbb, megoldást váró szociális népi problémákról, hogy a pompázó, boldog népi ünnep képeit mutatta fel a valóság helyett, a másik népszerű szemlélet, a paraszti őserő romantikája, azáltal tévesztette meg a köztudatot,

hogy olyan erők birtokosaként mutatta be a parasztságot, amellyel az soha nem bírt s olyan szerepet jelölt ki számára, amely nemcsak hogy túlméretezett, de teljességgel irreális is volt. Szabó Dezső paraszt-mythológiája lehetett egy rendkívüli tehetség nagy írói teljesítménye, Ady látomásainak felfokozott, romantikus temperamentumú felnagyítása s jelenetézése, bizonyos azonban, hogy a magyar nép világáról, erőiről és lehetőségeiről hamis képet adott. Nagyobb jelentőségűnek látszik nemzetpolitikai publicisztikájának hatása. Az, hogy a válságba jutott magyar vezetőrétegek mögött, mint az igazi magyar mult őrzője s jövőjének záloga, a közvélemény formálóinak mindig szélesebb rétegeiben tűnt fel a nép, nem utolsó sorban az ő írói tevékenységének eredménye.

A fejlődés útjai persze itt sem nyílegyenések: a gondolatok sokszor csak nagy kerülő után találkoznak a valósággal. Annak a szinte mythikus nagyságú erőnek igézetében, amelyet egyes rajongók a nép világában sejtettek s amelynek divatbajöttét egyes közéleti üzletemberek oly szívesen használták ki, kezdetben a legfantasztikusabb népi elméletek születtek meg. Elég lesz, ha ezek közül csak kettőre utalunk itt: a huszas évek vége felé felbukkant s pár évig tartó viták után végleg elmerült «turáni-szláv parasztállam» eszméire s a harmincas évek elején pusztító «őstehetség»-lázra. Ezeknek a kalandos és éretlen jelenségeknek mélyén azonban valóban megoldatlan társadalmi és nemzeti nyugtalanságok feszengtek, olyan erők, amelyek csakhamar más, komoly formában is kifejezésre találtak. Ezen a téren az elszakított területek jutottak először nagy fejlődéstörténeti jelentőséghez. A kisebbségi sorsba jutott magyarság felsőbb rétegei elvesztették mindazt a támasztékot és védelmet, amelyet az államhatalom birtoklása nyújtott nekik; az új helyzetben természetes tápláló talajuk, a nép felé kellett

tehát fordulniok. Az, hogy a néppel kapcsolatot találjanak, eleven életközösséget teremtsenek, létüknek szinte egyetlen biztosítéka volt. Nem véletlen tehát, hogy a komolyan «számbajövő», új szellemű falumunka eszméi az ő körükből röppentek fel. A kisebbségi helyzet szűkös és nehéz terepén természetesen csak lassan haladhattak előre, érthető tehát, hogy az új eszmék magyarországi propagátorai, akik, ha nem is minden akadályoztatás, sőt üldöztetés nélkül, de mégis lényegesen nagyobb szabadsággal dolgozhattak, az eszmék kifejtésében és elterjesztésében csakhamar túlszárnyalták őket.

Szabó Dezső paraszt-mythosza mellett ekkorra már az új magyar népies érdeklődés megalapozottabb, realisabb elemei is erőteljesebben latni kezdtek. Említettük, hogy társadalomkritikusaink legjobbjai már a múlt század végén igen erős kételyekkel kezdték szemlélni a magyar vezető rétegek összetételét és szerepét. Ez a kétely az egyre dültebb békeévek folyamán csak fokozódott és mindinkább határozott formában kifejezést is nyert. A bírálók közt nem a polgári radikalizmus politizáló intellektueljeit s az osztályharcos pártok agitátorait találjuk csupán, hanem magának a vezető osztálynak legkitűnőbbjei közül is egyre számosabbat. A magyar uralkodó réteg uralmi rátermettségét illető illúziók eloszlásában olyan ellentétes álláspontok képviselői is egyetértettek, mint mondjuk, Prohászka és Móricz Zsigmond. Az összeomlás, a tisztviselőnyomor s a lassú restauráció éveit ez a réteget még jobban meggyöngítették, anyagi és szellemi függetlenségét rendkívüli módon megcsökkenítették, tekintélyét megtépázták. Az az ideológia pedig, amelynek jegyében visszaszerezte befolyását, a Szekffú Gyula által «neobarokk»-nak nevezett szellem, mindennek volt nevezhető, csak a nép érdekeit képviselőnek nem. Érthető tehát, hogy ő, mint a háború utáni korszak egyik

legéleslátóbb és tárgyilagosabb kritikusa, pálcát tört e rétegek felett s a magyar jövő felépítésének szinte egyetlen biztos alapját a parasztságban és a falusi iparosrétegben jelölte meg.

Ítélete hosszantartó, alapos és részletes előtanulmányok eredményeként szűrődött le. Aki csak futólag is áttekinti azokat a tanulmányokat és könyveket, amelyek az idevágó kérdésekkel csak a Magyar Szemlében vagy a Szemle köreihez tartozó írók önálló műveiként megjelentek, tanúja lehet annak a fejlődésnek, amelynek folyamán a magyarság társadalmi szerkezetének súlyos, megoldatlan problémái újra tudatosulni kezdenek s az elhanyagolt, méltatlan körülmények közt élő s a hagyományos formák közül minden pillanatban kitörésre készülő nép megint a közérdeklődés homlokterébe lép. Ennek a csoportnak erő kifejtése — természetesen a körülmények és a tárgy szabta különbségekkel — sokban emlékeztet arra a munkára, amelyet Bartók Béla és Kodály Zoltán a zene területén végeztek. Ez a két nagy művész és kutató a meglévő népi kultúra szigorúan módszeres felkutatásával kezdte, s ha céljuk és erőfeszítésük eredménye a magyar zene megújítása volt, kiindulópontjukul nem a nép önkényesen, lírai személyességgel felidézett látomása szolgált, hanem a valóság elfogulatlan megismerése. Ők, miként egykor irodalmunk nagy klasszikusai, a népzénet szerves alapjává tették a nemzeti zenének; nem kizsákmányolni, de kifejlődéshez segíteni akarták a népzéneben szunnyadó nagyszerű nemzetépítő erőket. A Szekfű Gyula által képviselt törekvések ugyanerre törekszenek társadalmi és politikai téren. A magyar nép helyzetének lassanként kialakuló pontos képe elsősorban nekik lesz köszönhető.

Bizonyos, hogy munkájukkal nem állnak egyedül. Az ő szakszerűbb, szárazabb, fékezettebb és halkabb hang-

juknál messzibbre ható visszhangot vert annak az írói csoportnak szava, amelynek tagjai a szellem és társadalom különféle tájairól verődtek ugyan össze, de első nemzedéki összefogásuk jelszavává a nép ügyéért való küzdelmet választották. A művek, amelyeket írtak, a viták, amelyeket felkavartak, e körben legalább is, bizonyára jól ismertek: az «új népiesség» s a «falukutatás» kérdéseiről van szó. A változó szerencsés és hevesgű harcok összefoglaló ismertetése — a Bartha Miklós Társaság ankétjeitől kezdve Illyés Gyula «Pusztulás» című cikkén, a Márciusi Front kiáltványain, a «Válasz» című folyóiraton s a körülötte elszaporodó lapok során át a falukutató monográfiák félbeszakadt sorozatáig — túlnő ezeken a kereteken. Az eredmény viszonyainknak megfelelő mélységű és tartósságú volt. A most folyó nagy háború előestéjén joggal írhatta a fiatalok egyike: ha politikus szóra nyitja a száját, az ő szavaikat ismétli. Jelszavaik nagyrészt valóban a kormány hivatalos programjában látták viszont. A program megvalósítását azonban megakadályozta — ezúttal a háború kitörése s az országos politika sok más égetőbbnek tartott kérdése.

Ezen a területen az irodalom nagyjából elvégezte, ami reá tartozott. A kérdés általános vonatkozásairól ma már újat mondani alig lehet. Most a részletekbe menő szakmunkáé s az eszméket megvalósító cselekvése a szó. Az irodalom, amely megtette szolgálatát az időnek, időtlen eszményei: a szépség s a költészet felé kell hogy forduljon ismét. S ha eddig azt láttuk, hogy a nép ügyét képviselő írók javarétege valóban döntő befolyást gyakorolt a magyar közvélemény alakulására, most azt kell megállapítanunk, hogy a tiszta irodalom területén is értékeset alkotott. A népiesség, mondtuk, Magyarországon sohasem volt csak irodalmi divat: legújabb mozgalmaiban is mély társadalmi változások tükröződnek. A magyar

nép egyes rétegei már a XIX. század végén erős emelkedésnek indulnak; a kor egyik kutatója legutóbb az egész modern magyar irodalmat mint a feltörő népi erők diadalmas ellenforradalmát igyekezett érthetővé tenni. Ha ez a felfogás a maga egészében nem helytálló is, bizonyos, hogy modern irodalmunk jelentős írói között ismét nagy számban találkozunk a parasztság képviselőivel. A félpaszty származású Móricz Zsigmondtól Erdélyi Józsefen és Tamási Áronon át Illyés Gyuláig hosszú a sor. A származás persze önmagában még nem jelent semmit, parasztírók úrrálételének csodálatos példáit láthatjuk éppen napjainkban is. Ezeknek az íróknak származásánál fontosabb az, hogy nem asszimilálódtak a vezető rétegek társadalmi és irodalmi szépségeszményeihez. A maguk világának színeit hozták tehát, vagy ami még fontosabb, a maguk világának szemléletét és kifejezőmódját. Nemcsak a népélet képeit, a népnyelv friss ízeit, hanem elsősorban a nép forma- és szimbólumteremtő képzeletjárását; nem az anyagot tehát, hanem a szellemet. Móricz Zsigmond könyveiben még inkább a tárgy népiessége áll az előtérben, bár tagadhatatlan, hogy az új, igazi, belülről épülő s a szellemben fogant új népiesség felé is ő tette meg az első döntő lépéseket. Illyés Gyula viszont, az új nemzedék népi származású s ihletésű tagjai közül talán a legmesszebbre jutott el a népi képzeletjárástól a magas irodalom éppen nem népies rétegeibe. Az új népiesség legteljesebben s legegyneműbben népi alkotásait érzésünk szerint Erdélyi József és Tamási Áron alkotta meg.

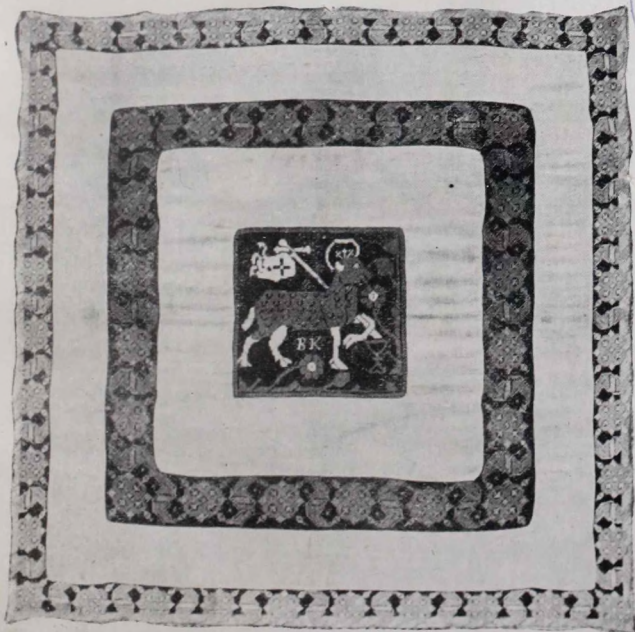
VI.

A nép, ismételjük, divatba jött Magyarországon. Ez a rajongó érdeklődés amennyi jót jelent, annyi veszélyt is rejt magában. Nálunk hamar elsimulnak a divatok és

Szász párnahéj, piros pámot. Erdély.

Árva Bethlen Kata úrasztali terítője 1735-ből. Olthévíz, ref. egyház.

nagy szerencsétlenség volna, ha a rengeteg fogadatlan prókátor lejártná a nép ügyét. Mert hiszen, amint látuk, a népiesség nálunk valóban nemcsak irodalmi kérdés, mint mondjuk Franciaországban a «populizmus» s nemcsak pártpolitikai eszköz, mint Németországban a parasztrasszizmus. Ha nincs is teljesen igaza Illyés Gyulának, hogy népiesség Magyarországon «nem kérdés, hanem állapot», ha van nemzeti létünknek más nagy problémája is elég, bizonyos hogy a nép milliós tömegei a magyarság legfontosabb rétegét alkotják, hogy problémáinak megoldását nem csupán a szociális lelkiismeret parancsolja, hanem a nemzeti érdek is. Éppen azért van rendkívül nagy szükség arra, hogy ebben a kérdésben elfogultság nélkül, tisztán lásson az a réteg, amely tehet s amelynek tenni kötelessége ezen a területen. A kérdés publicisztikai oldala már nagyobb részt meg van oldva, a következő lépés: az ideológia áttekinthető rendszerezése és propagálása, a részletekben elmélyedő aprómunka és mindennek előtt a gyakorlati rendszabályok végrehajtásának megkezdése.

A nép megindult s a nemzet veszélyben van, aki szereti a pathetikus mondatokat, így foglalhatná össze a lényegét. A nép elindult s nem tudni hova. A vidéki élet minden ismerője, a népdalgyűjtő diáktól a társadalmi helyzetet vizsgáló szociográfusig, egyformán arról ad hírt, hogy a magyar falu hagyományos, zárt rendje felbomlóban, szokásai, művészetének s költészetének emlékei veszendőben vannak. A népművelő előadásokat roppant tömegek keresik fel, az újságolvasás, könyvolvasás soha nem látott mértékben terjed, a rádió a falvakban talál leghívebb hallgatókra: a nép szeme a városokon, vágyai nem állnak meg már a falu határánál. Ki lesz a vezetője? Bizonytal az, aki ismeri s aki a mozgásban levő tömegeknek elfogadható célokat tud mutatni. Mert, úgy látszik, a megindult

folyamatot most már csak erőszakkal lehetne megfékezni, nem széplelkű agitációval. Az a művészet, műveltség vagy magatartás, amelyet kívülről diktálnak rá s amelyet nem itat át vágyai, érzelmei, forró áramaival, mindig csak kosztüm lesz a falun, nem természetes viselet. Az egész Gyöngösbokréta s a belőle kinövő «magyar, ápdold nemes hagyományaidat»-mozgalom ezért nem lehet soha a népi világot komolyan átformáló erővé. A nép nem népieskedni akar, hanem városiasodni, vagy nevezzük szebb régi szóval, polgárosodni. Iskolára van szüksége és kenyérre. Arra, hogy a modern életben eligazodjék, hogy olyan vezetői legyenek, akiket a magáénak érez. Az európai távlatú és népi gyökerű, történelmi magyar műveltség részesévé, az ország ügyeinek intézésében befolyással bíró rétegek tagjává kell tenni; hagyományaiból azt, amit értékesíteni tud, magától is megőrzi és régi életformái, szépségeszményei helyett, amelyeket időszerűtlennek érez, nem éri majd be úgysem a nagyvárosi műveltség hulladékaival.

Hogy a magyar vezető rétegek körül is egyre több súlyos probléma merül fel, azt sem kell e helyen különösebben hangsúlyoznom. A magyarság szellemi esszenciáit, történelmi útjának tanulságait, jelenének roppant társadalmi s szellemi szakadékait vizsgáló tudományok, amelyeket éppen napjaink szorongó, tájékozódást kereső aggodalma szeretne egységes «magyarságtudománnyá» összefoglalni, egyre erőteljesebben mutatnak rá a nép világra, mint a történelmi gyökerű magyar magas műveltséget kiegészítő, kimeríthetetlen s sajnos még alig hogy feltárt nemzeti erőforrásra. De mit tanuljunk hát a néptől? kérdezik joggal azok, akik az európai magas műveltség elsajátítását tartják erőfeszítéseik méltó végcéljának. Megkérdezhetnék ezt persze azok is, akik meg a magyar műveltség alfáját és omegáját egyaránt a paraszti világ értékei közt keresik. Ha valahol, ezen a ponton

szükséges, hogy elfogulatlan valóságérzéssel közeledjünk a kérdéshez. Tudnunk kell, hogy nem minden érték, ami népi, minthogy az sem mind érték, ami nyugati. Bizonyos, hogy a népi műveltség, művészet és költészet nagy magyar értékeiről nem mondhatunk le, sőt magas műveltségünk megújulását s gyökeressé tételét csak ezek felhasználásával remélhetjük. De pusztán csak a népi műveltségre építeni, annyit jelentene, mint visszasüllyedni valamilyen vegetatív ősállapotba. A magyar népi műveltség — minden Szabó Dezsőn nevelődött paraszthythosz vagy frobeniusi tanokon felbátorodott mélykultúra-misztika ellenére is — csak a magyar magas műveltséggel együtt teljes értékű és életképes. Ez történelmünk tanúsága, ez nagy klasszikusaink tanítása s ez az új népiesség legjobb képviselőinek meggyőződése is. «Pártban nem tudnék megmaradni semmiféleben, de boldog otthoniassággal állnék e megindítóan bölcs és hős férfiak sorában — írja Illyés Gyula paraszt rokonairól — egyik kezemmel az ő jobbjukat fognám, úgy, hogy közben a másikkal egy percre sem ereszteném el Pascalét, mindazokét, akik tekintetüket rád vetették, ó változásaidban — kanyargásaidban is mindig egy irányú Örök Igazság». Arany János, vagy Petőfi, a magyar népiesség e legnagyobb alakjai sem mondták volna ezt másképpen.

Keresztury Dezső.

NÉPZENE ÉS MŰZENE.

Talán szabad hinnem, hogy az itt egybegyűltek számára nem kérdés már a népzene jelentősége és értéke, így hát arra kár volna szót vesztegetni. De érdemesnek látszik elgondolkodni a nép- és műzene kölcsönös viszonyán. Csakugyan annyira két külön világ, mint általában gondoljuk? Azt hinnők, minden országban vannak művelt és műveletlen emberek. Amazok zenéje a műzene, ezeké a népzene. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Egynyelvű zavartalan fejlődésű országokban mindkettőt ugyanaz a szellem hozza létre, mert ugyanaz a szellem él az alsó és felső rétegben. A műzene a népzeneből nő ki, annak szerves folytatása, kifinomult, kiteljesedett foka. Sohasem távolodik el annyira a népzenétől, hogy valami közössége ne maradna vele. Ha egy olasz paraszt Verdi-operát hall, annak magasabb formáiban is megérzi a maga zenei anyanyelvét. Schubert, Schumann dala a német népdal gyökeréből fakad, s legmagasabb szárnyalásában sem tagadja meg eredetét.

Nálunk az énekmondók zenéje lehetett az első műzene: szakszerűen művelték, abból élő hivatásos zenészek. Anyaga nyomtalanul eltűnt, legfeljebb nyomait sejthetjük a néphagyományban. Ami későbbi műzenei kezdeményről tudunk, az mind megmaradt vadidegennek, sohasem engedett időt a sors, hogy az idegen impulzusokra a nemzeti szellem sajátos fejlődéssel válaszolhatott volna.

A magasabb műzene tehát, ha megszólalt is néha-néha, nem a nép szelleméből fakadt. Hanem készen jött be külföldről, s maradt, ami volt : egy más nép jellegének kifejezője. Amint társadalmunk előkelő rétege is nagyrészt nem itthon emelkedett fel népi sorsból, hanem idegen országból jött be, mindjárt előkelőnek.

Mire az eredetileg osztatlan társadalom rétegeződni kezdett, s támadt egy gyökeres magyar előkelő réteg is, mely már Párisba járt tanulni (XII—XIII. sz.), valószínűleg elvesztette a régi idők naívságát, magabizását és az európai kultúra eredményeit készen hozta haza. Kultúra lassanként egyértelmű lett azzal, hogy idegen. Ebből következett saját hagyományunk lenézése, ami már Anonymusnál feltűnik s a XVIII. századig oda fokozódott, hogy az előkelő réteg még nyelvét is letette. Vegyük hozzá az örökös háborút, a lassú kultúráképződés legnagyobb ellenségét, utána a felső rétegen kívül a közép és alsó rétegre is kiterjedő nagymérvű bevándorlást és előttünk áll a XIX. század Magyarország, melynek összetételét s abból folyó sajátosságait egynyelvű homogén ország fia megérteni is alig képes.

A század végén zeneélet dolgában három teljesen elkülönült rétegre szakadt az ország. A zeneileg műveltek szerfölött vékony rétege teljesen az idegen eredetű, német vagy olasz szellemiséget kifejező, de nemzetközivé lett remekművek kultuszában élt. Magyar jelleget a magasabb zenében némi leereszkedéssel Erkel operáiban és Liszt rapszódiaiban látott. Más elszigetelt kísérletek sikertelenségéből leginkább azt a meggyőződést szűrte le, hogy a magasabb művészi magyar jellegű zene csak álom. A cigányzenében előadásra kerülő népies műzeneirodalmat ez a réteg nem tekintette művészi zenének, viszont ez volt egész középosztályunk zenei bibliája. Hozzá még a művészi zene nem jutott el, s ha véletlenül szembe került vele :

egyszerűen idegennek és érthetetlennek minősítette, zenei műveletlenségét nemzeti paláستtal takarva be. Arról persze nem vett tudomást, hogy az általa egyedül magyar-nak tartott zenébe, a XIX. század folyamán keletkezett, népdalformájú műzenébe is rengeteg nyugateurópai vonás vegyült már. Lefelé: éppoly értetlenül állt a falusi nép zenéjével szemben. A magasabb műzenét zenei műveltség híján nem értette. Itt még társadalmi előítélet is hozzájárult: a műveletlen paraszt. zenéje sem lehet jobb, mint ő maga. A nép zenéjét pedig azért érezte hol tótosnak, hol oláhosnak, mert az abban lerakódott ősi ugor-török kultúrából ő már régen kivetkőzött. Felfelé, lefelé egyaránt magyar voltát tudta a megértés akadályának, holott felfelé műveltségének, lefelé magyarságának hiányossága volt az akadály. Megszűkült magyarsága elzárta a látókörét fel- és lefelé, viszont nem óvta meg attól, hogy tót vagy német dallamot magyarnak ne érezzen. S ott volt a harmadik réteg, a falu rejtélyes, ismeretlen népe. Senki sem tudta, de egynéhány felbukkant példából sejt-hető volt, hogy közte még ismeretlen, csodálatos dalok élnek. S mivel a nép civilizáltabb rétege a középosztálybeli dalokat is átvette, könnyen kialakulhatott az a vélemény, hogy «amit a paraszt dalol, az urakéból rontotta el».

Ezzel a balvéleménnyel kellett megküzdeni annak, aki 1900 táján azt gondolta: zenei műveltség csak a három egymástól elzárt réteg közös talajon való találkozásából születhetik; s e közös talaj nem lehet más, mint a nép zenéje, mint idegen elemektől aránylag legmentesebb, s mintegy a hagyomány leghűbb őrzője. Zenei szakkörök, ha a népdal bizonyos relatív értékét elismerték is, Bartalus nemrégiben befejezett nagy gyűjteménye (VII. köt. 1896), továbbá számtalan népszerű kiadvány láttára azt hihet-ték, a feladat meg van oldva, itt már nincs mit gyűjteni. A zeneakadémia néhány legfontosabb tanszékén 1900-ban

még németül tanítottak. A zeneélet Wagner jegyében állt. Az ő művészete poláris ellentéte a népzéneknek, s így annak híveitől egyelőre nem sok megértést várhatott — és tapasztalt — az akkor induló gyűjtő.

De nemcsak a dalgyűjtemények zárultak le: lezárult egy korszak is, amely megkísérelte a népdalt a magasabb műformák légkörébe emelni, s ez a kísérlet kudarcot vallott. E korszak tanúi csak hitetlenül nézhetek minden olyan kísérletet, amely újabb hidat vert nép- és műzene között s nem érezhették magukénak a feladatot, amit az akkoriban induló nemzedék majd minden tagja több-kevesebb világossággal, tudatossággal magáénak érzett: az idegen minták után indult műzenét, ha még lehet, visszakanyarítani a népi talajra, a már-már teljes szellemi gyarmatosítást megállítani, a népzene gyökeréről nevelni magasabb műzenét.

Wagner a zenedráma elméleti elgondolásában ellenezte a zárt, dalszerű formákat. Elméletét leginkább a Nibelung-tetralógiában és a Tristanban valósította meg. De később, legszebb művében, a Nürnbergi mesterdalnokokban visszatért a zárt dallamformához, sőt itt-ott népi hangot szólaltat meg. S hogy mi a véleménye rövid dalokról, szemben nagyszabású operajelenetekkel, világosan megmondta egy levelében. Összehasonlítva egy rövid dalát a belőle kinőtt operajelenettel, a dalnak adja az elsőséget. (Levele Wesendonk Matildhoz, 1861. szeptember 21.) Ne csodálkozunk, hogy a közönség túlnyomó része hozzá csatlakozik. Wagner kijelentéséből logikusan következik, hogy inkább szeretett volna még több afféle dal szerzője lenni, mint megannyi nagyszabású operajeleneté.

Wagner dala és a belőle kinőtt operajelenet jól szemlélteti a nép- és műzene közt leginkább szembeszökő különbséget: a terjedelmét. Ott sűrített lakonizmus, itt az *amplificatio* minden eszközével felhígított, kinyújtott

formák. Azt mondják, egy aranypénzt oly vékonyra lehet kalapálni, hogy egy lovaskatonát beboríthatunk vele lovastól. Melyik formában ér többet? Súlya, tehát értéke egy. De az aranypénzt könnyebb zsebretenni. Így érhet egy rövid népdal is annyit, mint egy hosszúra szétkalapált zenemű.

Ha a nagy formát egészen megtölti a nagy tartalom, magasan a népdal fölé emelkedhetik. Ha a lovast beborító aranylemez olyan vastagságú, mint az aranypénz, jóval többet ér.

De mennyi visszaélés történt a nagy formával! Wagner után a zene elefantiázisba esett. Ebben a kor áramlatát követte. A nagyot keresték mindenben. Mammut-zene-karok alakultak, a zongoragyáros mammut-zongorát gyártott. Az orgonákon a sípok számát szaporították a végtelenig, a szép hang rovására. Olyik többórás szinfóniában nem találunk annyi zenei szubsztanciát, mint egy ötperces jó dalban. Ugyancsak megtaníthatott ez a kor arra, hogy azért, mert valami hosszabb, még nem értékesebb.

A műzene nagy lírikusai terjedelemben sokszor nem is mentek túl a népdalon. Alkotásaik a népdal édes-testvérei. A különbség csak az, hogy a műzene teljesen egyéni alkotás, a népzenebe beleszólt a közösség. Az első forma itt is egyéni alkotás, ha nem is tudatos. De a csiszoló munkát, amit a műköltő maga végez, itt néha nemzedékek folytatják.

Tudvalevő, hogy a legnagyobb mesterek is gyakran többször átdolgozták még rövidebb műveiket is. A csodás termékenységű Schubert egy-egy dala 2—3 formában maradt fenn. De van arra is példa a műzenében, hogy a csiszolást, átdolgozást más végzi. Az eredetiség mai fogalma és követelménye egészen új keletű. Régebben csak a kész művet nézték, senki se kérdezte, honnan vette

a szerző. Mindenki jogosultnak érezte magát, hogy átírjon, átdolgozzon kész műveket. Shakespeare nemcsak meséit vette át, hanem egész darabokat átírt. Ismeretes Bach átíró szenvedélye. Händel Dettingeni Te Deuma egy régi olasz szerző művének átírata.

A népzében szigorúan véve minden alkalommal új «átírat»: variáns kelétkezik a daloló ajkán. Ezt a feltétlenül rendelkező tulajdonjogot többször kiemelték, mint a népdal lényeges sajátosságát. Látjuk, megvolt régebben a magasabb művészetben is, s ma sem merné senki Arany Toldiját plágiumnak minősíteni, bár benne van az egész Ilosvai. Zenei téren például akárhány népdalfeldolgozásnak ócsárolt műben több az eredetiség és ötlet, mint sok «saját lelemény» gyanánt elkönyvelt utánzatban.

A termelés módja látszólag egészen más: itt egyéni alkotás, ott a meglevőnek lassú variálása, mely apróbb eltérések láncszemein át visz lassankint új műre. De nézzük csak közelebbről a zene történetét: valóban annyira egyéni, semmi meglevőhöz nem hasonló alkotások ugranak ki a szerzők fejéből, mint Minerva Jupiteréből? Még a legnagyobb mesterek kezdőalkotásai is csak utánzatok, elődeik műveitől sokszor alig különböznek. Mondhatjuk: «variantsokat» írnak, nem új műveket. Csak lépésenként fejlődik ki eredetiségük, jön meg a saját hangjuk. S még legeredetibb műveikben is találni mások hatását. Wagner első operái után senki sem sejtette a Tristan szerzőjét. Ő maga még 30 éves korában is kételkedett magában, annyi utánzást és idegen hatást látott műveiben.

Ez természetes. A művész nem él légüres térben, hanem emberek társaságában. Azt érzi, gondolja, amit milliók, neki csak jobban sikerül kifejezni. S már az is tehetség jele, ha valakiben egy idegen gondolat mást, újat kelt. De mit mondjunk a művészek többségéről, akikben az idegen gondolat nem újat kelt, hanem hasonlót? akik

egész életükre epigonok, utánczók maradnak? A művészet-történeti iskolák, csoportok, követők serege azt jelenti, amit a népzene terén a variáns. Mindenütt van egy-két vezető énekes, nótafa, akit egy sereg utánczó követ. Eltanulják dalait, előadásmódját, esetleg modorosságait. Valóságos iskola. Új daltípus a meglevőből csak lassan fejlődik variálás útján mindjobban elkülönözve, de alig lassabban, mint a múzenében. Ott is egy-egy új stílus megjelenése a maga korában kirobbanásszerűen hatott. A zenetörténet többnyire ki tudja mutatni lassú előkészítését, feledésbe merült művek hosszú során át.

Fontosnak tartják még a népzene iratlan életét, írás nélküli terjedését. Távolkeleti kultúrnépeknél elég bonyolult múzene élt évezredekken át írás nélkül. Viszont a mai európai múzenében is vannak elemek, amiket csak élő hagyomány tud fenntartani. Bármily részletes hangjegy-írásunk: nem tud mindent leírni. Ezért a hangszertanulásban nélkülözhetetlen a kézzől-kézre adódó élő hagyomány. Bizonyos dolgokat csak élő előadással lehet szemléltetni és továbbadni. S még így is, egy művet ugyanaz a művész sem játszik mindig egyformán. Más-más előadó kezében meg néha annyira másképp hangzik, hogy szinte variánsairól beszélhetünk egy-egy Beethoven szonátának, Schubert-dalnak, operaáriának. Énekes műnél a különbség odáig terjedhet, hogy az eredeti egyes hangjai megváltoznak, «lepontozzák», az énekes hangjához formálják. Akárcsak a népi énekes, mikor öntudatlanul igyekszik a maga hangterjedelmébe szorítani az abba nem férő dallamot.

Az újabb népzenei gramofonfelvételek nagyobb pontosságot tesznek lehetővé a lejegyzésben. Innen a kótaképnek néha szemkápráztató bonyolultsága. (L. Magyar Népzenei Gramofonfelvételek. Budapest, 1937. Orsz. M. Tört. Múzeum kiadása.) Folytonos az apró eltérés a ritmusban; irracionális értékekkel rövidül, nyúlik meg minduntalan

egy-egy hang ; ingadozó az intonáció, a hang hol mélyebb, hol magasabb a kelleténél. Aki ezeket népzenei sajátságoknak vélné, nagyot tévedne. Ott találjuk mindezt a műzenében is. Biztos intonációra csak a billentyűs hangszeren számíthatunk, ha nincs elhangolva, s ha nem ütünk mellé. De vonós, fúvóhangszeren, énekben a gyakorlott művész intonációja is ingadozik. Ha fizikai műszerrel mérnök: alighanem igen sok hamis hangot találnánk. Szerencsére a fül efféle kis eltéréseket elfogad tiszta hangnak. A ritmust illetőleg ismeretes mondása Leschetitzky hírneves bécsi zongorapedagógusnak: a jó előadás voltaképp ritmikailag hibák folytonos sorozata. Érti rajta a kótaértékek merev pontosságától való kis eltéréseket. A plasztikusan ritmikus előadás egyik legnagyobb most élő mestere, Dohnányi Ernő beszéli, hogy fiatal korában szívesen játszott volna tánczenét baráti körének táncos összejövetelén, de az volt a panasz, hogy nem tudnak rá táncolni, nem játszott eléggé «taktusban».

A népzene egyik legérdekesebb sajátsága, a rögtönzött, önkényes díszítés a műzenében ma már szigorúan tilos. De valamikor ez volt az előadóművészet teteje. A szerző írását csak vázlatnak tekintették, a mű végleges formáját az énekes vagy hangszerész adta meg az ú. n. diminúcióval. A XVI. századtól részletes tankönyvek tanítják nagy alapaossággal. Virágkora a XVII—XVIII. század. Utolsó foszlányait a cigányok játékában találjuk. A műzenében a szerző mindinkább kivette az előadó kezéből, nem minden küzdelem nélkül. Händel csak úgy tudott egy olasz énekesnőt leszoktatni róla, hogy felkapta és azzal fenyegette meg, hogy kidobja az ablakon. Az olasz zenészek még a XIX. század elején is diminuáltak, nemcsak szólójátékban, hanem zenekari szólamokban is. Alig 100 éve, hogy általánosan elfogadott elemi követelmény a betűszerinti hűség. Odáig ebben sem különbözött a nép- és műzene.

Mit lehet még szembeállítani bennük?

Bár általában egyik egyszerűbb, másik bonyolultabb, a műzene sem zárja ki az egyszerűséget, s például a IX. szimfónia Schiller-ódáját magyar suszterinas is hamarabb utána fütyüli, mint egy-egy erősen ornamentált népdalunkat.

Mindent összevéve azt mondhatjuk: a kettő közt lényegbeli különbség nincs. Ugyanazon emberi funkció különböző megnyilvánulásai. A különbségek oka a történeti, nemzeti, társadalmi és műveltségi rétegeződés. Legértékesebb megnyilatkozásuk; egyenrangú. A többit művészi értéke méri. Nem járnak tehát annyira külön utakon, hogy ne hatottak volna egymásra.

Így a nagy klasszikus korok kialakulásánál mindig ott találjuk a népi vagy népszerű zenét mint ösztönzést, példaképet az egyszerűség felé való törekvésben.

Minden klasszicizmus ugyanis egyszerűséget, tisztulást jelent a megelőző stílushoz képest. A XVI. század vokális klasszicizmusa (röviden Palestrina-kor) valóságos népzene a megelőző század bonyolultsága mellett.

Jellemző továbbá a klasszicizmusra, hogy a nemzeti eredetű impulzusokat is nemzetfeletti régióba emeli. Beethoven Pastoral-szimfóniája egy horvát eredetű dudatémával kezdődik. Az a többlet, amit egy horvát ember érez ennek hallatára csak személyes emberi érték, de a művészi élmény teljességéhez nem szükséges.

Ami a magyar mű- és népzene egymásra hatását illeti, a régibb időkről adatok híjján vajmi keveset mondhatunk. Feltehetjük ugyan, hogy amikor a nép nyelve hatott az irodalomére, párhuzamosan a népzene is hatott. De adataink csak a lefelé hatásra vannak.

Hogy a nép mennyire figyel arra, amit felülről hall, láthatjuk napjainkban. A XIX. század műdaltermésének javát eltanulta. Annál inkább így lehetett ez régebbi

századokban, mikor a nép és az úri rend műveltsége még nem különbözött egymástól annyira, s a társadalmi elzárkózás is kisebb volt. Ennek köszönhető, hogy a XVI—XVII. századi líra, a históriás ének egyes darabjai máig fennmaradtak a nép közt. De maradt a nemzetközi tánczenéből is, amely tehát nem állt meg az előkelő osztálynál akkor sem. Mindezekkel már nyugateurópai formák is kerültek a nép közé. Növekedett ezek befolyása az egyházi éneken keresztül. Annyira, hogy mai népdalformáink egyik legkedveltebbje kimutathatóan nyugati eredetű. (A részletekre nézve l. Magyar Népzene c. tanulmányomat.)

E nyugati formák lefejtése s a szomszéd népektől átvett dallamok kiválasztása után érünk el csak ahhoz a réteghez, amelyet a magyarság eredeti zenéjének tekinthetünk, s amely maig közös volgavidéki rokon népekével.

Erdélyi János így sóhajt fel: «Mit nem adnánk egy dalért, mely ezer esztendő előtt zenghetett atyáink ajkán! Nem a legmélyebb egyesülés volna-e, ha dalolhatnánk, amit ők?»

A szövegre nézve talán sohasem teljesül ez az óhajlás. Dallamra nézve teljesült. Van már egynéhány olyan dallamunk, amelyekről mai tudásunk azt tartja, hogy honfoglaláskoraiak vagy régibbek.

Fennmaradásukat annak tulajdoníthatjuk, hogy a nép aránylag keveset kapott felülről. Nagyobb műzenei hatás talán már elseperte volna őket. Így azonban megmaradtak és még részük lehetett az újabb műzene stílusának kialakulásában.

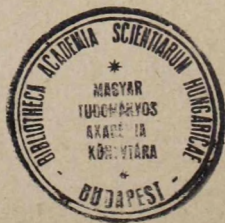
A felülről lefelé hatás szinte a gravitáció törvényszerűségével történik. A nép mindig kész rá, hogy a felsőbb osztályok életéből átvegye, amit szépnek és jónak lát. De az alulról felfelé hatást csak a felsőbb réteg aktivitása hozhatja létre. A felső réteg akkor kezd érdeklődni népművészet iránt, mikor a művészi technikai fejlődés kezdő-

fokán túl van. Erdélyi János szerint: «a nemzet irodalma rendszerint akkor fordul egész szeretettel önnépi költészetéhez, midőn már félreismerhetetlen jeleit adá művelődésének. Innen úgy látszik, hogy a míveletlen osztály és költészetének méltánylására bizonyos előhaladási fok szükséges».

Ezt a fokot nem értük el a XIX. század előtt és az 1830 táján felbukkanó népdallamok egyre jobban érzetik hatásukat a műzenében. Az Erkel—Egressi—Mosonyi korszak még alig fejthette ki hatását, mikor végét szakította egy nagy idegen áramlat, mely a századvégi Wagner-kultuszban ért tetőpontra.

A második alulról felfelé ható hullám idejét most éljük. Talán szabad remélnünk, hogy tartósabb lesz, s annak idején erről is elmondhatók lesznek Horváth János szavai: «A népiesség oly értelemben, mint nálunk kifejlett; magyar specialitás, nem mulékony demokratság, nem merő romantika, nem színvonal-ejtés, nem puszta naivkodó divat, hanem irodalmunk fejlődéséből és szükségleteiből kiserkentett nagy nemzeti gondolat».

Kodály Zoltán.

A KÉPEK JEGYZÉKE.

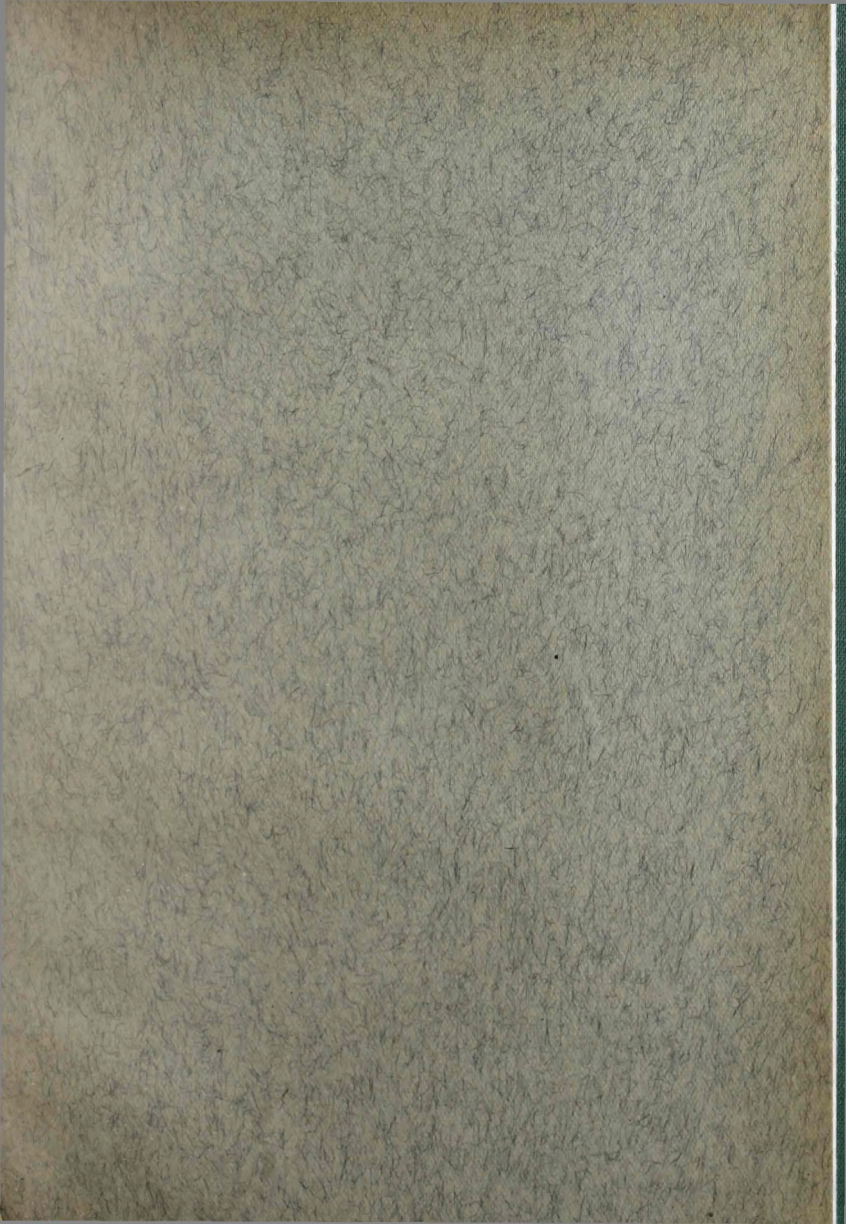
	Lap
A paraszt-életforma jelei megnemesített családok címében	16
Pártaövek a XV. századi népviseletben	32
«Bene possessionatus» nemesi család kúriája. Az Ostffy-kastély Ostffyasszonyfán Vas megyében. — Alföldi polgár háza. Diószeghy Sámuel főbíró háza Debrecenben.	48
Faluvég a XVII. században. A Nempti (ma Lenti, Zala m.) várról 1667-ben készített rajz részlete. — Parasztházak Pápán a XVIII. században	64
Fertőszéplaki tornác. Sopron m. — Sárospataki kastély Perényi-loggiája 1530 körül	80
Tiszaszentimrei parasztház, páros oszlopos tornáccal. Korábbi empire nemesi kúria mintájára építve. — Hajdúszoboszlói tornácos parasztház	96
Nagyvázsonyi gróf Zichy-kastély utcai homlokzata. — Nemespécselei parasztház oszlopos tornáca	112
Torockói «füleskemence». — Gárdonyi-mauzóleum. Thorockai Wigand Ede terve. 1923. Torockói «füleskemence» mintájára kiképzett kupolával. — Néprajzi Múzeum. Thorockai Wigand Ede terve. 1923.....	128
Székely nagykapu. Székelyudvarhely. 1839. — Középkori védőfolyosó keresztmetszete.....	144
A ránc maradt legrégibb — 1673-ban készített — mikházi székelykapu helyére épített új székelykapu. — Svábhegyi Székelykapu részlete. Épült 1885-ben	160
Empire bútorrészletek hatására alakult kopjafák. — Tálás. Csíkszereda. 1852.	176
Estélyi belépő. Rátétés és himzett suba alapján tervezte Zsindelyné Tüdős Klára. — Jászárokszállási suba, rátétés és himzésdíszel.....	192
Szász párnahéj, piros pamut. Erdély. — Árva Bethlen Kata úrasztali terítője 1735-ből. Olthévíz, ref. egyház.	208

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	5
<i>Sinkovics István</i> : Nemesség és parasztság Werbőczy előtt	7
<i>Szabó István</i> : Nemesség és parasztság Werbőczy után... ..	44
<i>Mendöl Tibor</i> : Falu és város a magyar tájban.....	81
<i>Bálint Sándor</i> : Liturgia és néphit	106
<i>Viski Károly</i> : Népi és úri műveltség összefüggései a tárgyi néprajzban	135
<i>Ortutay Gyula</i> : Népköltészet és műköltészet.....	161
<i>Keresztury Dezső</i> : Az új magyar népiesség	182
<i>Kodály Zoltán</i> : Népzene és műzene.....	212
A képek jegyzéke.....	223

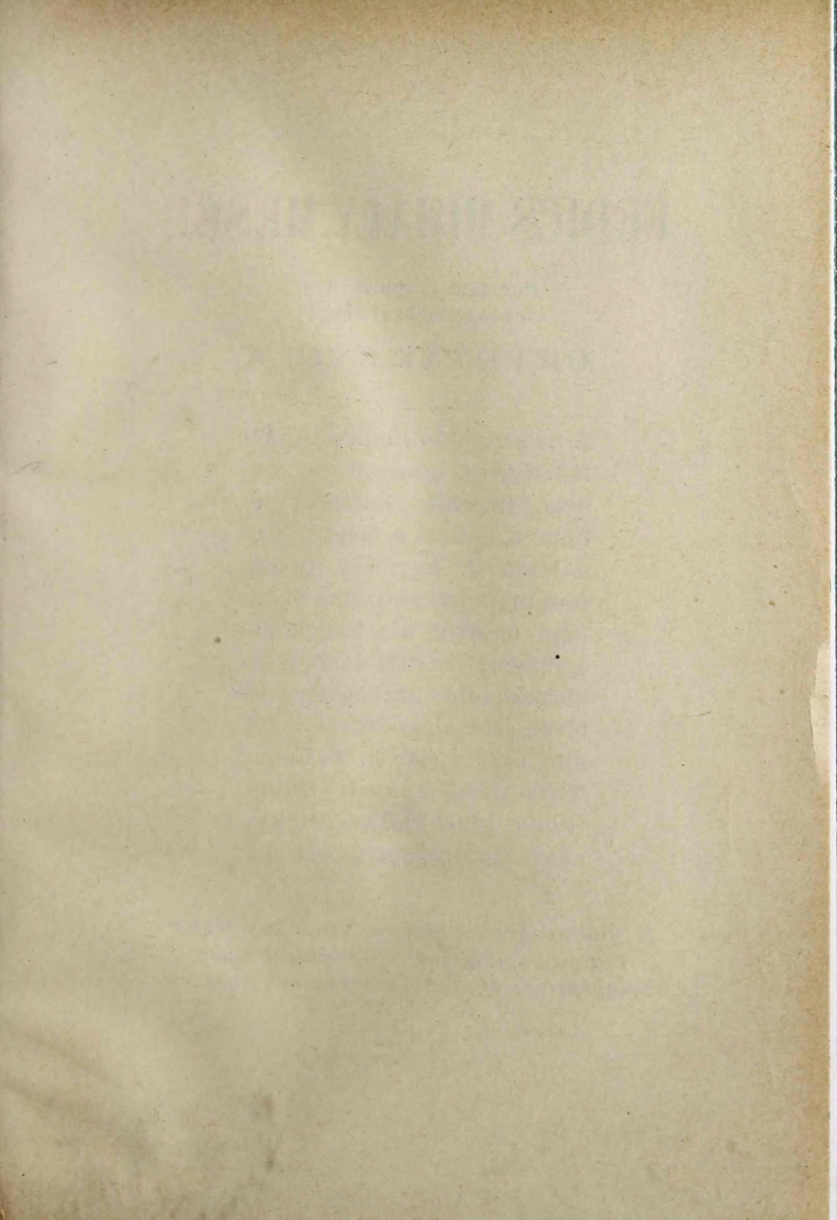

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

FEDICS MIHÁLY MESÉL

Bevezető tanulmánnyal
és jegyzetekkel kíséri

ORTUTAY GYULA

A mesemondó Fedics Mihály felfedezése nemcsak a magyar néprajzi kutatás eseménye, hanem a magyar irodalomé is. Egyetlen ország sem mondhat magának olyan népi mesélőt, aki felvehetné a versenyt az öreg bátorligeti parasztember gazdag képzeletével, izes előadásával, izgalmas egyéniségével. Meséinek teljes gyűjteményét Ortutay Gyula százoldalas értékes, nagy tanulmánya vezeti be.

**A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter
Tudományegyetem Bölcsészeti Kara
Magyarságtudományi Intézetének kiadása**

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

